

७१४८
प्र. प्र. सं. टाणे

विषय - चरित्र

सं. सं. ७२४

RE 1 BK-0006732

सस्वती
★
क्रमांक
८

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

मूचना .—खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक/मासिक परत करावे,
तसे न केल्यास घटना नियम क्र ५ (८) नुसार प्रतिदिनी ५ पैसे
ज.दा वर्गणी भरावी लागेल

F 8 JUN 1977

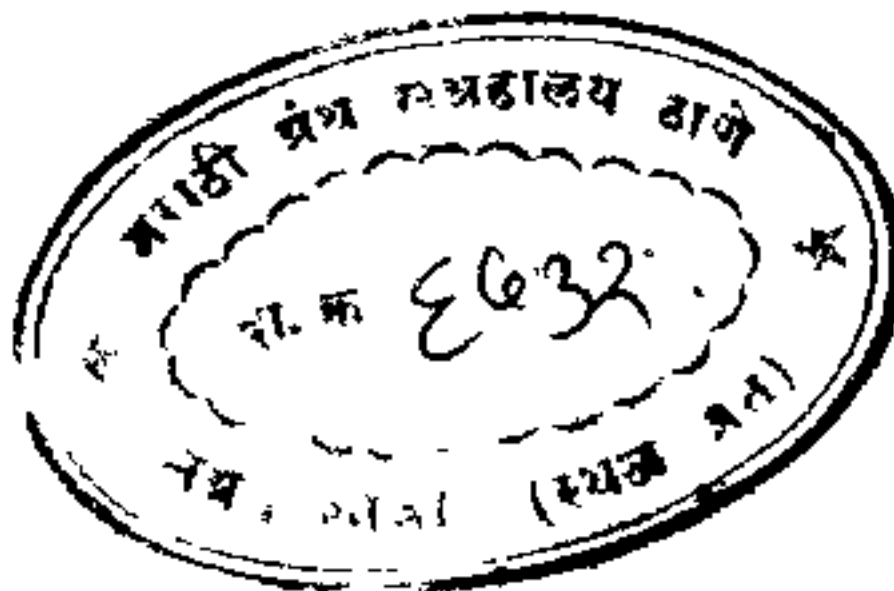
डॉ. टिळक व म. गांधी

स्वातंत्र्य संग्रहालय, पुणे

अनुक्रम 20036 वि. सं. 10/1984
क्रमांक 1027 नों. दि. 31/10/84

RLFBK-0006732 डेकर

“सरस्वती”
क्रमांक ८

मूल्य
दोन रुपये

एकमेव विक्रेते
“ सरस्वती ”,
२९१ शनवार पेठ, पुणे २

[या पुस्तकाचे सर्व हक्क स रा देशपांडे, संचालक “ सरस्वती ” याचे स्वाधीन]

प्रकाशक :
ज्ञा. पां. हळदुले,
“ राजहंस प्रकाशन ”,
५६४ शनिवार, पुणे २

मुद्रक :
वि. ह वर्दे,
आर्यभूषण मुद्रणालय,
९१५११ शिवाजीनगर, पुणे ४

प्रस्तावना

या छोट्या पुस्तकात लोकमान्य टिळक आणि महात्मा गांधी यांच्या राजकीय नेतृत्वासंबंधी आणि तत्त्वज्ञानासंबंधी निरनिराळ्या वेळी लिहिलेले माझे लेख एकत्र केलेले आहेत. पंचवीस वर्षांपूर्वी लोकमान्य टिळक निवर्तले आणि महात्मा गांधींनी राष्ट्रसभेचे धुरीणत्व स्वीकारले. महात्मा गांधींनी अनत्याचारी असहकार, सविनय कायदेभंग आणि सत्याग्रह यांसंबंधी जे तत्त्वज्ञान भारतापुढे व जगापुढे मांडण्यास सुरुवात केली त्याची तात्त्विक व वैचारिक बैठक राजकीय व्यवहाराच्या इतिहासात त्या वेळी अगदी अभिनव अशी भासली, असे असूनहि राष्ट्रसभेच्या व विशेषतः तिच्यातील राष्ट्रीय पक्षाच्या धोरणाचा विकास करण्याच्या दृष्टीने महात्मा गांधींचे राजकीय नेतृत्व व धोरण स्वीकारणे त्या वेळी राष्ट्रसभेला आवश्यक होते इतकेच नाही, तर ऐतिहासिक विकासाच्या दृष्टीने विचार केल्यास महात्मा गांधींनी जो असहकारयोग त्या वेळी नव्याने हिंदी जनतेपुढे मांडला, तो व्यवहारदृष्ट्या लोकमान्य टिळकप्रभृति पूर्वीच्या पिढीतील राष्ट्रीय पुढाऱ्यांनी पुरस्कारिलेल्या बहिष्कारयोगाचाच एक प्रकार होता, ही गोष्ट या लेखसंग्रहात वारवार वाचकांच्या मनावर बिंबविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. गांधीजींनी टिळकांचे राजकारण पुढे चालविले आणि त्यांनी दाखवून दिलेल्या धोरणानेच गांधीयुगात राष्ट्रसभा आपली प्रगति करित आहे, हे लोकांना पटविण्यासाठी या संग्रहातील अनेक लेख लिहिलेले आहेत. राष्ट्रसभा ही एक विकासशील क्रान्तिकारक संस्था आहे. टिळकांच्या नेतृत्वाखाली तिचा विकास झाला, आणि त्यानंतरचा विकास महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली होणार आहे, असा या लेखातील प्रतिपादनाचा रोख आहे. असे असले, तरी केवळ तात्त्विक दृष्टीने महात्मा गांधी व लोकमान्य टिळक यांचे दृष्टिकोन

अगदीं एकरूप आहेत असें मात्र या लेखातून प्रतिपादिलेले आढळणार नाही. टिळकपक्षाच्या नांवानें गांधीयुगांतील राष्ट्रसभेला विरोध करण्याचा प्रयत्न जे करित होते, त्यांचा तो प्रयत्न खोडून काढण्याच्या दृष्टीने हे लेख लिहिले असल्यामुळे टिळकांच्या व गांधींच्या तात्त्विक भूमिकांतील भेदांवर विशेष भर देण्यांत आलेला नाही तरीहि हा भेद मुळींच नाही असें मात्र त्यात कोठेंहि म्हटलेले नाही. तत्त्वज्ञानासंबंधीं म्हणून जे लेख या संग्रहांत प्रसिद्ध केले आहेत त्यात दोघांच्या तात्त्विक भूमिकांतील साम्य-विरोध अथवा भेदाभेद स्पष्टपणें नमूद केलेले आहेत. राजकीय धोरण असो किंवा तत्त्वज्ञान असो, दोन्हीहि बाबतींत महात्मा गांधींचे धोरण टिळकांच्या धोरणाशीं पूर्णपणें विसंगत आहे असें म्हणणारांचा पक्ष खोडून काढून गांधींचे धोरण व तत्त्वज्ञान टिळकांच्या धोरणाचा व तत्त्वज्ञानाचा विकास अथवा त्याची पुढील पायरी होऊ शकते, हें दाखवून देणें हाच यांपैकी बहुतेक लेखांचा हेतु आहे. तसेंच महात्मा गांधींच्या प्रत्यक्ष नेतृत्वाच्या काळानंतर राष्ट्रसभेला समाजवादी धोरण स्वीकारावें लागेल आणि तिनें तें धोरण स्वीकारलें तरीहि तिच्यावर सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाचे व नेतृत्वाचे जे संस्कार महात्मा गांधींनीं केलेले आहेत, ते नष्ट न होता तिच्या समाजवादाला त्या संस्कारांमुळे सत्याग्रही स्वरूप येत राहिल, याचेंहि दिग्दर्शन या संग्रहातील एक दोन लेखांत स्पष्टपणें केलेलें आहे. याशिवाय, सत्याग्रह आणि समाजवाद या दोनहि तत्त्वज्ञानांसंबंधीं माझे जे वैयक्तिक विचार आहेत, त्या विचारांवर १९४२ सालातील क्रान्तिकारक आंदोलनाचा काय परिणाम झाला, व त्या वेळीं मी बंदिवासांत असताना माझ्या एकंदर विचारांत कसकशी वाढ होत गेली, तें दाखवून देणारा असाहि एक लेख या संग्रहांत ग्रथित केलेला आहे. तात्पर्य, लो. टिळकांचे धोरण व तत्त्वज्ञान, महात्मा गांधींचे राजकीय व्यवहार व त्यांची धार्मिक निष्ठा, तसेंच, सत्याग्रह व समाजवाद यांसंबंधींचे व त्यांच्या हिंदी राजकारणांतील स्थानांचें विवेचन या लेखसंग्रहात केलेलें वाचकांस आढळेल आपल्या राष्ट्रांतील राजकीय घडामोडींमागील तात्त्विक अधिष्ठान समजून घेऊन, त्यांचा अभ्यास करण्याची ज्यांची इच्छा असेल, अशा जिज्ञासूवर्गाला या छोड्या पुस्तकाचा कांहीं उपयोग होईल, व त्यांना या विषयाचा विचार करण्याचा माझा विशिष्ट दृष्टिकोन समजू शकेल, अशी मला आशा आहे. जर विद्यार्थिवर्गाला या संग्रहाचा असा उपयोग झाला, तर त्याच्या प्रसिद्धीकरणानें

चीज झालें असें म्हणतां येईल. गेल्या पचवीस वर्षांत हिंदी राजकारणांत ज्या घडामोडी झाल्या त्याचा या लेखांत परामर्श घेण्यांत आलेला आहे येथून पुढें हिंदी राजकारणाचें एक नवें पर्व सुरू होत आहे हें पर्व समाजवादी होईल अशी माझी अपेक्षा आहे व ती अपेक्षा या लेखसंग्रहांत ठिकठिकाणीं प्रकट झालेली आहे यापलीकडे समाजवादासंबंधीं त्यांत फारसें कांहीं आढळणार नाहीं. राष्ट्रवादी युगातून समाजवादी युगांत पाऊल टाकण्याच्या सधिकाळांत हा लेखसंग्रह प्रसिद्ध करण्याचा योग येत आहे, यांत एक औचित्य आहे असें मला वाटतें

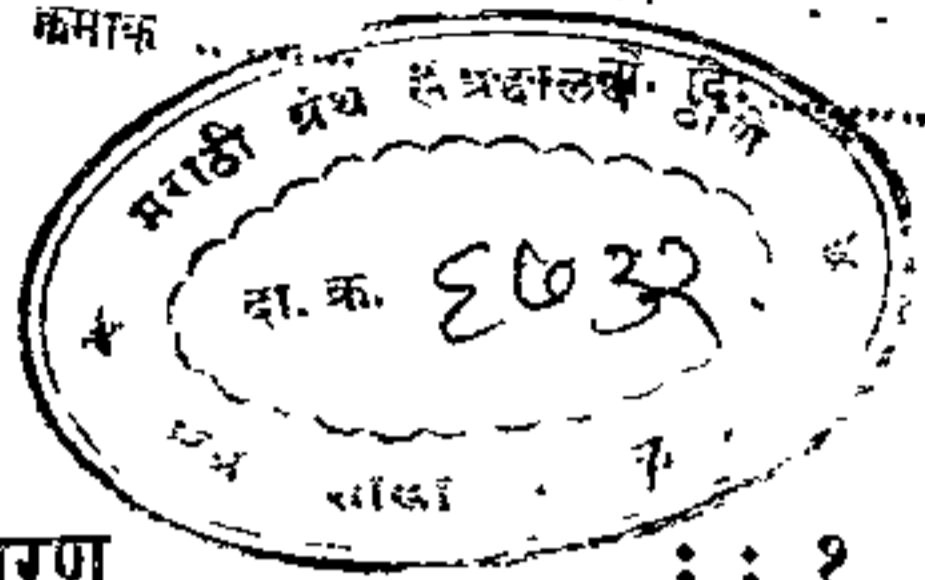
इस्लामपूर (जि सातारा), }
ता २५-९-४६ }

—डा. द. जावहेकर

अनुक्रमणिका

१	लोकमान्यांचें पुण्यस्मरण	१
२	असतोषात्मक टिळकभक्तीची भीमासा	१५
३	लो. टिळकाचें राष्ट्रीय तत्त्वज्ञान	१७
४	लो. टिळकांचे विवेकी राजकारण आणि बें सावरकरांची अविवेकी हुलड	४२
५	समाजसत्ताक लोकशाही पक्षाची आवश्यकता	६८
६	‘गीताशाखा’तील नीतिशास्त्र	८२
७	म. गांधींचा धर्म आणि व्यवहार	१०२
८	तुरुंगांतील माझी विचारवाढ	११३

मराठी ग्रंथ संशोधन, डा. ... स्वतंत्र
 संस्कृत
 क्रमांक ... वि

लोकमान्यांचें पुण्यस्मरण

:: १

गेल्या एक तारखेस लोकमान्यांचें देहावसान होऊन पांच वर्षे पूर्ण झालीं तत्त्व-ज्ञान आणि व्यवहार, किंवा धर्म आणि राजकारण या दोहोंवर सारखेंच लक्ष्य ठेवून सर्व देशांचें राजकारण आपल्या हातीं घेऊन तें आपल्या मतानें चालविणारा आणि त्याला कायमचें निराळें स्वरूप देणारा व्यवहारकुशल मुत्सद्दी, अप्रतिम बुद्धिमत्तेनें विद्वानास थक करून सोडणारा अद्वितीय पंडित आणि आपल्या अपार प्रेमानें, स्वार्थत्यागानें आणि लोकसेवेनें सर्व जनतेचीं अंतःकरणें आकर्षून घेणारा असामान्य लोकमान्य, अशा कोटींत लोकमान्यांची गणना होत असते. हिंदुस्थानांत खरें लोकपक्षाचें राजकारण प्रथमतः लोकमान्यांनींच निर्माण केलें असें म्हणण्यास हरकत नाही त्यांच्या पूर्वीच्या पिढीतील लोकनायकांच्या कार्याचें स्वरूप राजकीय तत्त्व-ज्ञानाच्या स्वरूपाचें होतें. राजकीय तत्त्वज्ञान आणि राष्ट्राचें व्यावहारिक जिवंत राजकारण यांतील खरा भेद प्रथमतः लोकमान्यांनींच जनतेच्या निदर्शनास आणिला आणि लोकपक्षाच्या राजकारणाचा खरा पाया घातला.

राज्ययंत्रांतील व्यगें दाखवून देणें, राज्यघटनांचे मसुदे तयार करणें, लोकांच्या गान्हाण्याची यादी तयार करणें किंवा ती राज्यकर्त्यांपुढें मांडणें, एवढ्यानें व्यावहारिक राजकारण संपत नाही; हें केवळ राजकीय तत्त्ववेत्त्यासहि करतां येण्यासारखें आहे. परंतु लोकांत देशकालास अनुरूप अशा राजकीय आकांक्षा उत्पन्न करून त्यांच्या पूर्ततेस लागणारी राष्ट्रशक्ति निर्माण करणें व वृद्धिगत करणें आणि त्या शक्तीची प्रतिपक्षाविरुद्ध युक्तीनें योजना करणें, हें व्यावहारिक राजकारण होय हें राजकारण चालविणाऱ्या मुत्सद्द्यांस राजकीय तत्त्वज्ञानाचा अत्यंत उपयोग आहे हें खरें असलें,

तरी यापेक्षांहि राष्ट्रशक्तीच्या संवर्धनाची व तिच्या योजनेतील कौशल्याची त्याला अधिक जरूरी असते लोकमान्यांच्या पूर्वीचें राजकारण बहुतांशी तत्त्वज्ञानाच्या स्वरूपाचें असल्यामुळे सरकारकडे अर्ज-विनंत्या करण्याच्या पलीकडे तें फारसें किंवा मुळीच गेलेलें नव्हतें तथापि त्या पिढीतील लोकांतहि रानज्यांच्यासारखे जे दूरदर्शी मुत्सद्दी होते, त्यांची दृष्टि याच्या पलीकडे गेलेली असून सरकारकडे अर्ज-विनंत्या करीत असतांना आपण अप्रत्यक्ष रीतीने लोकमताची एक शक्ति जागृत करीत आहोंत आणि अर्ज-विनंत्यांना मिळणाऱ्या सरकारी उत्तरांपेक्षा या लोकमताच्या जागृतीचें महत्त्व अधिक आहे, असें ते जाणत असत राष्ट्रशक्तीच्या अर्भकावस्थेत किंवा गर्भावस्थेत या अर्ज-विनंत्यांच्या राजनिष्ठ मार्गाचें आवरण निला अवश्य असलें, तरी या दरवारी पोषाखात त्या शक्तीचें सामर्थ्य विशिष्ट मर्यादेपलीकडे वाढणें शक्य नव्हतें कारण हें कवच गुळामगिरीचें द्योतक होतें ही गोष्ट लोकमान्यांनीं प्रथमतः ओळखली आणि राष्ट्रशक्तीच्या विकासाला विरोध करणारें कवच फोडून टाकण्याचें कार्यच त्यांनीं प्रामुख्याने केलें या दृष्टीनें विचार केल्यास रानड्यांचेंच कार्य त्यांनीं निराळ्या साधनांनीं पुढें चालू ठेविले असें दिसून येईल परंतु स्थूल दृष्टीच्या लोकांना तसें भासलें नाहीं हिंदी राजकारणाचा दरवारी पोषाख उतरून त्याला लोकमान्यांनीं वकिली पेशा दिला व रानज्यांचे स्थूलदृष्टि-भक्त त्याच दरवारी पोषाखाला कवचकून बसून वर्धिष्णु राष्ट्रशक्तीपासून दूर झाले साध्य काय व साधन कोणतें यासंबंधीं घोटाळा झाल्यामुळे असे प्रमाद सामान्य मनुष्याकडून होणें अगदीं साहजिक आहे रानडे, दादाभाई किंवा टिळक यासारख्या धोर व्यक्तींच्या हातून असे प्रमाद होत नाहींत याचें कारण राजकारणाचें अतरंग कोणतें व बाह्य पेशा कोणता यातील भेद त्यांना समजतो लोकमान्यांनीं हिंदी राजकारणाला दिलेला वकिली पेशा किंवा त्यांनीं घातलेली कायद्याची मर्यादा हीहि त्रिकालाबाधित नाहीं, हें ते जाणत होते राष्ट्रीय शक्ति वृद्धिंगत करणें आणि तिची युक्तीनें योजना करणें हेंच त्यांच्या राजकारणाचें अतरंग होतें व तें “ शक्तीनें मिळती राज्ये । युक्तीनें कार्ये होतसे ” या श्रीसमर्थींच्या सिद्धान्तावर उभारलेलें होतें

लोकपक्षाच्या पुढाऱ्यानें सरकारशीं जो सामना करावयाचा असतो, तो लोकमताच्या पाठिंब्यावर आणि राष्ट्रशक्तीच्या बलावरच करावयाचा असतो अर्थात् ज्या व्यक्तीकडून किंवा पक्षाकडून राष्ट्रशक्तीचें संवर्धन होत असेल, त्या त्या व्यक्तीच्या किंवा पक्षाच्या प्रयत्नांचा ते आपल्या राजकारणात सरकारच्या विरुद्ध उपयोग

करीत असत, आणि ज्या व्यक्तींच्या कृत्यामुळे किंवा उक्तीमुळे राष्ट्राचा तेजोभंग होत असे, त्यांची त्यांची ते कानउघाडणी करीत असत ते केवळ ध्येयवादी नसले, तरी ध्येयवादी व्यक्तींचें महत्त्व ते जाणत असत. "देशांतील लोकांपुढे अंतिमांतला अंतिम हेतु मांडून त्यांच्या मनोवृत्तीस एक प्रकारचें उदात्त वळण देणें हें केवळ श्लाघ्य नव्हे, तर राष्ट्रोन्नतीच्या दृष्टीन आवश्यकहि आहे " हें रहस्य जाणून अशा ध्येयवादी लोकाना उघड विरोध करून राष्ट्रशक्तीचे सामर्थ्य दुभंगण्याचें किंवा तें खच्ची करण्याचें कार्य ते कधीच करीत नसत. उलट, अशा ध्येयवादी लोकानी निर्माण केलेल्या नैतिक बलाचा आपल्या राजकारणास उपयोग करून घेण्यास ते नेहमी उत्पर असत केवळ व्यवहारदक्ष आणि वाक्पंडित अशा शेंकडों नेमस्त पुढाऱ्यापेक्षा अरविंदनाथूसारख्या एकदोन व्यक्तींचेंच राष्ट्रबल-सवर्धनाच्या दृष्टीने अधिक महत्त्व आहे, अशी जर त्यांची खात्री नसती, तर सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेत त्यांनी नेमस्त पक्षाशी जो धैर्याने सामना दिला तो खास दिला नसता.

ध्येयवादाची उत्पत्ति मनुष्याच्या तत्त्वनिष्ठेतून किंवा धर्मबुद्धीतून होत असते. अर्थात् याच्याइतकी उच्च मनोवृत्ति मनुष्यसमाजात दुसरी कोणतीहि सापडणें शक्य नाही. या धर्मबुद्धीचा विकास व्हावा, धर्मनिष्ठांचा प्रतिपाल व्हावा आणि उच्च तत्त्वरूपी मानवी ध्येयांचा अवतार पृथ्वीतलावर व्हावा, याकरिताच राजकारणाचाहि अवतार झालेला आहे, अशी त्याची कल्पना होती. त्याच्या राजकारणाचा उगम धर्मबुद्धीतून झालेला आहे; राजकारण हा धर्म आहे, किंवा धर्माचें एक अंग आहे, हें सिद्ध करण्यासाठीच त्यांनी 'गीतारहस्य' हा ग्रंथ लिहिला असें म्हटलें तरी फारशी अतिशयोक्ति होणार नाही अर्थात् लोकांतील धर्मबुद्धि किंवा तत्त्वनिष्ठा ही राजकारणाचीहि एक प्रेरक शक्ति असते किंवा होऊ शकते, हें त्यांना पूर्णपणें माहित होतें सध्या आपल्या धर्मात पुष्कळ हीन तत्त्वे शिरली आहेत व ती घालवून देऊन धर्माचें शुद्धीकरण झालें पाहिजे हें त्यांना मान्य होतें परंतु समाजाचें धारण करणारी धर्मबुद्धीच मारून टाकावी किंवा ती एका विशिष्ट व्यवहारांतच कोडून ठेवावी हा जडवाद त्यांना मान्य नव्हता. उलट, समाजांतील सर्व व्यवहारांवर या धर्मबुद्धीची छाया पडावी व प्राचीन काळाप्रमाणें आपल्या सर्व समाजाचें अधिष्ठान धर्मावर न्यावें हेंच त्यांना इष्ट होतें. अशी स्थिति प्राप्त होणें म्हणजे राजकारण, व्यापार किंवा आर्थिक व्यवहार यातहि

उच्च ध्येयांचा उदय होणे हे अवश्यच असते. मनुष्यांच्या स्वार्थी पाशवी वृत्ति दावांत ठेवणारी धर्मबुद्धि समाजात जागृत झाल्याखेरीज देशाच्या राजकारणाकरितां आपल्या स्वार्थाची होळी करण्यास लोक तयार होणें शक्य नाही तसेच राजकीय संस्थांच्या अस्तित्वाखेरीज किंवा सुस्थितीखेरीज धर्माचेहि सरक्षण होणें शक्य नाही, हा धर्म आणि राजकारण यातील अत्यंत निकट संबंध समजून त्यावरच त्यांचें धोरण आंखलेलें दिसून येते

राष्ट्रसंघर्षनाच्या कार्याची राष्ट्रीय भावना व राष्ट्रीयसंघटना अशीं दोन अंगे असतात. लोकमान्यांच्या आयुष्यातील बहुतेक भाग राष्ट्रीय भावना जागृत करून ती प्रभावशाली करण्यांतच खर्च झालेला आहे आणि म्हणूनच नेमस्त पक्षाकडून त्यांच्या कार्यावर “ विध्वंसक कार्य ” असा शेर मारला जात असे परंतु राष्ट्रीय संघटनेचें कार्य राष्ट्रीय ध्येयांना अनुसरून व राष्ट्रीय प्रयत्नानीं होईल तरच तें परिणामीं हितावह होईल, अशी त्यांची खात्री असल्यामुळे परकीय ध्येयांनीं प्रेरित होऊन परकीय राज्यकर्त्यांच्या मदतीनें चालविलेल्या संघटनेच्या प्रयत्नावर त्यांना टीका करावी लागत असे. जोंपर्यंत राष्ट्रांत राष्ट्रीय भावनाच उदित झालेली नव्हती, तोंपर्यंत राष्ट्रीय संघटना होणें अशक्यच होतें तथापि लोकमान्यांचा राष्ट्रीय संघटनेचा कार्यक्रम स्वदेशी व राष्ट्रीय शिक्षण या रूपानें १९०५-०६ सालापासून जनतेपुढें आहे आणि त्या रूपानें व्यापक प्रयत्न करून लोकमान्यांनीं जागृत केलेली राष्ट्रीय भावना चिरंतन करणे, हे त्यांच्या अनुयायांचें आद्य कर्तव्य आहे.

तथापि व्यक्त स्वरूपाची राष्ट्रसंघटना फार मोठ्या प्रमाणावर परतत्र राष्ट्रांत होऊं शकत नाही, हे जाणून लोकमान्यांचे सर्व प्रयत्न स्वराज्याच्या एका प्रश्नावरच केंद्रीभूत झालेले होते. या कार्याकरितां राष्ट्रीय सभा संघटित व सामर्थ्यवती बनवावी, याबद्दल त्यांचे सर्व प्रयत्न चालू असत राष्ट्रीय सभा ही केवळ विचारविनिमयाची संस्था न राहतां तिनें स्वराज्याच्या दृष्टीनें देशाची राजकीय संघटना करावी आणि तिच्या पाठिंब्यावर सरकारशीं स्वराज्याचा लढा खेळणारा एक लोकशाहीचा पक्ष देशात अस्तित्वांत यावा व त्यानें आपल्या देशास शक्य तितक्या लवकर राजकीय दास्यांतून मुक्त करावें, याबद्दल त्यांचे अखेरचे प्रयत्न चालू होते. राष्ट्रीय सभेत साम्राज्यांतर्गत स्वराज्यवादी व निर्भेळ स्वराज्यवादी या दोघांचाहि समावेश व्हावा, परंतु सर्वांनीं बहुमताचे निर्णय मान्य करावेत व राष्ट्रीय सभेच्या नांवानें कार्य करावें असें त्यांचें म्हणणें होतें.

लोकमान्यांनीं चाळीस वर्षे देशाकरिता खपून आणि तुरुगवासासारख्या हाल-अपेष्टा सोसून खऱ्या कर्मयोगाचें आचरण केलें, भगवद्गीतारहस्यासारखा अप्रतिम ग्रंथ लिहून स्वधर्माचें खरें ओजस्वी स्वरूप जनतेला पटवून दिलें, इतरहि इग्रजी ग्रंथ लिहून आपल्या सस्कृतीचें प्राचीनत्व आणि श्रेष्ठत्व जगाला पटवून दिलें, हिंदी राजकारणाला लोकगाहीचें वळण लाविलें, लोकांत स्वाभिमान जागृत करून राष्ट्रीयत्वाचा परिपोष केला आणि लोकपक्षातर्फे नोकरशाहीशीं सतत सामना चालू ठेविला. हा चाळीस वर्षे सामना करूनहि त्यांना आपलें उद्दिष्ट प्राप्त करता आलें नाहीं, महायुद्धानंतर दिलेल्या सुधारणाहि समाधानकारक मिळाल्या नाहींत, तथापि अतकाळपर्यंत त्याचा उत्साह व कार्यनिष्ठा हीं कायम होतीं आणि “ जें हातात पडलें आहे तें समाधानकारक नसून निराशाजनक असल्यामुळे पार्लमेन्ट सभेकडून पूर्ण स्वराज्याचे हक्क मिळेपर्यंत चळवळ करा ” असाच सदेश जनतेला देऊन ते परलोकास गेले त्यास धान देऊन ही चळवळ शेवटास नेण्याची जबाबदारी हल्लींच्या पिढीवर आहे. लोकमान्यांनीं आपल्या पूर्वजाचें व मातृभूमीचें ऋण तर फेडलेंच, पण पुढील पिढ्यांसहि त्यानीं ऋणी करून ठेविलें आहे त्यांतून निदान उतराई तरी होणें हें प्रत्येकाचें अवश्य कर्तव्य आहे. मात्र, त्याच्या राजकारणाच्या किंवा इतर देशसेवेच्या बाह्य पेशालाच कवटाळून न बसता त्यांतील अतरंग जाणून घेऊन आपलें अतरंग राष्ट्रीय अंतरंगांत किंवा आपला आत्मा राष्ट्रात्म्यांत मिसळून आपण लोकसेवेस पुढें सरसावलें पाहिजे राष्ट्रशक्तीचे पेशे नेहमींच बदलत राहणार आज ती दरवारी पेहेरावात असली, तर उद्यां ती वकिली पोषाखात दिसूं लागेल यानंतर ती काहीं काळ शुद्ध व शुभ्र फकिरी पेशांत दिसली, तर कदाचित् काहीं काळानें त्याच शुभ्र फकिरी वेषावर रामदासी भगवा रंग चढेल कारण फकिरी-वृत्ति व रामदासी वृत्ति यांचें अतरंग स्वार्थत्याग, निष्कामता आणि दृढनिष्ठा इत्यादि गुणांत सारखेंच असतें तें काहीं झालें, तरी आपणाला वेषाची सेवा करावयाची नसून राष्ट्रशक्तीची सेवा करावयाची आहे हें जो जाणिल, त्यालाच लोकमान्याचें खरें हृद्गत समजणार आहे तें ओळखून प्रत्येकानें त्यांच्या ऋणांतून मुक्त व्हावें अशी विनंति करून हें प्रेमळ कार्य संपवितों

टिळक महाविद्यालय त्रैमासिक }
ऑगस्ट, १९२६

असंतोषात्मक टिळकभक्तीची मीमांसा : : २

“ अलोकसामान्यमर्चित्यहेतुकम् ।

द्विषन्ति मंदाश्वरित महात्मनाम् ॥ ”

—कालिदास

दिवगत लोकोत्तर विभूतींचें निरनिराळ्या प्रसंगानें स्मरण करून त्याचें गुण-
गौरव करावें व त्या गुणांचा आविर्भाव आपल्या व आपल्या देशबांधवांच्या अर्गीं
होण्याबद्दल परमेश्वराची प्रार्थना करावी हा प्रघात सर्व जगात रूढ आहे त्याच-
प्रमाणें तो आपल्या देशांतहि रूढ असून दरसाल ऑगस्ट महिन्याच्या पहिल्या
तारखेस लोकमान्यांचें पुण्यस्मरण करावें आणि त्या निमित्तानें देशांत चालू अस-
णाऱ्या स्वराज्याच्या चळवळींत त्याच्या स्फूर्तिदायक स्मृतीचा नवा जोम आणून
ओतावा, असा प्रयत्न हिंदुस्थानांतील सर्व प्रमुख शहरीं होत असतो असे प्रसंग
लोकांच्या अतःकरणांतील गंभीर व पवित्र भावना जागृत करून त्याची कर्तव्य-
परायणता वृद्धिंगत करण्याचे असतात. ज्या लोकनायकानें आजन्म भगीरथ
प्रयत्न करून लोकांना आपल्या गत स्वातंत्र्याची प्राप्ति करून घेण्यास उद्युक्त केलें,
ज्यानें आपल्या उज्ज्वल प्राचीन संस्कृतीचा अभिमान जागृत करून लोकांत आत्म-
श्रद्धा निर्माण केली आणि आपल्या देशभक्तीच्या कार्यांत असामान्य धैर्य व अपूर्व
स्वार्थत्याग प्रकट केला, त्याची पुण्यतिथि साजरी करण्यांत लोकांतील स्वातंत्र्य-
लालसा, आत्मश्रद्धा, तत्त्वनिष्ठा व स्वार्थत्याग या भावना वृद्धिंगत व्हाव्यात याद्वून
इतर कोणता हेतु असणें उचित आहे ?

महाराष्ट्रातील 'केसरी' संप्रदायाकडून मात्र ही औचित्य-दृष्टि योग्य प्रमाणात पाळली जात नाही असें मोठ्या कष्टाने म्हणावे लागते. काही मूढ मूर्तिपूजक ज्याप्रमाणे आपल्या इष्ट देवतेव्यतिरिक्त इतर सर्व देवदेवतांची निंदा किंवा अवहेलना करणे यासच आपली पराभक्ति समजतात, त्याचप्रमाणे लोकमान्यांव्यतिरिक्त सर्व दिवंगत व विद्यमान लोकनायकांची अवहेलना करणे यालाच 'केसरी'कार टिळकभक्ति मानतात असें त्यांच्या अनेक लेखांवरून दिसून येते. यामुळे प्रचलित राजकारणांत स्फूर्तीचा नवा जोम निर्माण करण्याचे एकीकडेच राहून आपल्या अशा लेखांनी विद्यमान लोकनायकांबद्दल ते असंतोष व अनादर मात्र उत्पन्न करतात व त्यामुळे जनतेचा बुद्धिभेद होऊन प्रचलित राजकारणाला विरोधी अशी एक शक्ति निर्माण होत असते. सुदैवाने त्यांच्या या विरोधी लेखनाचा जनतेच्या मनावर अनिष्ट परिणाम होण्याचा काळ झपाट्याने मागे पडत चालला आहे. तथापि त्यापासून ते अद्यापि घ्यावा तो बोध घेतात, असें दिसत नाही.

आम्ही म्हणतो त्याचे प्रत्यंतर ज्यास पाहावयाचे असेल त्याने गेल्या १ ऑगस्ट रोजी 'केसरी'त आलेला अग्रलेख नीट वाचून पहावा. एका लोकमान्यांचे पुण्यस्मरण करण्याच्या निमित्ताने एकछत्री इग्रजी अंमल येथे सुरू झाल्यापासून म० गांधीपर्यंत जे अनेक थोर पुरुष होऊन गेले त्या सर्वांचा नामनिर्देश करून प्रत्येकाची थोडीफार अवहेलना त्यांत केलेली आहे, आणि शेवटी म० गांधी व लो० टिळक यांची तुलना करताना तर या अवहेलनेची कमालच करण्यांत आलेली आहे. किंबहुना, या लेखांतील सर्वच प्रतिपादन मोठे विलक्षण आहे. याचा मथळा काय ? तर 'लो० टिळक व असंतोषात्मक देशभक्तीची मीमांसा' ! परंतु असंतोषात्मक देशभक्ति ही काय चीज आहे ? देशभक्ति हा मनुष्याच्या मनाचा सहज धर्म आहे, की असंतोष हा देशभक्तीचा आत्मा आहे ? असंतोषात्मक मातृभक्ति, पितृभक्ति किंवा अपत्यवात्सल्य असले शब्दप्रयोग कधी कोणी ऐकिले आहेत काय ? परकीय राज्यासंबंधीच्या असंतोषामुळे लोकमान्य हे देशभक्त झाले असे ध्वनित करणे हे त्यांचे गुणगौरव आहे की त्याची निंदा आहे ? आमच्या मते असंतोष हा देशभक्तीचा आत्मा किंवा अतरंग कधीच होणे शक्य नाही. मनुष्याच्या अतःकरणात स्वभावतः देशभक्ति असली, तरच त्याला परकीय अमलाबद्दल असंतोष वाटेल हे उघड आहे. पण असंतोषातून देशभक्ति निर्माण होते असे म्हणणे, किंवा असंतोष हेच देशभक्तीचे खरे अतरंग मानणे म्हणजे देशभक्तीच्या

मंगल व पवित्र भावनेशी आपलें अंतःकरण अपरिचित आहे असें जाहीर करण्यासारखेंच आहे 'केसरी' कारानी या सर्व लेखाची रचना सुप्रसिद्ध दिवंगत इंग्रज लेखक सर व्हॅलेंटाईन चिरोल याच्या विचारावर केलेली आहे त्यानें लोकमान्याना 'हिंदुस्थानांतील अस्वस्थतेचे जनक' (Father of Indian Unrest) असें जें म्हटलें त्यांतील 'unrest' या शब्दाचें भाषांतर 'केसरी' कारानी 'असंतोष' असेंच प्रायः केलेले आहे एके ठिकाणीं मात्र अस्वास्थ्य असा अर्थ केला आहे व तोच आमच्या मतें अधिक यथार्थ आहे इंग्रजांविषयीं नुसता असंतोष उत्पन्न होणें किंवा उत्पन्न करणें याला इंग्रज भीक घालणार नाही या असंतोषांतून जेव्हां देशांत अस्वस्थता किंवा अशांतता उत्पन्न होते, तेव्हांच इंग्रजांचें तिकडे लक्ष जातें नुसता असंतोष परकीय वरिष्ठ अधिकार्यांच्या रोज लाथा खाणाऱ्या अनेक सरकारी नोकरांच्या अंतःकरणांत वसत असतो व मनांतल्या मनांत किंवा खासगी रीतीनें ते इंग्रजाला सहस्रश शिष्या देत असतात असंतोष हाच देशभक्तीचा आत्मा समजल्यास हे असंतुष्ट अधिकारी मोठे देशभक्त ठरतील' अर्थात् लोकमान्यानीं आपल्या देशभक्तीच्या व धैर्याच्या जोरावर देशांत अस्वस्थता उत्पन्न केली, असें म्हणणाऱ्या चिरोलनेंच लोकमान्यांचें कार्य अधिक ओळखिलें होतें, असें म्हणावें लागतें ही अस्वस्थता उत्पन्न करण्यास देशभक्तीचा व धडाडीचा जोर लागतो. नुसता पोकळ असंतोष निर्माण झाला काय किंवा न झाला काय, दोहोंची किंमत सारखीच आजकालच्या 'केसरी'नें मात्र आपल्या कार्याची मर्यादा असंतोष एवढीच आखून घेतलेली आहे! परंतु सध्यां तरी या कार्याची देशाला मुळींच गरज उरलेली नाही. सरकारच्या दुष्कृत्यांवर कायद्याच्या कक्षेत राहून कितीहि टीका केली, तरी तेवढ्यानें लोकांचे हक्क किंवा स्वराज्य त्यांना मिळेल असें आज कोणासहि वाटत नाही

केसरी कारानी देशभक्तीचा आत्मा जसा असंतोष हा ठरविला आहे, त्याचप्रमाणें त्याची टिळकभक्तिहि आज केवळ असंतोषात्मकच उरलेली आहे. इंग्रजाना शिष्या-शाप देणें याला जसे ते श्रेष्ठप्रतीची देशभक्ति समजतात, त्याचप्रमाणें म० गांधीची अवहेलना किंवा हेटाळणी करणें यालाच ते टिळकभक्ति असें मानतातसें दिसतें. या अमनोषात्मक टिळकभक्तीमुळे महाराष्ट्राचें गेल्या दहा वर्षांत फार मोठें नुकसान झालें आहे म गांधीच्या कार्यासंबंधीं लोकांत असंतोष पसरविणें यालाच सध्यांचा केसरी टिळकभक्ति मानीत असल्यामुळे, अशी ही असंतोषात्मक टिळकभक्ति

महाराष्ट्रांतून नाहीशी होईल तो सुदिन, असें कित्येकांस वाटू लागले असल्यास त्यांत तबल नाही कारण आज म गांधींच्या कार्याबद्दल व राजकारणाबद्दल ज्यांना ज्यांना म्हणून कोणत्याहि कारणांमुळे असतोष वाटत आहे, ते ते सर्व आपणास टिळकभक्त समजू लागले आहेत ! ज्यांना खादी वापराबयाची नसेल, ज्यास अस्पृश्यता-निवारण पसंत नसेल, हिंदु-मुसलमानांच्या ऐक्याचे प्रयत्न ज्यांना आवडत नसतील, किंवा कायदेभंग अगर करबंदीसारख्या चळवळींत ज्यांना भाग घ्यावयाचा नसेल, ते सर्व लोक अशा गोष्टींना टिळकभक्तीच्या नांवाखाली विरोध करू शकतात, व असे असंतुष्ट टिळकभक्त सध्या तरी महाराष्ट्रात बरेच आहेत असल्या असंतुष्ट टिळकभक्तांत भाला'कार हे अप्रगण्य होत 'केसरी'ने प्रस्तुत लेख लिहून त्याच्याच पत्नीस वसण्याचा मान मिळविला आहे इतकेंच नव्हे, तर 'केसरी'कारांनी आपले खरे स्वरूपाविष्करण केल्याबद्दल 'भाला'कारांनी त्यांचे मनःपूर्वक अभिनदनहि केले आहे

तथापि, या असंतुष्ट टिळकभक्तांचे स्वतःचे असे कोणतेहि राजकारण नाही तुम्ही स्वतःचा एकादा कार्यक्रम देशापुढे का ठेवीत नाही असे त्यास विचारल्यास ते एकदम वेदान्तांत शिरून उत्तर देतील की, "सृष्टि ही त्रिगुणात्मक आहे सत्त्व, रज आणि तम या गुणांचे मिश्रण निरनिराळ्या व्यक्तींत निरनिराळ्या प्रमाणात झालेले असते अर्थात् ज्याने त्याने आपणास जे सुचेल व पचेल ते करीत रहावे आम्ही कोणास प्रोत्साहनहि देणार नाही व कोणाचा निषेधहि करणार नाही " हा आपला त्रिगुणात्मक सृष्टीचा सिद्धान्त दिक्कालघनवच्छिन्न असल्यामुळे कोणीहि, केव्हांहि व काहीहि करून यश मिळविले तरी त्याचे श्रेय ते आपल्याच तत्त्वाना देऊ शकतात हे उघड आहे. त्यांचे ध्येय 'स्वराज्य' या मोघम शब्दाने व्यक्त होते या शब्दाचा अर्थ 'निर्भळ स्वराज्य,' 'साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य,' 'प्रातिक स्वराज्य' किंवा 'स्थानिक स्वराज्य' यांपैकी कोणताहि होऊ शकेल, असें ते न्याय व मीमासा या शास्त्रांच्या आधारे केव्हांहि सिद्ध करून देतील त्यांना तुम्हीं आपले ध्येय कोणत्या साधनांनी प्राप्त करून घेणार असा प्रश्न केल्यास "साधनानां अनेकता ही टिळकस्मृति ते तुमच्या तोंडावर फेकून देतील ! कायदेभंगासारख्या कोणत्याहि चढाईच्या कार्यक्रमाला हे व्यवहारनिपुण लोक 'अव्यवहार्य' कोटीत ढकलतील व आपले राजकारण नेहमीच बचावाचे मागतील; पण अत्याचारी मार्गाचा कोणी निषेध केला, की तो सरकारचा मित्र आहे

व परपरेनें देशाचा शत्रु आहे असें ते ध्वनित करतील " शठे शाठवम् " ही यांची नीति असून सर्व जगाला शठ मानल्याखेरीज कोणासहि राजकारण करता येईल असें यांना वाटत नाही देशांतील प्रातिनिधिक संस्थातील पोकळ विरोध परिणामकारक होत नाही म्हणून त्यावर बहिष्कार घालून सामान्य जनतेची सघटना करणाऱ्या आणि तिला कायदेभंगाच्या व करबंदीच्या युद्धास प्रवृत्त करणाऱ्या कर्मवीरास हे कर्मसन्यासी ठरवितील, आणि परकीय सरकारची लठ्ठ पगारी नोकरी करणाऱ्याचे निष्काम कर्मयोगी म्हणून हे अभिनंदन करतील !

लोकमान्य टिळकांनीं राष्ट्रकार्याचा रथ जेथपर्यंत आणून सोडिला होता, त्याच्या-पुढे तो नेण्याचे कार्य म गाधी करित आहेत, हे उघड सत्य या असतुष्ट टिळक-भक्तांना कधींहि प्राजलपणे कबूल करावेसे वाटत नाही. दोन भिन्न काळात व भिन्न परिस्थितीत आपापले कार्य करून कृतार्थ होणाऱ्या या दोन विभूतींची पक्षपाती चिकित्सक बुद्धीने वारवार तुलना करून लो. टिळक हेच म गाधींच्या-पेक्षां राजकारण व बुद्धिमत्ता या दोन्ही दृष्टींनीं श्रेष्ठ होते, असें सिद्ध करण्याचा अयशस्वी व हास्यास्पद प्रयत्न हे असतुष्ट टिळकभक्त सदैव करित असतात ता १ ऑगस्टच्या प्रस्तुत अप्रलेखांतहि त्यांनीं सर व्हेलेंटाईन चिरोल यांचा अशाच अर्थाचा उतारा देऊन त्यावर मार्मिकत्वाचा शेरा मारला आहे तो उतारा असाः—
" हल्लींच्या काळीं टिळकाइतका लोकोत्तर पुरुष कोणीच झाला नाही. कदाचित् गांधी हे त्याच्या बरोबरीला येतील. गांधींचा सौम्यपणा व विनय टिळकांच्या अंगी नव्हता पण बुद्धिमत्ता व राजकारणातील मार्मिकपणा हा गुण गांधींपेक्षां टिळकांच्या अंगीं फार अधिक प्रमाणानें होता "

परंतु राजकारणातील मार्मिकपणा जर गांधींच्या अंगीं टिळकांपेक्षां कमी आहे, तर ते मोठमोठ्या चळवळी यशस्वी करून कसे दाखवितात याची कांहीं तरी मीमासा या असतुष्ट टिळकभक्ताना करावीच लागते प्रभातकालीन सूर्यप्रकाशापेक्षां मध्याह्नीचा सूर्यप्रकाश अधिक प्रखर नसतो असें म्हणणें अशक्य असल्यामुळे निदान तो तसा भासतो असें तरी मान्य केल्याशिवाय कोणासहि गत्यंतर नसतें, त्याच-प्रमाणें या असंतुष्ट टिळकभक्तांची या बाबतींत स्थिति होते याच लेखांत 'केसरी'कार लिहितात, " निव्वळ चळवळीच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां लो० टिळकापेक्षां म० गांधींनीं केलेली चळवळ अधिक व्यापक व अधिक परिणामकारक भासते. " टिळकांचा मोठेपणा सिद्ध करण्यासाठीं ज्यांनीं चिरोलच्या शब्दप्रामाण्याचा आ-

दिला, त्यांनी अगदी अज्ञानी जनतेच्याहि उघड प्रत्ययास येणाऱ्या या गांधींच्या मोठेपणाला मान्यता देण्यांत इतके आढेवेढे कां घ्यावेत? किंवा हा मोठेपणा केवळ भासमान होणारा किंवा आभासात्मक आहे असें ध्वनित कां करावे? लोकाना गांधींच्या चळवळीच्या अधिक व्यापकत्वाचा व अधिक परिणामकारित्वाचा जो हा भास होत आहे त्याची मीमांसा करताना तर या असंतुष्ट टिळकभक्तांची निःपक्षपातबुद्धि अगदीच विलयाला जाऊन लोकाना असा भास होण्याचें कारण म० गांधींची 'बुवागिरी' आहे असा कोटिक्रम यांनी लढविला आहे!

तथापि म० गांधींच्या लोकोत्तर साधुत्वाला 'बुवागिरी' हें उपहासात्मक व निंदागर्भ नांव देण्यानें लोकांत कोणाचा उपहास व कोणाची निंदा होईल, याचा विचार या असंतुष्ट टिळकभक्तांनी करावयास हवा होता. म. गांधींना आज हिंदी राजकारणांत जो अद्वितीयत्वाचा मान मिळत आहे, तो केवळ त्यांच्या बुवागिरीमुळे मिळत आहे असें मानणें म्हणजे बुवाच्या पाठीमागे लागणाऱ्या साध्याभोळ्या बायाबापड्यांच्या बुद्धींत आणि हिंदी राष्ट्रीय समेतील व इतर सर्व पक्षांतील कर्त्या पुढाऱ्यांच्या बुद्धिमत्तेत मुळीच फरक नाही व राजकारणांतील मार्मिक बुद्धिमत्तेचा सर्व संचय पुण्यांतील असंतुष्ट टिळकभक्तांच्या डोक्यांतच झालेला आहे असें मानण्यासारखेंच आहे. म० गांधींच्या पुतळ्यावर कोरून ठेवण्यास योग्य असें जें त्यांनी ब्रीदवाक्य म्हणून शोधून काढिलें आहे, तेंहि त्यांच्या मार्मिक राजकारणी बुद्धीचें व निःपक्षपातीपणाचें तितकेंच द्योतक आहे. केवळ "अनत्याचारी रहा व खादी वापरा" एवढाच निरुपद्रवी उपदेश गेलीं दहापधरा वर्षे म. गांधी हिंदी जनतेला करीत आहेत असेंच 'केसरी' कार महाराष्ट्रीय जनतेला वारंवार सांगत असल्यामुळे तेंच त्यांचें ब्रीदवाक्य म्हणून त्यांनी लोकांपुढें माडावें हें साहजिकच आहे आणि म. गांधींचें एवढेंच ब्रीदवाक्य आहे असें एकदां गृहीत धरल्यावर महात्माजींनीं सरकारावर केलेली टीका "म्हणजे घरच्या लाडक्या मुलानें वडील माणसांच्या तोंडांत मारणें किंवा मिशा उपटणें यासारखें" सरकारला सतोषकारक वाटतें, ही केसरीकारांची क्लृप्तीहि मान्य करण्याला हरकत नाही. पण 'अनत्याचारी रहा व खादी वापरा' एवढाच निरुपद्रवी उपदेश करीत हिंडणाऱ्या बुवाला येवढ्याच्या तुरुंगांत डाबून ठेवून तेथेहि त्याची बुवागिरी चालू ठेवण्याचा उपद्र्याप करण्याची सरकारला काय गरज होती, याचा उलगडा या उपपत्तीनें होऊं शकत नाही. कारण मग ह्याच उपदेश करणाऱ्या व पाळणाऱ्या हजारों बुवाभक्तांना तुरुंगात डाबून ठेवणें,

किंवा लाठीने त्यांची डोकरी सडकणे हे सरकारचे कृत्य वेडेपणाचे ठरत नाही काय ? परंतु सरकार इतके वेडे असेल असे आम्हास वाटत नाही निदान चिगोल साहेबांचे शब्दप्रमाण्य मानणाऱ्या 'केसरी' कारांना तरी असे म्हणता येणार नाही केवळ "अनत्याचारी रहा व खादी वापरा" एवढाच उपदेश करून म गाधी किंवा त्यांचे अनुयायी थांबले असते, तर सरकारने त्यांना कोणताहि प्रास दिला नसता. पण सरकार जे त्यांना भिते ते त्यांच्या अनत्याचारित्वाला भीत नसून त्यांच्या सत्याग्रहाला भिते सत्याग्रह व केवळ अनत्याचार यात फार फरक आहे सत्याग्रही हा अनत्याचारी असतो, तथापि सर्वच अनत्याचारी सत्याग्रही असतात याचे उदाहरण 'केसरी' कारांना दूर शोधवे लागणार नाही सत्याग्रह व अनत्याचार यातील हा भेद ज्यांना समजू शकत नाही किंवा समजला तरी तो लोकापुढे जे मांडू इच्छित नाहीत त्यांना म गाधींचे खरे मोठेपण कसे कळणार ? व ते लोकाना तरी ते कसे समजावून देणार ? "जगातील सर्व अन्याय, विषमता व पारतंत्र्य याचा सत्याग्रहाने नाश कर व सर्वत्र शांततामय सत्ययुगाची प्रस्थापना करा" असा म० गाधींचा जगाला सदेश आहे, आणि तो "स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे" या टिळकाच्या व्रीदवाक्यापेक्षां कमी स्फूर्तिदायक आहे असे आम्हास वाटत नाही "स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे" या लोकमान्यांच्या व्रीदवाक्यापासून इतर देशातील लोकांना विशेष बोध घेण्यासारखे काही नव्हते, पण सत्याग्रहाच्या अभिनव मार्गाची जरूरी आज सर्व जगाला भासू लागली आहे, यामुळेच म गाधींचा आज सर्व जगभर गौरव होत आहे ते इंग्लंडात जाऊ लागले तर त्याचा सत्कार करण्यासाठी स्वागतमंडळे स्थापन होतात, त्यांना अमेरिकेतून निमंत्रणे येतात किंवा युरोपखंडातील लोक त्याची चातकाप्रमाणे वाट पाहू लागतात, याचे कारण आज त्यांच्यापाशी जगाला देण्यासारखा एक थोर संदेश आहे हे होय, बुवागिरी हे त्यांचे कारण नव्हे खजूर खाणारे, छाटी परिधान करणारे व अनत्याचाराचा उपदेश करणारे बुवा आपल्या देशांत व इतर देशात वाटेल तितके सापडतील परंतु त्या सर्वांचे इंग्लंडांत गेल्यावर स्वागत होत नाही, त्यांना अमेरिकेतून निमंत्रणे येत नाहीत किंवा युरोपातील दैन्यावर त्यास कोणी पाचारण करीत नाही ज्याच्याजवळ असा एकादा जागतिक सदेश असतो अशा भ्रूलौकिक साधु पुरुषालाच असा मान मिळत असतो ही गोष्ट स्पष्ट आहे

सत्याग्रह म्हणजे केवळ संन्यासमार्गी साधुत्वच नव्हे, तर ते एक अतिश्रेष्ठ

प्रकारचें राजकारण आहे. अनत्याचार हें त्याचें केवळ निषेधात्मक स्वरूप होय सत्याग्रह हें भावदृष्टीनें पाहता आत्मबल आहे. या आत्मबलानें सैतानी अतःकरणांत जितकी भीति उत्पन्न होते, तितकी ती कशानेंहि होत नाही लोकमान्य टिळकांनीं जनतेत जें अस्वास्थ्य निर्माण केलें होतें, त्याला म गांधींनीं आत्मबलाचें व्यक्त स्वरूप आणून दिलें या आत्मबलाच्या जोरावर आज त्यांनीं ब्रिटिश साम्राज्यसत्ता हादरून सोडली आहे सत्याग्रहाच्या या शक्तीमुळेच म गांधींच्या राजकारणाला आज तेज चढलें आहे. लोकमान्याच्या राजकारणापेक्षा हिंदी राजकारणाला आज जें अधिक व्यापक व परिणामकारक स्वरूप प्राप्त झालें आहे त्याचें सर्व श्रेय या सत्याग्रहरूप आत्मबलाला आहे “शक्तीनें मिळतीं राज्यें” या समर्थ-सिद्धान्तास अनुसरून आजचें गांधींचें राजकारण चालू आहे. ब्रिटिश मंत्रिमंडळ, व्हाईसरॉय किंवा गव्हर्नर हे जे गांधीजाशी समानतेच्या नात्यानें राजकीय वाटाघाटी करतात त्यांतील मर्म त्यांच्या बुवागिरींत नसून त्यांनीं आपल्या राजकारणामार्गे सत्याग्रहाच्या रूपानें अखिल राष्ट्राचें जें आत्मबल उभें केलें आहे, त्यात तें आहे लोकमान्य इंग्लंडात गेले त्यावेळीं त्यांच्यामार्गे राष्ट्राची अशी संघटित शक्ति नव्हती, म्हणून त्याचें म्हणणें ऐकून घेण्यापलीकडे पार्लमेंटरी कमिटीनें त्यांच्याकडे विशेष लक्ष दिलें नाहीं. किंबहुना, सत्याग्रह मोहिमेच्या पराक्रम गाजविण्यापूर्वी महात्माजी विलायतेस गेले असते, तर त्यांचीहि तीच स्थिति झाली असती. राजनीतिशास्त्रांत सत्याग्रहाच्या तत्त्वज्ञानानें एक नवीन भर घातलेली आहे हें सिद्ध करण्यास विरोलसाहेबासारख्यांच्या शिफारसपत्राची आज गरज उरलेली नाहीं या दृष्टीनें पाहिल्यास लो० टिळकांच्याच नव्हे, तर जगांतील कोणत्याहि व्यक्तीच्या राजकारणातून म० गांधींचें राजकारण श्रेष्ठ आहे, असेच इतिहासाला लिहावें लागेल. सर्व जगाच्या राजकारणाला एक नवें वळण लावण्याचा प्रयत्न आज ते करीत आहेत

हाच न्याय गांधींच्या बुद्धिमत्तेसहि लागू आहे. लोकमान्यांची बुद्धि अत्यंत तीक्ष्ण व मीमासक स्वरूपाची असली, तर म गांधींची बुद्धि अधिक प्रतिभासपन्न आहे. लोकमान्य हे भाष्यकारासारखे महापंडित असले, तर महात्माजी हे तत्त्वदृष्टे आहेत. नवीन सत्यें आकलन करून तीं लोकांना पटवून देण्याच्या कामीं त्यांची सपन्न प्रतिभा त्यांना उपयोगी पडते शास्त्राध्ययनानें प्राप्त होणारें पांडित्य त्यांच्यापाशी फार थोडें आहे, पण अताप्रेरणेच्या जोरावर मानवोन्नतीचे नवे मार्ग शोधून

काडण्यांत त्याचें बुद्धिवैभव व्यक्त होतें यामुळें त्याची प्रज्ञा अत्यंत शुद्ध व स्वतंत्र आहे या स्वतंत्र प्रज्ञेमुळेंच त्यांना सत्याग्रहाच्या अभिनव मार्गाचें आकलन करतां आलें. अपूर्ण जगात साधुपुरुषांनें आपली सिद्धावस्था ढळू न देतां आपलें वर्तन कसें ठेवावें यांची मीमांसा लोकमान्यांनी आपल्या 'गीतारहस्यांत' केली; पण या अपूर्ण जगाला पूर्णत्वाकडे नेण्याचा एक अभिनव मार्ग महात्मजांनीं दाखवून दिला, हें त्याच्या स्वतंत्र प्रज्ञेचें द्योतक नाहीं असें कोण म्हणेल? लोकमान्यांनीं लोकांच्या बुद्धीवर बसलेल्या जुन्या भाष्यकारांचें दडपण उडवून दिलें, पण प्रत्यक्ष भगवद्गीतेतील सिद्धान्तहि सहानुभूतीच्या निकषावर घासून पाहून त्या-संबंधींचा आपला निर्णय महात्मजांनीं जगापुढें माडला या बाबतीतहि त्याचें स्वतंत्रप्रज्ञत्व अधिक व्यक्त होतें. जगांतील युद्धें अजिबात बंद झाली तरीहि अनासक्तीच्या स्वरूपांत गीतेचा संदेश जगाला कसा मार्गदर्शक होऊ शकेल हें दाखवून देऊन, जगांतील हिंसात्मक युद्धे नष्ट करण्याचा प्रयत्न करणें गीतेतील उपदेशाला विरुद्ध नसून उलट त्याला पोषकच कसें आहे, हें महात्मजांनीं सिद्ध केले आहे सर्व धर्मांचें अंतिम ध्येय सत्य व अहिंसा हेंच कसें आहे आणि त्यामुळें सत्याग्रहाचा मार्ग जगाच्या ऐहिक मोक्षास कसा साधनीभूत होणार आहे, हें आपल्या स्वतंत्र प्रज्ञेनें त्यांनी वारंवार सिद्ध केले आहे. आपल्या प्राचीन संस्कृतीची महती लोकमान्यांनीं जगाच्या निदर्शनास आणून दिली, तर त्या प्राचीन संस्कृतीच्या प्रासादावर आणखी एक नवा मजला रचून जगांतील मानव-संस्कृतींत एक नवीन भर घालण्याचा महात्माजी मान मिळवीत आहेत

म गाधी हे इंग्रजांना आपले शत्रु न म्हणता मित्र म्हणतात, हाहि देशभक्तीच्या दृष्टीनें केसरी कारांनी म. गाधींचा एक कमीपणाच दाखविला आहे. परंतु यांत देखील 'केसरी' कारांनी लोकमान्यांच्या निष्काम कर्मयोगाच्या ध्येयाचें पूर्ण अज्ञान प्रकट केले आहे. शत्रूवरहि प्रेम करणें व त्याच्याशीं नेहमीं निर्वैर वृत्तीनें वागणें हेंच लोकमान्यांनी कर्मयोगाचें परमश्रेष्ठ ध्येय सांगितलें आहे लोकमान्यांनीं निवृत्तीपर समाजाला निष्काम कर्मयोगाचा उपदेश करून कर्मप्रवण बनविलें, तर महात्माजी आज त्याच समाजाची कर्मप्रवणता अधिक वर्धमान करून शिवाय त्याला निर्वैरत्वाचे धडे देत आहेत. निष्काम कर्मयोगाचें ध्येय लोकांपुढें ठेवून शत्रूचा द्वेष करणें हें परस्परविरोधी आहे. म. गाधींप्रमाणें इंग्रजी राज्यपद्धति सैतानी आहे असें लोकमान्यांना वाटत असलें, तरी सर्व इंग्रजी लोकहि सैतान

आहेत अशी त्यांची भावना असेल असें आम्हास वाटत नाही शत्रूलाहि मित्र समजण्याच्या कार्मीं महात्मा गाधींनीं लोकमान्यांच्या पुढें प्रगति केली आहे हें आम्हांला मान्य आहे; पण त्यावरून महात्माजींची देशभक्ति कमी आहे असें सिद्ध होत नसून स्थितप्रज्ञाच्या ध्येयाकडे जाण्यांन महात्माजींनी अधिक प्रगति केली आहे एवढेंच सिद्ध होतें. महात्माजींना राजकारणांत जें अधिक यश मिळत आहे, त्याचें श्रेय या त्यांच्या स्थितप्रज्ञत्वालाच आहे हें उघड आहे. अर्थात् हा त्यांचा कमीपणा नसून मोठेपणाच होय.

त्याचप्रमाणें अत्याचारी तरुणांचा निषेध करण्यास महात्माजी जसे धांवून जातात तसे टिळक जात नसत, हा म्हणण्यातहि काहीं अर्थ नाही. राजकीय चळवळ कायद्याच्या नि सीम टोकापर्यंत भिडविण्याचें कार्य टिळकांनी मुख्यत्वे केलें, तर जुलमी कायदे पद्धतशीर रीतीनें मोडण्याची शिकवण गाधीजी देत आहेत. महात्मा गाधी लोकामध्ये उघड बडसोर वृत्ति जितकी निर्माण करतात, तितकी लोकमान्य करीत नसत. सरकारनें अमुक अमुक केलें नाहीं, तर लोकांत बंडाची प्रवृत्ति वाढत जाईल एवढेंच बजावून टिळक थांबत, पण गाधींना लोकातील या बंडाच्या प्रवृत्तीला विशिष्ट वळण लावून निःशस्त्र क्रांति घडवून आणावयाची आहे. टिळक निःशस्त्र किंवा सशस्त्र कोणत्याहि प्रकारची क्रांति प्रत्यक्ष संघटित करीत नव्हते ते सरकारला क्रांतीची केवळ दहशत घालीत असत, तर गाधी उघडपणें नि शस्त्र क्रांतीची संघटना स्वतः करून सरकारला नमवीन आहेत गाधी हे जसे मुत्सद्दी आहेत, तसेच सेनापतीहि आहेत अर्थात् त्यांचा क्रांतीचा एक विशिष्ट मार्ग ठरलेला असल्यामुळे देशातील तरुणांची प्रवृत्ति सशस्त्र क्रांतीकडे न होता त्या सर्वांनीं आपल्या प्राणांच्या आहुती एका विशिष्ट प्रकारेंच द्याव्यात अशी त्यांची इच्छा आहे. आपल्या राष्ट्राचें व मानव-समाजाचें कल्याण ज्यांत आहे असा क्रांतीचा एक अभिनव मार्ग त्यांनी शोधून काढल्यामुळे व ती क्रांति यशस्वी करून दाखविण्याचें कार्य त्यांनीं हातीं घेतलें असल्यामुळे, त्यांना शिस्तीच्या दृष्टीनें हि अत्याचारांचा निषेध करणें अवश्य आहे जर सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग राष्ट्राला हिनावह आहे असें त्यांना वाटलें असतें, तर त्यांनीं तीच संघटना स्वतः हातीं घेतली असती व तरुणांना योग्य तो मार्ग दाखविला असता, नुसता निषेध करून ते कधींहि स्वस्थ बसले नसते देशांतील सर्व तरुणांच्या जीवनाची जबाबदारी जबाबदार पुढान्यांवर असते; व त्यांचें कोठें चुकत असेल, तर लोकांची अप्रियता स्वीकारूनहि त्यांना चूक म्हणणें आणि त्यांच्या

उत्साहाला व स्वार्थत्यागाला अधिकांत अधिक परिणामकारक असा मार्ग दाखवून देणे हे प्रत्येक लोकनायकाचे पवित्र कर्तव्य आहे जो लोकनायक एका विशिष्ट मार्गाने आपल्या जन्मभूमीची सुकता करून घेण्याच्या कार्यात व्यापृत झाला आहे, त्याला त्या मार्गाच्या विरुद्ध दिशेने जाणाऱ्याचा निषेध करावा लागतो, व तसा त्याला अधिकारही आहे म० गांधी हे तरुणांच्या अंतःकरणातील क्रांतीची वृत्ति टिळकाहून अधिक प्रमाणात जागृत करतात व म्हणून तिचा योग्य मर्यादित सयम करण्यासहि त्यांना पुढे यावे लागते टिळक हे स्वतः क्रांतिकारक नव्हते, पण गांधी स्वतः क्रांतिकारक आहेत, म्हणूनच हा भेद ठळकपणे दिसून येतो

सारांश, कोणत्याहि दृष्टीने विचार केला तरी म गांधी हे लो. टिळकांच्या पुढील राष्ट्रकार्य करीत आहेत व त्यांचे सर्व वैशिष्ट्य या पुढील कार्यास अनुरूप असेच आहे, हे महाराष्ट्राने प्राजलपणे कबूल केले पाहिजे हे कबूल करण्यांत जोंपर्यंत महाराष्ट्राला कमीपणा वाटत आहे, तोंपर्यंत त्याची प्रगति होण्याची आशा नाही असे म्हणण्यांत आमच्या अंतःकरणांतील टिळकभक्तीस आम्ही कोणत्याहि प्रकारे कमीपणा आणीत आहोत असे आम्हांस वाटत नाही हिंदी राजकारणाचा ऐतिहासिक दृष्टीने विचार केल्यास महर्षि दादाभाई नौरोजी, लो टिळक व म गांधी या तिघांचाहि दर्जा आम्ही सारखाच मानतो. लोकमान्यांनी जसे दादाभाईचे कार्य पुढे चालविले, तशी महात्माजींनी त्यांच्याहि पुढील कार्याची दिशा लोकांना दाखवून दिली पण म. गांधींनी गेल्या दहा-बारा वर्षांत हिंदी राजकारणात व लोकांच्या विचारात जी विलक्षण क्रांति घडवून आणिली आहे व तसे करताना त्यांनी जे बुद्धिवैभव व राजकारणकौशल्य दाखविले आहे त्याला गौणत्व देऊन आम्ही 'आमचे टिळकच अधिक थोर होते,' असले प्रलाप वेळीं-वेळी काढून लोकांचा बुद्धिभेद करणे व प्रचलित राजकारणाविषयी असंतोष पत्तरविणे हीच टिळकभक्तीची व्याख्या असल्यास, तिला आमच्या मनांत मुळीच थारा नाही, असे म्हणण्यांत आम्हांला कोणताहि कमीपणा वाटत नाही; कारण 'केसरी'कारांप्रमाणे आमची टिळकभक्ति असंतोषात्मक नाही

लोकशिक्षण :
ऑगस्ट, १९३९

}

लो. टिळकांचें राष्ट्रीय तत्त्वज्ञान

: : ३

“भीक मागून राजकीय हक मिळत नसतात, कोणतेंहि सरकार झालें तरी तें स्वार्थसाधूच असतें, एक राष्ट्र दुसऱ्यावर राज्य करतें तें आपल्या फायद्याकरितां राज्य करतें, जिंकलेल्या लोकांच्या फायद्याकरिता नव्हे; ... उद्योग करावा—नेटानें करावा, होईल तितकें अडवावें; नाक धरल्याशिवाय तोंड उघडत नाहीं. हा स्वार्थाचा प्रश्न आहे, धर्माचा किंवा औदार्याचा नाही; राजनीति आहे, धर्मनीति नव्हे, जिंकलेल्या लोकांस जैत्यानीं आपखुषीनें स्वातंत्र्य दिल्याचें उदाहरण इतिहासात नाहीं ... शहाणपण सत्तेंत आहे, दैन्यांत नाहीं. स्वातंत्र्य हेंच प्रत्येक राष्ट्राचें अंतिम साध्य आहे... तुम्हास काय पाहिजे आहे तें उघड सांगा; त्याकरिता इतर राष्ट्रांनी प्रयत्न केले तसे उघड करा, मिळें नका . संकटाखेरीज स्वातंत्र्य नाहीं, आणि रात्रीखेरीज सकाळ नाही, तुम्हांस जर मिळवावयाचें असेल तर तें तुमच्या निश्चयानें, उद्योगानें आणि धैर्यानें मिळेल; सरकार बलिष्ठ असलें तर तें तुमच्या मदतीनें बलिष्ठ झालेले आहे, तुमच्यामधील भेद हेंच सरकाराचें कवच; तुमची दुर्बलता तें त्यांचें बल; तुमचें स्वतःबद्दल अज्ञान हें त्यांचें सामर्थ्य, तुम्ही ओळखाल तर सर्व तुमचेंच आहे; असें या नव्या म्हणजे राष्ट्रीय पक्षाचें धोरण व कृति असून गरीरद्वारा व द्रव्यद्वारा शीज सोसण्यास हा पक्ष तयार आहे. ”

—लो० टिळकांचे केसरीतील लेख : भाग ३, पृ. २५५

लो. टिळक याची सतरावी पुण्यतिथि या महिन्याच्या १ तारखेस सर्व हिंदु-स्थानभर प्रतिवर्षीपेक्षा मोठ्या प्रमाणावर साजरी करण्यात आली. त्या निमित्तानें ठिकठिकाणीं लोकमान्यांच्या राजकीय तत्त्वज्ञानासंबंधीं निरनिराळ्या वक्त्यानीं व

लेखकांनीं आपापलीं मते व्यक्त केलीं यंदाच्या या लोकमान्याच्या पुण्यतिथीचा विशेष म्हणजे हा कीं, ही पुण्यतिथि नित्याप्रमाणें राष्ट्रसभेकडून साजरी केली जात असतां ज्या प्रांतांत राष्ट्रसभेचीं मंत्रिमंडळें अधिकारारूढ झालीं आहेत, त्या प्रांतांत या उत्सवांत तेथील मंत्र्यांनीं उघडपणें भाग घेतला. लोकमान्यांच्या निधनानंतर ज्या राष्ट्रसभेनें स्वराज्यसंग्राम चालवितांना आपणावर तीन वेळां जवळजवळ वनवास ओडवून घेतला होता, त्याच राष्ट्रसभेनें अधिकारारूढ होऊन लोकमान्यांची पुण्यतिथि 'अधिकारस्वीकारदिन' म्हणून साजरी करावी, यात एक विशेष प्रकारचें औचित्य आहे, हें कोणीहि मान्य करील. राष्ट्रसभेनें गेलीं सतरा वर्षे जो स्वराज्यसंग्राम चालविला, तो लोकमान्याची स्मृति ठेवूनच चालविला, आणि हेंच त्यांचें खरें जिवंत स्मारक आहे, असेंच एकंदर हिंदी राष्ट्राचें मत आहे तथापि लोकमान्यांचे अनुयायी म्हणवून घेणारे महाराष्ट्रातच असे कांहीं मूठभर लोक आहेत कीं, त्यांना हिंदी राष्ट्रसभेच्या इतिहासांतील गेल्या सतरा वर्षांतील उज्ज्वल कामगिरी मुळींच मान्य नाही तिनें आज जो अधिकारग्रहणाचा ठराव केला आहे, तेवढा मात्र त्यांना मान्य आहे, आणि तेवढ्याचमुळे सतरा वर्षांनंतर आजच राष्ट्रसभेला लोकमान्याचें राजकारण समजलें आणि म्हणून आजच तिला त्याची पुण्यतिथि साजरी करण्याचा खरा अधिकार प्राप्त झाला, असें या पक्षाचें अथवा गटाचें मत आहे. गटाचें असें म्हणण्याचा हेतु इतकाच कीं, आज आपल्या मताच्या बळावर एकादा पक्ष निर्माण करून त्याला लोकमान्यत्व मिळवून देण्याचें सामर्थ्यहि ह्या मंडळींत राहिलेलें नाही अधिकारग्रहण आणि कायदेमंडळप्रवेश या दोन मुद्द्यावर गेलीं सतरा वर्षे या गटानें एवढें मोठें रण माजविलें आहे कीं, लोकमान्यांनीं आपल्या उभ्या आयुष्यांत या दोन गोष्टींब्यतिरिक्त दुसरे काहींच केलें नाही कीं काय, असें सामान्य लोकांना वाटू लागलें आहे ! पण वस्तुतः लोकमान्यांनीं आपल्या आयुष्यातील बहुतेक, किंबहुना सर्व कार्ये कायदेमंडळाबाहेरच केलें असून ते स्वतः एकदां कांहीं काळ कायदेमंडळाचे सभासद होते याची कोणास आठवणहि नाही, आणि अधिकारग्रहणाचा तर त्यांचा लेखांत, भाषणांत अथवा त्यांनीं अगदीं शेवटीं काढलेल्या काँग्रेस-डेमोक्रेटिक पक्षाच्या जाहिरनाम्यात कोटेंच उल्लेखहि नाही. हें पाहिलें असता लोकमान्याचें राजकारण होतें तरी काय आणि त्यांची राजकारणांतील तात्त्विक भूमिका कोणती, याचा विचार वारवार करणें भाग पडतें लोकमान्यांच्या वर

उल्लेखिलेल्या अनुयायीगणानें केलेल्या राष्ट्रसभेवरील टीकेमुळे प्रस्तुत विषयाची नवी आवृत्ति प्रायः प्रतिवर्षी ऑगस्ट महिन्यांत होत असते यदा व सावरकर हे सुद्धन आले आणि त्यांनी लोकमान्यांच्या पुण्यतिथीच्या दिवशीं आपण लोकशाही पक्षाचे सभासद झालों अशी पुणे येथें घोषणा केली. त्याच वेळीं (१) संपूर्ण स्वातंत्र्य हें राजकीय ध्येय, (२) साधनांची अनेकता, आणि (३) हिंदुत्वरक्षण, असें लोकमान्यांचें त्रिविध तत्त्वज्ञान म्हणून महाराष्ट्रीय जनतेपुढें त्यांनीं मांडिलें. हें तत्त्वज्ञान हिंदुस्थानांतील केवळ लोकशाही पक्षानें चालविलें आहे व म्हणून आपण त्या पक्षाला जाऊन मिळों, असेंहि त्यांनीं आपल्या कृतीचें समर्थन केलें. आज लाहोरच्या राष्ट्रसभेत स्वातंत्र्याच्या ठरावाला विरोध करणारे श्री न चिं केळकर यांच्या हातून स्वातंत्र्यवादी व हिंदुमहासभाभिमानी व. सावरकर यांच्या हातीं लोकशाही पक्षाचीं सूत्रें जात असून राष्ट्रसभेला विरोध करण्याच्या भूमिकेवर, एके काळीं लोकमान्यांनाहि मवाळ म्हणणारे व सावरकर व लोकमान्यांचे 'सावध' अनुयायी श्री केळकर परस्पराशीं हस्तांदोलन करीत आहेत, हें पाहून क्षणभर कौतुक वाटल्यावाचून रहात नाही. किंबहुना, महाराष्ट्रीय राजकारणातील ही युति राजकीय वातावरणात काहीं आंदोलन निर्माण करील किंवा काय अशी जिज्ञासा काहींना वाटूं लागली आहे. परंतु आजच्या या लेखाचा तो विषय नसून लोकमान्यांची राजकारणांतील तात्त्विक भूमिका कोणती आणि त्यांच्या राष्ट्रीयत्वाचें नित्य स्वरूप कोणतें यासंबंधीं विवेचन करणें हा आजचा विषय आहे

महाराष्ट्रांतील तीन राजकीय पक्ष

आमच्या मते महाराष्ट्रीय राजकारणांत तीन पक्ष निर्माण झाले आणि हे तीन पक्ष परस्परांहून भिन्न स्वरूपाचे आहेत नेतृत्वाच्या किंवा पुढारीपणाच्या दृष्टीनें विचार करू लागल्यास (१) रानडे-गोखले यांचा एक पक्ष, (२) चिपळूणकर-टिळक यांचा दुसरा पक्ष, आणि (३) फडके-सावरकर यांचा तिसरा पक्ष, असे हे तीन पक्ष सांगतां येतील आज राष्ट्रसभेचीं विरोध करण्यांत व सावरकर आणि श्री. केळकर हे एक होत असले, तरी महाराष्ट्राच्या अंतःकरणावर सावरकराच्या पंथाचा जो आद्य ठसा उमटला आहे, तो आजच्या लोकशाही पक्षाच्या राजकारणाहून फारच भिन्न स्वरूपाचा आहे, असें म्हटल्याविना राहवत नाही. ही गोष्ट पुण्यांतील

'स्टूडंट्स फेडरेशन' कडून त्यांचा जो सत्कारसमारंभ झाला त्या वेळीं स्पष्ट झाली असून १९०८-०९ मधील सावरकर महाराष्ट्रीय तहणवर्गाला अद्यापि पूज्य वाटत

लो टिळक व म गाधी

असले तरी आजच्या लोकशाही पक्षाची त्यांनी स्वीकारिलेलीं मते तरुण महाराष्ट्राला मान्य नाहीत, हे त्या समारंभाच्या वेळीं उघड झाले आहे. रानडे-गोखले यांचा प्रागतिक-नेमस्त पक्ष, चिपळूणकर-टिळकांचा राष्ट्रीय-जहाल पक्ष आणि वासुदेव बळवंत फडके व सावरकर यांचा सशस्त्र-क्रांतिकारक पक्ष, असे तीन पक्ष महाराष्ट्रात निर्माण झाले; आणि ज्यांना लोकमान्यांचे राजकारण समजून घ्यावयाचे असेल, त्यांनीं राष्ट्रीय-जहाल पक्ष हा, एका वाजूस नेमस्त-प्रागतिक पक्षाहून आणि दुसऱ्या वाजूस सशस्त्र-क्रांतिकारक पक्षाहून कसा भिन्न आहे ते यथार्थ रीतीनें समजून घेणे अवश्य आहे.

लोकमान्यांच्या निधनानंतर राष्ट्रसभेचीं सूत्रे म. गाधीच्या हातीं गेलीं आणि तिच्या राजकारणाची या सतरा वर्षांत फारच मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली. ही वाढ करण्यास म. गाधीची तपश्र्चर्या बहुतांशानें कारण झाली असली आणि त्यांच्या विशिष्ट मतांची छाया तिच्यावर कितीहि पडलेली असली, तरी तिनें या काळांत अनुसरलेला मार्ग हा जसा रानडे-गोखल्यांच्या सनदशीर मार्गाहून निराळा आहे, त्याचप्रमाणें तो फडके-सावरकरांच्या सशस्त्र-क्रांतिमार्गाहूनहि भिन्न आहे, यांत शंका नाही. ना. गोखले, लो टिळक आणि व. सावरकर या तिघांच्या राजकारणापैकीं लो. टिळकांच्या राजकारणाशीच गेल्या सतरा वर्षांतील राष्ट्रसभेचें राजकारण अधिक सहश आहे; आणि स्थूल मानानें विचार केल्यास राष्ट्रसभेचा आजचा मार्ग हा नेमस्त-सनदशीर मार्ग किंवा सशस्त्र-क्रांतिमार्ग या दोहोंच्यामधील दिशेनें जाणारा असल्यानें तोच लोकमान्यांचा पुढील संकल्पित मार्ग होता असें दिसते.

आज लोकमान्य ह्यात असते, तर राष्ट्रसभेनें बुद्धिपुरःसर सोडून दिलेल्या दोहों-पैकी कोणत्याहि मार्गानें न जातां ती ज्या मार्गानें त्यांच्यानंतर सतरा वर्षे चालत आली त्या निःशस्त्र क्रांतिमार्गावर ते राहिले असते, असें आमचें स्पष्ट मत आहे इतकेंच नव्हे, तर श्री. केळकर यांनीं तिला आपल्या मार्गावर ओढण्याचे केलेले प्रयत्न जसे विफल झाले, त्याचप्रमाणें व. सावरकर यांनीं तिला आपल्या जुन्या मार्गावर ओढण्याचा प्रयत्न केला असता तर तोहि तितकाच विफल झाल्याविना राहिला नसता, हे आज महाराष्ट्राला समजलें व पटलें आहे. व. सावरकर यांचा जुना मार्ग आणि श्री. केळकर यांच्या उपदेशानें स्वीकारिलेला त्यांचा नवा सावध 'पणाचा मार्ग, या दोहोंपेक्षां राष्ट्रसभेनें स्वीकारिलेला निःशस्त्र-क्रांतिमार्ग हाच लोकमान्यांचा संकल्पित मार्ग होता, हे दुसऱ्याहि एका गोष्टीवरून सिद्ध होण्याजोगे आहे ती

गोष्ट म्हणजे, म. गांधींनीं राष्ट्रसभेला या मार्गावरून दौडत नेण्याचा सकल्प केल्या-पासून आतापर्यंत राष्ट्रसभेच्या कार्यांत ज्यांनीं ज्यांनीं धडाडीनें, उत्साहानें आणि स्वार्थत्यागानें भाग घेतला, त्यापैकीं बहुतेक लोक स्वतःस गोखल्याचे किंवा सावरकरांचे अनुयायी म्हणवीत नसून लोकमान्यांचेच अनुयायी म्हणवीत होते व आहेत. इतकेंच नाही, तर लो. टिळक व म. गांधी या दोन विभूतींच्या मूळ प्रकृतींत जो भेद आहे तो लक्षांत घेऊन राष्ट्रसभेची आजची वृत्ति लोकमान्यांच्या वृत्तीसारखी आहे कीं म. गांधींच्या वृत्तीसारखी आहे असा सूक्ष्म प्रश्न जरी उपस्थित केला, तरीहि राष्ट्रसभेची वृत्ति लोकमान्यांच्या वृत्तीशींच अधिक सदृश आहे, असें विचारवंतास दिसून येईल. लोकमान्यांची मूळ प्रकृति राजकीय मुत्सद्याची असून म. गांधींची प्रकृति धार्मिक संताची आहे. अर्थात् यापैकीं राष्ट्रसभेच्या राजकारणाची भूमिका राजकीय मुत्सद्दीगिरीचीच असून ती धार्मिक संताची नाही हें उघड आहे तथापि राष्ट्रसभेनें गेल्या सतरा वर्षांत ज्या मार्गाचें अनुसरण केलें, त्या मार्गानें तिची प्रगति होण्यास म. गांधीसारख्या धार्मिक संत-प्रकृतीच्या नेत्याचीच तिला आवश्यकता होती व केवळ राजकीय मुत्सद्याच्या हातून हें कार्य रेटलें गेलें नसतें असेंहि आम्हास वाटतें. आता लोकमान्यांच्या राष्ट्रीय तत्त्वज्ञानाच्या निरनिराळ्या अंगांचा थोडासा विचार करू.

राष्ट्रीय पक्षाचें धार्मिक अधिष्ठान

हिंदुस्थानांतील जहाल-राष्ट्रीय पक्षाचें जनकत्व लो. टिळक यांच्याकडेच देण्यात येतें या पक्षाचा जन्म महाराष्ट्रांत १८९५ च्या सुमारास झाला असें मानण्यास प्रत्यवाय नाही याच वर्षी महाराष्ट्रांत राष्ट्रसभा पहिल्या प्रथम झाली, याच वर्षी कै. आगरकर हे मृत्यु पावले, याच वर्षी पुण्यांतील सार्वजनिक सभा लो. टिळकांच्या हातीं आली; आणि याच वर्षी महाराष्ट्रांतील पहिला सार्वजनिक शिवाजी-उत्सव लो. टिळकांनीं साजरा केला अर्थात् अनेक कारणांनीं १८९५ हें वर्ष महाराष्ट्रांतील सार्वजनिक जीवनात महत्त्वाचें बनलें आहे. यापूर्वी एक वर्ष लो. टिळकांनीं गणेशोत्सवाला राष्ट्रीय स्वरूप दिलें. अशा प्रकारें आपल्या राष्ट्रीय चळवळींना धार्मिक व ऐतिहासिक आधार निर्माण करून प्रागतिक पक्षाला आपल्या विशिष्ट सुधारकी मतांमुळे जें जनतेचें अंतःकरण हस्तगत करतां आलें नव्हतें, तें त्यांनीं आपल्या गणेशोत्सवानें व शिवाजी-उत्सवानें फार अल्प कालांत हस्तगत केलें प्रागतिक सुधारकपक्ष गणपतीसारख्या वेढव मूर्तीच्या आराधनेनें मोक्षप्राप्ति किंवा परमात्मज्ञान

होऊं शकेल किंवा नाही, आणि शिवाजी हा परमेश्वराचा अवतार होता हे मानणे एकोणिसाव्या शतकातील बुद्धिवाद्याला शोभते किंवा नाही, या तात्त्विक विचाराचे कोडे उलगाडण्यांत गर्क झाला असता, लोकमान्यानी या उत्सवांच्या आधारे जनतेला राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा मार्ग दाखवून दिला आणि धर्मभावनेचे तेज राष्ट्रीय भावनेन निर्माण केले. राष्ट्रीय महोत्सवांचे वर्णन करताना ते लिहितातः—

“ मोठ्या जत्राना प्रचंड सभांचे स्वरूप आम्हीं कां देऊं नये? तुमच्या राजकीय चळवळीचा प्रवेश खेळ्यागळ्यानील झोंपडींतहि अशा प्रकारे व्हावयाचा नाही काय ? ... देव देतो पण कर्म नेते अशातली आमची स्थिति झाली आहे लोक एका ठिकाणी जमण्याचे प्रसंग पूर्वजानीं आयते तयार करून ठेविले, पण सुशिक्षित मंडळीला हे प्रसंग असून नसल्यासारखेच आहेत आम्ही शिकलेले ही त्यांना ऐट आहे ना? लोकांत कसे मिसळायें? ह्याना मोठी पंचाईत पडते ती हीच... प्रार्थनासमाजांत भक्तिभावाचे पोवाडे गात वसण्यापेक्षा लोकांत मिसळून न्यायमूर्तीसारख्यांनी श्रीमंगलमूर्तीचे सडपात भक्तीच्या महिम्याचे वर्णन केले, तर किनीतरी फायदे होणारे आहेत.”

—लो टिळकांचे केसरीतील लेख भाग १, पृ ५६९-५७०

शिवाजीमहाराज हे अवतारी पुरुष होते, असे म्हटल्याबद्दल काहीं सुधारकांनी त्यांच्यावर टीका केली त्याला आपल्या वेदान्ती तत्त्वज्ञानाने लोकमान्यांनी पुढीलप्रमाणे उत्तर दिले आहेः—

“ अशा दृष्टीने विचार केला, म्हणजे श्रीशिवाजीमहाराज हे अवतारी पुरुष होते असे कबूल करावे लागते. अवतारी पुरुष अथवा ईश्वराचा अंश म्हणजे ईश्वराच्या शरीराचे रक्तमासादि घटकावयवाचे भाग ज्याच्या अंगात अवतीर्ण झाले आहेत अशी व्याख्या आमचे शास्त्रांत तरी केलेली आमच्या आढळण्यांत नाही. ज्या अगाध व अज्ञेय शक्तीने सर्व सृष्टीचे व्यवहार अबाधित चालले आहेत, त्या शक्तीचा थोडासा भाग प्रत्येक पुरुषात अगर व्यक्तीत असतोच; पण प्रत्येक व्यक्तीत असणाऱ्या भागापेक्षा जास्त भाग जेव्हा आपणास एकाद्या व्यक्तीत आढळून येतो, तेव्हा सदर व्यक्तीस ईश्वरी अंश म्हणण्याचा आमचा प्रघात आहे ‘यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छत्वं मम तेजोऽशंसभवम् ॥’ असे जे भगवद्गीतेत म्हटले आहे तेच अवतारी पुरुष ओळखण्याचे खरे लक्षण होय व हे लक्षण श्रीशिवाजीमहाराजांस

पूर्णपणे लागू पडतें, म्हणूनच त्यास अवतारी पुरुष म्हणण्यास हरकत नाही, असें आम्हीं लिहिलें होतें ”

—उक्त ग्रंथ, पृ ५४३

वरील युक्तिवादावरून लो टिळकांचा या वेळचा धार्मिक व सामाजिक प्रश्नाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण तत्कालीन सामाजिक व धार्मिक सुधारकांहून किती भिन्न होता तें दिसून येतें मूर्तिपूजा आणि अवतारकल्पना या सर्वस्वीं त्याज्य होत, म्हणून त्याच्यावर उघड हल्ला चढविणें हें आपलें कर्तव्य आहे, असें त्यावेळचे सर्व सुधारक समजत असत यामुळें त्यांना हा युक्तिवाद मान्य होणें शक्य नव्हतें परंतु याच त्याच्या मतामुळें ते हिंदुस्थानातील बहुजनसमाजापासून दुरावले होते लोकमान्यांनीं या कल्पनाची हेटाळणी न करता एक प्रकारें त्याचें समर्थन चालविलें आणि त्याच आधारावर ते बहुजनसमाजात राष्ट्रीय भावना फैलावूं लागले. यामुळें ते धार्मिक व सामाजिक सुधारणेला सर्वस्वीं विरुद्ध आहेत असा समज पसरला. परंतु हा समजहि चुकीचा होता धर्मसुधारणेकडे व समाजसुधारणेकडे पाहण्याचा लोकमान्यांचा दृष्टिकोण भिन्न होता, एवढाच याचा खरा अर्थ होता

एकोणिसाव्या शतकांत जे एकंदर धर्मसुधारक झाले त्यांचे तीनचार वर्ग पडतात त्यापैकीं ब्राह्मणसमाज किंवा प्रार्थनासमाज हा वर्ग, आर्यसमाज हा दुसरा वर्ग, आणि रामकृष्ण परमहंस, विवेकानंद किंवा रामतीर्थ यांचा पंथ हा तिसरा वर्ग, असे तीन मुख्य वर्ग असून कै. आगरकर याच्यासारख्या शुद्ध बुद्धिवादी अशा थोड्या लोकांचा चौथा वर्ग कल्पितां येईल. महाराष्ट्रात रानडे हे प्रार्थनासमाजी, एकेश्वरवादी असून आगरकर हे बुद्धिवादी होते लो. टिळक हे वेदान्ती असून त्यांचीं मते रामकृष्ण परमहंस, विवेकानंद किंवा रामतीर्थ यांच्या मतासारखीं होती प्रार्थनासमाजी रानडे किंवा बुद्धिवादी आगरकर यांच्यापेक्षां केवळ राष्ट्रीय अभिमानाच्या दृष्टीनें त्यांना आर्यसमाजाची विचारसरणी अधिक जवळची वाटत असली, तरी आर्यसमाजातील संप्रदायप्रचाराची वृत्ति किंवा सर्व विश्वाला आर्यत्वाची दीक्षा देण्याचें ध्येय अथवा हिंदुस्थानांत हिंदुपदपादशाहीची पुनः स्थापना करण्याची मध्ययुगीन कल्पना, याचा मागमूसहि त्यांच्या लेखांत किंवा भाषणांत कोणास आढळणार नाही आगरकराप्रमाणें तेहि एके काळीं बुद्धिवादी होते असा प्रवाद आहे व या बुद्धिवादांतून ते वेदान्तात शिरले तर त्यांत आश्चर्य वाटण्याचें

काहींच कारण नाही वेदान्त हा मानवबुद्धीला पूर्ण स्वातंत्र्य देऊनहि तिला आत्मनिष्ठ बनविण्याचें श्रेय संपादन करितो. वेदान्त हा शुष्क बुद्धिवादी नसून तो आत्मनिष्ठ बुद्धियोगी आहे. बुद्धि आत्मनिष्ठ बनली असता ती शुद्ध आणि सम बनते, आणि शुद्ध व समत्वयुक्त बुद्धीला सामान्य इद्रियांना अगम्य अशा जगदादि-कारणाचें स्वरूप साक्षात्कारानें समजतें. इतकेंच नव्हे, तर हीच योगयुक्त बुद्धि जगाच्या व्यवहारातील कोडीं सोडविण्यासहि अधिक उपयोगी पडते, असा कर्मयोगी वेदान्ताचा सिद्धान्त आहे अशा बुद्धियोगावर आरूढ झालेल्या स्थितप्रज्ञानाच सामान्य लोक अवतारी पुरुष मानतात आणि त्यांच्या असामान्य नेतृत्वावर विश्वास ठेवून आपले व्यवहार चालवीत असतात वेदान्तांतील या बुद्धियोगात विवेक व श्रद्धा या दोहोंचीहि उपयुक्तता गृहीत धरली असून वेदान्त्याला मूर्तिपूजा व अवतारकल्पना यांत अनेक मूढ कल्पना समिश्र झालेल्या आहेत असें दिसत असलें, तरी त्या सर्वांच्या बुडाशीं जी एक धर्मश्रद्धा आहे तिचें मानवी उन्नतीच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्व आहे हें त्याला दिसत असतें. यामुळे तो निर्गुण परमात्म्यापर्यंतचें तात्त्विक ब्रह्मज्ञान लोकांत फैलावत असतानाहि मूर्तिपूजा व अवतारकल्पना यांच्यावर समूळ आघात करू इच्छित नाही धर्माचारांचें हें बाह्यांग टिकऊ नाही, भौतिक विद्येच्या प्रसाराबरोबर तें हळूहळू गळून पडणार आणि त्यातील वैदमळ कल्पनांचा जाणूनबुजून त्यागहि केला पाहिजे हें खरें असलें, तरी वेदान्ती-सुधारकांचा मुख्य कटाक्ष धर्माचें अंतरंग सुधारण्यावरच विशेष असतो हें अंतरंग सुधारण्याचें खरे साधन वेदान्तज्ञानाचा प्रसार करणें आणि वेदान्ताला प्रवृत्तिमार्गाची दीक्ष देणें हेंच असून धर्माचाराचें बहिरंग सुधारण्यास भौतिक विद्येचा प्रसार हें साधन आहे तसेंच वेदान्तांत सर्वधर्म-समभाव आणि परधर्मसहिष्णुता हीं तत्त्वे आधारभूत मानिलीं असल्याने सर्व मुसलमानांना हिंदु बनवावें किंवा त्यांना हिंदुस्थानांत परकीयाप्रमाणें नांदवावें या कल्पना त्याला पोरकट वाटतात. आपल्या राष्ट्रीय कल्पनेला धर्माचा आधार घ्यावा असें जेव्हां वेदान्ती म्हणतो तेव्हां हा धर्म म्हणजे हिंदु धर्म, मुसलमानी धर्म किंवा ख्रिस्ती धर्म, यापैकी कोणता तरी एक धर्म असा त्याचा अर्थ नसतो लोक-मान्याच्या राष्ट्रीयत्वांत हिंदुत्व-रक्षण हें प्रमुख तत्त्व होतें असें म्हणावयाचें असेल, तर त्याच त्याच्या राष्ट्रीयत्वांत मुसलमानत्व-रक्षण किंवा ख्रिस्तीत्व-रक्षण हीं तत्त्वेहि अंतर्भूत होतात असेंहि म्हणावें लागेल. वेदान्ती धर्मदृष्टीला हिंदु,

मुसलमान, ख्रिस्ती हे निरनिराळे धर्म नसून ते एकाच विश्वधर्माचे पंथ दिसतात व या पंथांनीं जाणान्यांनीं आपली संकुचित सांप्रदायिकता सोडली म्हणजे त्यांत बहुभाव व एकराष्ट्रीयत्व निर्माण होऊ शकतें, असा त्यांचा दृढ विश्वास असतो. धर्म ही बाह्य विधिविधानांची गोष्ट नसून अतःशुद्धीची व आत्मसाक्षात्काराची गोष्ट आहे, हें ज्यांनीं ओळखिलें त्यांना सर्वधर्मैक्य पट्टू शकतें. हिंदुस्थानासारख्या नानाधर्मविशिष्ट राष्ट्रांत सर्वांना एकधर्मी बनविणें किंवा सर्वांनाच विनधर्मी बनविणें, हा राष्ट्रीयत्व निर्माण करण्याचा मार्ग नसून प्रत्येक धर्मातील संकुचित वृत्ति नष्ट करून सर्वांची अंतःशुद्धि करणें हाच तो मार्ग आहे, असें वेदान्ती मनुष्याला वाटतें. लोकमान्यांनीं याच व्यापक धर्मभावनेचा आपल्या राष्ट्रीयत्वाला आधार घेतला होता व म्हणून त्यांची हिंदु-मुसलमानांच्या ऐक्यावर आरंभापासून शेवटपर्यंत दृढ श्रद्धा होती. हिंदु-मुसलमानांचे दंगे होतात याच्या पाठीमागे साम्राज्यशाहीचे राजकारण आहे, ही गोष्ट त्यांनीं १८९३/९४ सालीं महाराष्ट्रात हिंदु मुसलमानांचे दंगे झाले, त्यावेळी पुढील शब्दात स्पष्टपणें लोकनिदर्शनास आणिली "दंगा कोण करतो?" या मथळ्याच्या ना १८ डिसेंबर १८९४ च्या केसरीतील अग्रलेखांत ते लिहितात —

बहुतेक दंग्यांचा इतिहास पाहिला तर तीन अवस्था दिसतात प्रथम हिंदु आपल्या हक्काला चिकटून बसतात, मग मुसलमान उघड मारामारी सुरू करितात, नंतर ती चालवून शेवटास लावण्याचें काम पोलीस मोठ्या नेटानें करतात. हिंदु लोक वायें वाजविण्याच्या हक्काकरिता भांडनात तो वेडेपणा असेल, पण दंगेखोरपणा तरी नाही एवढें खरें मुसलमान लोक प्रथम मारामारी करितात, पण त्याला त्यांचें अज्ञान व आडदाडपणा हीच कारणे असल्यामुळे त्यांनाहि फारसा दोष देता येत नाही; फार तर अडाणीपणामुळे लबाड व विघ्नसंतोषी लोकांच्या धापास मुळून ते दंगा करण्यास प्रवृत्त होतात एवढ्याबद्दल त्यांची कीव करतां येईल. आमच्या मुसलमानबधूस आपलें हित कळत असतें, तर त्यांनीं हिंदूंनीं कधीहि तंट्या केला नसता; पण तें त्यांना कळत नाही व कांहीं विघ्नसंतोषी लोक त्यांना स्वस्थ बसू देत नाहीत, याला त्यांचा तरी काय इलाज ? जसजसा त्यांच्यात शिक्षणप्रसार होत जाईल तसतसा त्यांचा वेडेपणाहि त्यांना दिसू लागेल. एवढ्याकरितां आम्ही प्रस्तुत दंग्याबद्दल मुसलमानांनाहि फारसा दोष देत नाही. पडद्यामागे सूत्रधार आहे तोंपर्यंत त्याला बाहुल्या हव्या तितक्या मिळू शकतात, लोकांत

फुटाफुट करणारा घरभेद्या पाहिजे तया भिळतो; व एका ढोंगाने कार्य साधेनासे झाले, तर तो दुसरे हुडकून काढतो ”

—उक्त ग्रंथ, पृ ३८६

१८९५ साली ' राष्ट्रीय सभा ' या विषयावर लिहिताना ते म्हणतात.—

“ ही राष्ट्रीय सभेची चढती कळा पाहून आमच्या अँग्लो-इंडियन हितशत्रूस फारच धास्ती उत्पन्न झाली.....आतां हिंदुस्थानांतील इंग्रजांचे राज्य ऊर्फ गोऱ्या कामदारांची चैनबाजी खास बुडणार असे त्यांस वाटू लागले. या अनर्थाचा कारण राष्ट्रीय सभेनें सुरु केलेली राजकीय चळवळ असेंहि त्यांच्या मनानें घेतलें, व म्हणून 'मूले कुठारः' करण्याकरितां सामदामापैकीं चौथा उपाय योजण्याचा कित्येकांनीं प्रयत्न केला सर सम्यद अहमद प्रभृतींना वगळेत माहून मुसलमानांस फितविण्यास प्रारंभ झाला १८९३ च्या जूनचा सिव्हिल सर्व्हिस-सवयींचा पार्लमेंटचा अनुकूल ठराव झाला नसता, तर ऑगस्टपासून हिंदु-मुसलमानांचे तडेहि कदाचित् सुरु झाले नसते असें पुष्कळांस वाटते, व ते अगदींच निर्मूल असेल असें आमच्यानें म्हणवत नाहीं. ”

—उक्त ग्रंथ, पृ. ३९९

हिंदु-मुसलमानांच्या दंग्यांच्या ऐन भरातहि त्यांच्या आदिकारणासंबंधींचे अचूक निदान करणारी लोकमान्यांची राजकीय बुद्धि त्यांना कधींहि सोडून गेली नाही, आणि मुसलमानांतील आडवांड व अज्ञान वृत्तीचा त्यांनीं योग्य शब्दात निषेध केला असला तरी आपण त्याविषयींहि मुसलमानांना एकसारखा दोष देत न वसतां त्यांची कीव करावी आणि पढ्यामागील सूत्रधारांच्या हातचीं सूत्रे आपल्या हातीं कशीं येतील याच मुख्य प्रश्नावर राष्ट्रचे लक्ष केंद्रित करावें, ही योगबुद्धि त्यांनी कधींहि ढळू दिली नाही हिंदु-मुसलमानांचे ऐक्य साधणें हें ध्येय आकाशपुण्याप्रमाणें असाध्य आहे, असें तर त्यांनीं कधीं ध्वनित केलें नाहींच; तर त्यांच्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या भावनेची तीव्रता कधीं कधीं इतकी वाढत असे कीं, तिच्या भरात ' इंग्रजांनी सर्व स्वराज्य मुसलमानांना बहाल केलें तरीहि मला तें चालेल,' असें ते म्हणत असत. लखनौ येथें त्यांनी याच राष्ट्रीय भावनेनें हिंदु-मुसलमानांचा करार केला व ती भावना त्यांनीं उघडपणें बोलूनहि दाखविली. तात्पर्य, लो० टिळक हिंदुत्वाचे पूर्ण अभिमानी होते व राष्ट्रभावनेला त्यांनीं धर्माचे

अधिष्ठान दिलें होतें हें खरें असलें, तरी ते धर्मभावनेन वेडे झालेले नव्हते व माथेफिरूपणानें हिंदुत्व-रक्षण होऊ शकेल अशी त्याची मुळीच कल्पना नव्हती.

बं. सावरकर, डॉ. मुंजे किंवा श्री. भोपटकर यांच्या धार्मिक विचारांची ठेवण पाहिल्यास ते लोकमान्याप्रमाणें वेदान्ताच्या सहिष्णु व व्यापक तत्त्वज्ञानावर अधिष्ठित झालेले नसून ते सर्व आर्यसभाजी वळणावर गेलेले आहेत; किंबहुना, त्यांच्या विचारांवर मुसलमानांचा प्रतिकार करण्यासाठीं माथेफिरू सांप्रदायिकांच्या वृत्तीचा मुलामा दिलेला आहे कीं काय असाहि भास होतो. यामुळेच लोकमान्याच्या राष्ट्रीय वृत्तीचें धार्मिक अधिष्ठान व या लोकांचें धार्मिक अधिष्ठान यांत महदंतर असल्याचें विचारवंतांच्या निदर्शनास आल्याविना रहात नाहीं.

आधुनिक हिंदी राष्ट्रीयत्व हिंदु-मुसलमानांच्या ऐक्याच्या पायावरच आधारले पाहिजे व आज ना उद्या मुसलमान समाजाला आपण पूर्ण राष्ट्रीय बनवूं शकू, या सिद्धान्तावर टिळकाची श्रद्धा आमरण होती; ती कधींहि ढळली नाही मरणापूर्वी थोडेच दिवस उपस्थित झालेल्या खिलाफत प्रकरणात मुसलमानांना पूर्ण पाठिंबा देण्याचें धोरण त्यांनीं आपल्या काँग्रेस डेमोक्रेटिक पक्षाच्या जाहिरनाम्यांत अग्रभागीं उल्लेखिलें होतें. त्या जाहिरनाम्यांतील पुढील वाक्यें पहा.—

“ धार्मिक वावतीत सहिष्णुता असावी आणि स्वतःपुरता ज्याचा त्याचा धर्म ज्याला त्याला पवित्र असून इतरांनीं त्यांत बिघाड करण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यापासून त्या धर्माचें रक्षण करणें हें सरकारचें न्याय्य कर्तव्य आहे, असें या पक्षाचें मत आहे. तसेंच, मुसलमानांच्या धार्मिक भावना व कुराणांतील वचनें यास अनुसरून खिलाफतीचा प्रश्न सोडविला जावा अशी जी मुसलमानांची मागणी आहे, तिला या पक्षाचा पाठिंबा आहे ”

—उक्त ग्रंथ, भाग ३, पृ ४७९

या उद्धान्यांत “ हिंदुत्व-रक्षण ” असें सकुचित तत्त्व उल्लेखिण्यांत आलें नसून धर्मसहिष्णुतेचें व्यापक तत्त्वच उल्लेखिण्यांत आलें आहे, आणि ज्याचा धर्म त्याला स्वतःपुरता पवित्र असल्यानें प्रत्येक धर्माचें रक्षण करणें हें सरकारचें कर्तव्य आहे, असें धोरण आंखण्यांत आलें आहे. राष्ट्रसभेचें आजहि हेंच धोरण आहे आणि म्हणून या वावतीत व खिलाफत प्रकरणीं मुसलमानांना पाठिंबा देण्यात राष्ट्रसभेचें धोरण व लोकमान्यांचें धोरण यात फरक पडला आहे असें कोणासहि निःपक्षपात-

बुद्धीने म्हणतां यावयाचें नाही परंतु धर्मसहिष्णुतेचे तत्त्व विसरून ज्यांनीं केवळ "हिंदुत्व-रक्षण" हाच आपल्या राष्ट्रीयत्वाचा मूलाधार बनविला आहे, त्यांना राष्ट्रसभेत स्थान मिळणार नाही आणि आमच्या मते त्यांना लोकमान्याच्या राजकारणावरहि वारसा सांगता येणार नाही. धर्मसहिष्णुता हा आधुनिक राष्ट्रीयत्वाचा आधार होऊ शकेल, पण केवळ हिंदुत्व-रक्षण हा तो आधार होऊ शकणार नाही, हें लोकमान्यांनीं पूर्णपणें ओळखिलें होतें. म्हणूनच त्यांनीं लखनौ-करार केला व खिलाफत प्रकरणीं मुसलमानांना पाठिंबा दिला. मुसलमान समाजातील माथेफिरूपणा कमी करण्यावर त्यांचा विश्वास होता, हिंदुसमाजांत माथेफिरूपणा वाढविण्यावर त्यांचा विश्वास नव्हता. भोपळकर-सावरकर प्रभृतींचा राष्ट्रसभाद्रोही लोकशाही पक्ष व टिळकाचा राष्ट्रसभानिष्ठ लोकशाही पक्ष यांतील मूलभूत भेद हाच आहे

राष्ट्रीय स्वातंत्र्य व त्याचे स्वरूप

"संपूर्ण स्वातंत्र्य" हें लोकमान्याचें ध्येय होतें, हें बॅ. सावरकर यांचें मत आज सर्वांना पटलेलें आहे तथापि त्यांचा स्वातंत्र्याचा आदर्श कोणता होता, त्यांना लोकशाही तत्त्वतः मान्य होती किंवा नाही, लोकशाहीत अतर्भूत होणाऱ्या सामाजिक समतेवर व सामान्य जनतेच्या स्वातंत्र्यावर त्यांचा विश्वास होता किंवा नाही, ब्राह्मण्यासंबंधी व एकंदर हिंदु-संस्कृतीसंबंधी त्यांना अत्यंत आदर असला तरी हिंदुपदपादशाही, किंबहुना पेशवाई स्थापन करणें हेच त्यांचें ध्येय होतें कीं काय, आजकाल युरोपांत लोकशाही नष्ट होत असतां त्याचा लोकशाहीवर विश्वास टिकून राहिला असता, कीं ते भाडवलशाहीतून निर्माण होणाऱ्या फॅसिझमचे पुरस्कर्ते झाले असते, या व अशा प्रश्नांसंबंधीं आजच्या लोकशाही पक्षाची जीं मते आहेत आणि "हिंदुस्थान हा हिंदूंचाच आहे" इत्यादि घोषणात व्यक्त होणारी या पंथांतील लोकांची जी वृत्ति आहे, त्याचा विचार केला असतां लोकमान्यांचें राजकीय तत्त्वज्ञान या त्यांच्या अनुयायांना कितपत यथार्थ समजलें आहे, याविषयीं लोकांस बरीच शंका येते. या दृष्टीनें शिवाजी-उत्सवाकडे पाहण्याचाहि त्यांचा दृष्टिकोण कोणता होता, केवळ हिंदुपदपादशाहीचे संस्थापक या दृष्टीनेंच ते शिवाजीमहाराजांना मानीत होते, कीं एका जुलमी परकीय राजसत्तेविरुद्ध क्रांतीचा झेंडा उभारणारा एक स्वातंत्र्यवीर या दृष्टीनें ते त्यांच्या चरित्राकडे पहात होते, या प्रश्नाला महत्त्व प्राप्त होतें. शिवाजीकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोण हिंदुपदपादशाहीचा संस्थापक एवढाच नसून, स्वकालीन जुलमी राजसत्तेविरुद्ध लढणारा

जगाच्या इतिहासातील एक असामान्य स्वातंत्र्यवीर असा व्यापक होता, असें त्यांनीं अनेक वेळां बोलून दाखविलें आहे. कलकत्त्यास शिवचरित्रावर बोलतांना ते म्हणाले, "Shiwaji did not fight against the Mohamedans, but against the tyrannical power that existed at that time." तसेंच त्याची राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची कल्पना लोकशाही राज्याची होती आणि या लोकशाही कल्पनेत जातिभेदापासून उत्पन्न होणारी जन्मजात विषमता नष्ट करणें आणि धर्मसहिष्णुता स्वीकारून प्रत्येकाच्या धर्माचें त्याच्यापुरतें संरक्षण करणें या कल्पनाहि अंतर्भूत होत होत्या धर्मसहिष्णुतेविषयीं मार्गें लिहिलेंच आहे आतां जातीय विषमतेसंबंधीं पुढील वाक्य राष्ट्रसभानिष्ठ लोकशाही पक्षाच्या जाहिरनाम्यांत आढळतें:—

“ हिंदी राष्ट्रापुढील प्रश्नाचें निकाल लावण्याचें सामर्थ्य लोकशाहीच्या तत्त्वांत आहे व तें कार्य साधण्याला शिक्षणप्रसार आणि मतदारांच्या संख्येची वाढ ही दोन अमोघ शस्त्रे आहेत, असें या पक्षाचें मत आहे जातिभेद अथवा रूढी यांमुळे नागरिक, व्यावहारिक व सामाजिक बाबतींत जी कोणाची नालायकी समजली जात असेल ती नालायकी दूर करण्यात यावी, असें हा पक्ष प्रतिपादन करील ”

—उक्त ग्रंथ, पृ. ४७९

सामाजिक सुधारणा किंवा जातीजातीतील समता यासंबंधींचा त्याचा दृष्टिकोण त्यांनीं दुसऱ्या एका ठिकाणीं पुढीलप्रमाणें विशद केला आहे —

“ स्वाभिमान, हुरूप, स्वराज्यनिष्ठा हाच राष्ट्राचा खरा जीव होय; आणि हा जिवंतपणा जेथें वसत आहे, त्या ठिकाणीं सुदैवाच्या मार्गें जसा दौरा तद्वत् सामाजिक सुधारणाहि मागोमाग येत असतात, अशी इतिहास साक्ष देत आहे. म्हणून राष्ट्रीय पक्ष राजकीय चळवळीस जितकें महत्त्व देतो, तितकें सामाजिक चळवळीस देत नाही राष्ट्राची सामाजिक प्रगति होऊ नये असें त्याचें म्हणणें नाही; पण ती राजकीय प्रगतीच्या व स्वाभिमानाच्या अनुषंगानेंच झाली पाहिजे. राजकीय परवशता फार तर मुळमुळीत विरोधानें स्वीकारून जिवंत सुधारणा होणेंच शक्य नाही, असें राष्ट्रीय पक्षाचें तत्त्व आहे. ”

—उक्त ग्रंथ, पृ. ४३३

दुसऱ्या एका ठिकाणी स्वराज्याची कल्पना आज कशी विकास पावत आहे आणि केवळ स्वदेशी राजाचें राज्य म्हणजे स्वराज्य, ही कल्पना मागे पडून प्रजासत्ताक राज्य म्हणजे स्वराज्य, ही कल्पना कशी प्रभावी बनत आहे, त्या-संबंधी ते लिहितातः—“ जगांत शिक्षणाचा जितका जितका अधिकाधिक फैलाव होईल त्या मानानें केवळ स्वदेशी राजा आणि सुव्यवस्थित राज्यकारभार एवढ्यानें लोकांची तृप्ति होणें अधिकाधिक दुर्घट होत जाईल इतकेंच नव्हे, तर ‘ प्रजासत्ताक राज्याखेरीज खरें स्वराज्यच नाही, ’ असें म्हणण्यापर्यंतहि लोकाची मजल येऊन ठेपेल, आणि याखेरीज दुसरें राज्य सुराज्य होणें नाही असेंहि लोकास वाटूं लागेल. स्वराज्य आणि सुराज्य यांची ही अतिम एकवाक्यता होय. ”

—उक्त ग्रंथ, पृ. १७५

तात्पर्य, स्वराज्याची कल्पना शिवाजीच्या वेळीं जी होती तीच आज उरलेली नाही व जसजसा काळ जाईल त्या मानानें ती बदलत जाईल. स्वराज्याची कल्पना अनियंत्रित राजसत्तेतून लोकसत्तेपर्यंत विकास पावत आली आहे, हें जाणूनच लोकमान्यांनी ‘ काँग्रेस डेमोक्रेटिक पक्षाचें त्रीद ’ सांगताना “ काँग्रेसच्या डेमोक्रेटिक पक्षाचें धोरण त्याच्या नांवावरूनच व्यक्त होत असून काँग्रेसविषयीं अढळ निष्ठा आणि डेमोक्रेसी (लोकशाही) वर दृढ विश्वास हें त्यांतील बीज होय ” असें ठरवून दिलें. लोकमान्यांचें राष्ट्रीयत्व हें लोकसत्ताक होतें, हें यावरून सुस्पष्ट होतें. असें असतां आजच्या लोकशाही पक्षानें काँग्रेसविषयीं अढळ निष्ठा सोडून सतत विरोध स्वीकारिला आहे. इतकेंच नव्हे, तर त्याचा लोकशाहीवरहि दृढ विश्वास उरला नसून त्याला ‘ फॅसिझम ’ पसंत पडूं लागला आहे ! “ लोकमान्य आज ह्यात असते तर ते फॅसिस्ट झाले असते, ” असे उद्गार श्री केळकर यांनी १९३६ च्या १ ऑगस्ट रोजी काढले होते, हें सुप्रसिद्धच आहे. अशा प्रकारे ‘ काँग्रेस ’ व डेमोक्रेसी अथवा ‘ राष्ट्रीयत्व ’ व ‘ लोकशाही ’ या लोकमान्यप्रणीत दोनहि तत्त्वावर ज्यांचा विश्वास उरला नाही, त्यांना लोकमान्यांचें राजकारण उमगलें आहे, असें लोकांना तरी कसें वाटावें ? हिंदी राष्ट्रीयत्वाचा विकास आज लोकसत्तेतून समाजसत्तेत होऊं लागला आहे कारण, भांडवलशाहीमुळे लोकसत्ता ही धनिकसत्ता बनली आहे, हें युरोपखंडाच्या इतिहासावरून स्पष्ट झालें आहे. साम्राज्यशाही व भांडवलशाही यांच्यामुळे इंग्लंडांतील लोकशाही नष्ट होईल व तेथील राजसत्ता थोड्या वर्गांच्या

हातीं जाऊन तेथें लष्करशाही माजेल, असें भविष्य लोकमान्यांनीं एका लेखांत केलें आहे ता. १६ डिसेंबर १९०२ रोजीं केसरींत लिहिलेल्या “ पाच्छाहीपणा कीं गुलामगिरी? ” या लेखांत ते म्हणतात, “ इंग्रज लोकांची राज्यतृष्णा अनिवार झाली असल्याकारणानें पैसेवाल्या लोकांचें प्रबल्य तर वाढत चाललेंच आहे, परंतु या सधन लोकांपेक्षाहि लष्करी लोकांचें महत्त्व अधिकाधिक होत चाललें आहे.... अशा रीतीनें थोड्या लोकांच्या हातीं सत्ता देऊन त्यांच्या हुकुमाप्रमाणें वागण्याचा प्रसंग आज इंग्रजी समाजास आला असला, ...तर इंग्रजी राष्ट्र अधिकाधिक गुलाम बनत चाललें आहे, ही गोष्ट सिद्ध होत नाही काय? तसेंच बुद्धीस जो मान मिळत असे, ती मिळण्याचें नष्ट होऊन आज शारीरिक बळासच जर इंग्रजी समाज अधिक मान देत आहे, तर इंग्रज लोक सुधारणेच्या मार्गावरून रानटीपणाच्या मार्गास लागत चालले आहेत, ही गोष्टहि कबूल करणें भाग नाही काय? .. या राज्यलोभामुळे व पाच्छाहीपणामुळे इतर देशांचेंच नव्हे, तर स्वतः इंग्लंडचें नुकसान होत आहे व त्यापासून दूर राहणें हें इंग्रजी राष्ट्राचें कर्तव्य आहे. ”

—उक्त ग्रंथ, भाग २, पृ. ३८१-८३

यावरून युरोपांत साम्राज्यवादामुळे धनिकशाही व लष्करशाही वाढत असून लोकशाही नष्ट होत आहे हें लोकमान्यांना दिसत होतें; पण लोकशाहींतून धनिकशाही व लष्करशाही यात होणारें हें पर्यवसान उन्नतिकारक नसून ती युरोपखंडाची अवोगति आहे व तिच्यामुळे इंग्रजी राष्ट्र रानटी बनू लागलें आहे, असें लोकमान्य लिहितात यावरून त्यांचा लोकशाहीवर किती दृढ विश्वास होता तें स्पष्ट होतें. म्हणूनच लोकमान्यांच्या राजकारणांतून फॅसिझमचा विकास न होतां समाजसत्तेचा विकास झाला असता, असें आम्ही म्हणतो. याच विषयाचा आणखी एका दृष्टीनें विचार करतां येईल. लोकमान्यांच्या काळीं जे सुशिक्षित मध्यमवर्गीय तरुण निघत होते ते जनतेशीं आपला संबंध तोडून लोकांचा तिष्ठकारा करीत असत. त्यांना आपल्या इंग्रजी विद्येमुळे अहंकार झाला होता आणि त्यांना कांहीं विद्वान् लोक उद्योगधंद्यात पडून केवळ द्रव्यार्जनाच्या पाठीमागे लागण्याचा उपदेश करीत होते त्यांस उद्देशून लोकमान्य लिहितात—“ इंग्रजी विद्येनें ब्राह्मणांच्या अंगीं जो विनाकारण अहंभाव उत्पन्न झाला आहे, तो त्यांनीं सोडला पाहिजे. सर्व प्रकारच्या, सर्व दर्जांच्या व सर्व जातींच्या लोकांत मिसळून किंवा, त्यांच्यांत व त्यांच्याप्रमाणें राहूनहि त्यांनीं आपली स्थिति कशी सुधारावी हें

समजावून दिले पाहिजे. हे लोक पशू आहेत म्हणून त्यांचा तिरस्कार करणे हा कांहीं पुरुषार्थ नाही. त्याचा व आमचा गळा एके ठिकाणी बाधलेला आहे, व अखेरीस आम्हास जर कोणी तारणार किंवा मारणार असला तर हेच तारतील किंवा मारतील क्षणभर युरोपियन लोकात मिसळून वाहवा मिळविल्याने आमचा कांहीं निभाव लागणार नाही, अगर युरोपियन राज्यकर्ते आमची विद्वत्ता पाहून आम्हास कोणत्याही प्रकारचे हक्क देणार नाहीत... ख्रिस्ती मिशनरी लोकांस कुळब्या-माळ्यात अगर महारापोरात मिसळण्यास जर लाज वाटत नाही, तर आमच्या सुशिक्षित तरुण लोकांस ती का वाटावी ?...हें काम जेव्हां आपले लोक करू लागतील, अथवा याकरितां जेव्हां ग्रॅज्युएट रामदासी हिंदुस्थानांत अगर इतर देशांत सचार करित असलेले आढळण्यांत येतील, तेव्हांच आमच्या अर्गी असलेल्या गुणांचा काहीं विकास झाला तर होईल व स्थिति सुधारेल नाहीपेक्षां परकीय राज्याखाली क्षीणबल होत जाऊन अखेरीस रोमच्या विस्तृत राज्यातील प्रजेची ज्याप्रमाणें स्थिति झाली, त्याप्रमाणें आमची स्थिति होईल कीं काय अशी भीति वाटत आहे.”

—उक्त पथ, भाग ४, पृ. २३२-३४

तात्पर्य, सुशिक्षित मध्यमवर्गानें सुखाच्या व नोकरीच्या मार्गें लागून वरिष्ठ वर्गांत शिरण्याचें व जनतेला लाथाडण्याचें ध्येय न स्वीकारतां जनतेंत मिसळण्याचें व तिची निष्काम बुद्धीनें सेवा करण्याचें ध्येय स्वीकारावें; जनताच आम्हांला तारील किंवा मारील, परकीय साम्राज्यांतील सुखाच्या सत्तेच्या मोहानें अध झालेला वरिष्ठ वर्ग आम्हांस तारणार नाही; आपला गळा माळ्याकुळंब्याच्या व महारापोरांच्या गळ्यांशीं बाधलेला आहे आणि म्हणून त्यांच्यात जागृति करणे, त्याची सेवा करणे व त्यांची संघटना करणे हाच आपल्या राष्ट्रीय विकासाचा मार्ग आहे; असें आपण केले नाही, तर रोमन साम्राज्यांतील पूर्वीचे ब्रिटन लोक नष्ट झाले तसे आपण नष्ट होऊ; असा त्याचा सुशिक्षित वर्गाला एकसारखा उपदेश होता. यालाच ते 'ब्राह्मण्याचें सरक्षण' असें म्हणत असत. ब्राह्मणांच्या गिरण्या काढून ब्राह्मण्यरक्षण होईल अशी त्याची कल्पना नव्हती म्हणूनच त्याच्या उपदेशांत फॅसिझमची बीजे नसून समाजवादाची बीजे आहेत, असें म्हणतां येतें. युरोपचें अधानुकरण त्यांना नको होतें व युरोपनें लोकशाही सोडली नाही म्हणून आपणाहि ती सोडावी असें त्यांना वाटत नव्हतें व वाटलें नसतें. उलट, लोकशाही सोडणें

हा युरोपचा अवपात आहे असेंच ते म्हणाले असते त्याचें राष्ट्रीयत्व धनिक-वर्गाच्या सहाय्यावर आधारलेलें नसून सामान्य जन्मतेच्या सहाय्यावर आधारलेलें असतें.

साधनांची अनेकता

ब. सावरकर यांनी लोकमान्यांच्या राष्ट्रीय किंवा राजकीय तत्त्वज्ञानात “साधना-नामनेकता” हें त्यांच्याच धर्मलक्षणांतील जें एक तत्त्व घुसडून दिलें आहे, त्याचा आतां विचार करू. एकदर जगाच्या इतिहासांत निरनिराळ्या लोकांनी आपलें गेलेलें स्वातंत्र्य प्राप्त करून घेण्यासाठीं कोणकोणत्या साधनांचा उपयोग केलेला आहे, असा सर्वसामान्य प्रश्न जर लोकमान्यांना कोणी केला असता, तर त्यांनी त्याचें तात्त्विक उत्तर “साधनाची अनेकता” असेंच दिलें असतें याविषयी आम्हांस शका नाही. परंतु “विशिष्ट परिस्थितींत, विशिष्ट लोकांनी, विशिष्ट प्रकारचें स्वातंत्र्य प्राप्त करून घेण्यासाठीं काय केलें पाहिजे ?” असा जेव्हा प्रश्न उपस्थित होतो, तेव्हां त्याला केवळ “साधनानामनेकता” एवढें उत्तर देऊन काम भागत नाही. तसें असतें तर त्यांनी प्रागतिकांच्या सनदशीर मार्गाची जी हेटाळणी जन्मभर केली ती, किंवा सशस्त्र-क्रांतिवादापासून स्वतः अलिप्त राहून त्याचा जो वेळो-वेळीं निषेध केला अथवा त्या मार्गास लागलेल्या देशभक्तांना त्यापासून निवृत्त करण्याचा जो प्रकट अथवा अप्रकट प्रयत्न केला, तो असमर्थनीय ठरण्याची आपत्ति आली असती. हिंदुधर्माचें सर्वसंग्राहकत्व व्यक्त करण्यासाठीं त्यांनी त्याचें जें लक्षण म्हणून सांगितलें, त्यांतसुद्धा त्यांना वन्याच वर्षांच्या विचारानंतर “हिंदूंचे विशिष्ट सस्कार पाळणारा तो हिंदू”, असें एक अधिक लक्षण घालण्याची आवश्यकता वाटली व तशी दुरुस्ती त्यांनीं मंडालेहून सुटून आल्यानंतर ‘चित्रमयजगत्’मध्ये स्वतंत्र लेख लिहून केली, हें सर्वश्रुत आहे. त्याचप्रमाणें व्यावहारिक राजकारणांत विशिष्ट लोकांचें विशिष्ट परिस्थितींत नेतृत्व करित असतांना केवळ “साधनानामनेकता” हें उत्तर देऊन काम भागत नाही. आपल्या परिस्थितीचा साकल्याने विचार करून विशिष्ट साधनांचेंच अवलंबन केलें पाहिजे, असें निश्चित सांगावें लागतें आपणास बरोबर वाटणाऱ्या मार्गाच्या मर्यादा आंखून घ्याव्या लागतात; त्या मर्यादांचें कोणी उलंघन केल्यास त्यावर टीकेचें शस्त्र उगारावें लागतें; आणि त्या मर्यादांच्या आत राहणाऱ्यांनीं कोणत्या वेळीं काय करावें, यासंबंधीं शिस्त कोणी घालून द्यावी व ती कोणती असावी, याचा प्रत्येक लोकनायकाला स्वतंत्र

बुद्धीनें, किंबहुना, योगयुक्त बुद्धीनें निर्णय करावा लागतो लोकमान्यांनीं असा निर्णय केला होता तो केवळ आपल्या आयुष्यापुरताच नव्हे, तर आपल्या निधनानंतर राष्ट्रचें राजकारण दहापंधरा वर्षे कोणत्या दिशेनें आणि कोणत्या मार्गानें चालेल, याविषयीं त्यांचे निश्चित विचार होते व त्याप्रमाणेंच त्यांच्या निधनानंतर आजपर्यंत राष्ट्रचें राजकारण सामान्यतः चालत आलें आहे. म्हणूनच लोकमान्याची कीर्ति एकसारखी वाढत आहे त्यांनीं शिवाजीमहाराजाचा उत्सव केला म्हणून महाराजाचींच साधनें आज आपणास उपयोगी पडतील किंवा त्या साधनांचें अधानुकरण केल्यानें एकाद्या व्यक्तीस 'शिवाजीपण' प्राप्त होईल, अशी त्याची कल्पना नव्हती याच्या उलट, आपली परिस्थिति पाहून तिला अनुसरून अशीं नवीं साधनें जो शोधून काढील तोच आज शिवाजी होईल, असेंच त्यांचें स्पष्ट मत होतें शिवाजी-उत्सवासंबंधीं लिहिलेल्या एका लेखांत ते म्हणतातः—

“ श्रीशिवाजीमहाराजांनीं चंद्रराव मोरे अगर अफझुलखान याचा वध करविला अगर केला म्हणून पुढें होणाऱ्या थोर पुरुषानें दुसऱ्या एकाद्या हिंदूचा अगर मुसलमानाचा वध केलाच पाहिजे असें नाही, व ज्यांनी शिवजयंतीचा उत्सव प्रचारांत आणण्याची खटपट केली त्याचा असा मनोदयहि नाही... शिवजयंति करण्याचा उद्देश उद्यां एका 'क्ष' नें उद्भूत मी शिवाजी म्हणून 'ज्ञ' स माराध्यास प्रवृत्त व्हायें असा नाही. ... थोर पुरुषाचें लक्षणच हें आहे कीं, सभोवतालची स्थिति पाहून तो आपल्या साधनांची योजना किंवा निवड करित असतो, व या त्याच्या कामास त्याच्या प्रयत्नावाहेरील गोष्टींची मदत मिळून त्यास यश आलें, म्हणजे त्याचा थोरपणा लोकांस कळून येतो ”

—उक्त ग्रंथ, भाग १, पृ ५४६-४७

असो. येथपर्यंत लोकमान्यांनीं राष्ट्राची परिस्थिति आणि ब्रिटिश साम्राज्यनीति यांचा विचार करून निःशस्त्र क्रांतीचा मार्ग हेंच स्वराज्यप्राप्तीचें साधन म्हणून निश्चित केले होते, हें आम्हीं सांगितलें आहेच आता या मार्गांतसुद्धां कायदेभंडळांतील किंवा मंत्रिमंडळातील कार्यापासून करबंदी व कायदेभंग इत्यादि अनेक साधनांचा समावेश होत असून त्याचा केव्हा कसा उपयोग करावा यासंबंधीं त्यांचे विचार काय होते तें पाहूं.

येथें कायदेभंडळातील कार्याला ते कितपत महत्त्व देत होते आणि राष्ट्रसभानिष्ठा व

लोकशाहीवर हद्द विश्वास हीं त्यांच्या राजकारणातील जशीं नित्य आद्यतत्त्वे म्हणतां येतात, तसें कायदेमंडळांत जाणें, हें त्यांच्या राजकारणांतील नित्य तत्त्व होतें कीं काय, या एका गौण परंतु कांहीं लोकांनीं प्रमाणावाहेर महत्त्व दिलेल्या प्रश्नाचा थोडासा विचार करणें भाग आहे. कायदेमंडळांतील व स्थानिक स्वराज्यातील लोकनियुक्त जागांवर बहिष्कार घालण्याची मूळ कल्पना ही म. गांधींनीं काढलेली नसून १९०६-१९०७ साली लो. टिळक व त्याचा बंगालमधील अनुयायीवर्ग यांनींच प्रथम ती काढिली होती. लाला लजपतराय यांना हद्दपार केलें तेव्हां लो. टिळकांनीं या कल्पनेचा उघडपणे पुरस्कार केला आहे. मोर्ले-मिटो-सुधारणा आल्या तरीहि बगभंग रद्द होईपर्यंत आपण कायदेमंडळांत जाणार नाहीं, अशी शपथ बाबू सुरेंद्रनाथ वानर्जी यांनीं घेतली होती; व बगभंग रद्द झाल्यावरच ते कायदेमंडळांत गळे. राष्ट्रीय पक्षाच्या विचारसरणावर त्या वेळा ना राखल यांनी पुढाला आक्षेप घेतला आहे ते म्हणतात:—“Finally, there was the boycott of honorary offices, such as seats on local and municipal boards and on Legislative Councils. If the present men resigned, enough men would still be forthcoming to take their places, and those who resigned would soon find that they had only thrown away such opportunities as could be had at present of serving the public. They must seek steadily to increase what little powers of administration and control they possessed, and they would be injuring and not advancing the interests they had at heart, by the course proposed.”

—*Speeches of Gokhale, p 956*

या वेळीं म. गांधींचा असहकार किंवा कायदेमंडळ-बहिष्कार लोकांपुढें नसून टिळक-पक्षाचा बहिष्कारयोग पुढें होता त्यावर “तुम्ही कायदेमंडळांत गेला नाही तर दुसरे जातील व तुम्हाला आज जें थोडें लोकहित करता येतें तेंहि करतां येणार नाहीं. म्हणून जी थोडी सत्ता आपल्या हातीं आहे, ती हातांत घेऊनच तिची वाढ केली पाहिजे, तिच्यावर बहिष्कार घालूं नये,” असा आक्षेप गोखले यांनीं टिळक-पक्षावर घेतला होता हाच आक्षेप श्री. केळकर हे गेलीं सतरा वर्षे राष्ट्रसभेवर घेत आले

आहेत. परंतु गोखले किंवा केळकर यांचा हा आक्षेप सर्व काळ किंवा सर्व परिस्थितींत लागू पडत नाही, असें लो. टिळक व म. गांधी यांचे मत आहे. कित्येक वेळा मोठ्या स्वराज्याच्या लढ्यासाठीं छोटें स्वराज्य सोडूनहि द्यावें लागतें व अधिक हक्क मिळविण्यासाठीं अथवा स्वाभिमानरक्षणासाठीं थोड्या मिळालेल्या अधिकारावर बहिष्कारहि घालावा लागतो लो. टिळकाची किंवा म. गांधींची मोठ्या स्वराज्यासाठीं छोट्या स्वराज्यावर बहिष्कार घालण्याची ही वृत्ति श्री. केळकर यांना कधींच पटली नाही त्यांना ना. गोखले यांचाच पथ प्रथमपासून धावडत असे. मात्र लो. टिळक मंडालेस जिवन होते तोंपर्यंत ते या वृत्तीची उधड चेष्टा करू शकत नसत. त्या वेळीं या वृत्तीसंबंधीं लिहिताना ते फार जपून लिहित व ही गोष्ट असामान्य राष्ट्रभक्तांस शोभली तरी सामान्य लोकांना ती शोभत नाही, असें ते सागत १९१२ सालच्या एका लेखांत ते म्हणतातः—

मोठ्या स्वराज्याकरितां जन्म सर्ची घालणाऱ्यांनीं स्थानिक स्वराज्याकडे पाहून नाक मुरडावें, तें त्यांना शोभेल ..मॅझिनी, डॉ. सन्यत्सेन-ज्यांनीं स्वराज्याच्या वेडांत देह किंवा व्यवहार काहींच मानला नाही, अशा लोकांनीं स्थानिक स्वराज्याकडे दुर्लक्ष केल्यास तें त्यास माफ आहे मोठें स्वराज्य आपणास आज देत नाहीत ही सरकारची चूक असेल. पण लहान स्वराज्य हातीं असलेलें आपण अन्हेरतो ही आपली चूक होय धाकटे स्वराज्य सोडल्यानें मोठें स्वराज्य मिळण्यासारखें असेल, तर धाकटें खचित सोडावें. पण सरकारावर रागावून सोडण्यासारख्या इतर गोष्टी किततीतरी आहेत ! व त्या आपण कितपत सोडतो याचा मात्र मनार्शी प्रथम विचार झाला पाहिजे. बहिष्कार हें एक शस्त्र आहे, कोंडमारा झालेल्या, निराश्रित झालेल्या मनुष्यास व राष्ट्रास बहिष्कार हें शस्त्र पुष्कळ वेळां चागलेंच उपयोगी पडतें व त्याचा उपयोग करावाहि. पण बहिष्कार-शस्त्राचाहि तीन त्रिकाळ, अष्टौ प्रहर व बारा मास उपयोग करून चालेल कीं काय हाहि एक प्रश्नच आहे ”

—केळकरकृत लेखसंग्रह, भाग ४, पृ. १३२-३३

या वेळीं वगभगातून निघालेला बहिष्कारयोग मरू लागला होता. परंतु त्याची ज्योत काहींच्या अंतःकरणांत तेवत होती ती विझवून टाकण्याचा हा प्रयत्न आहे तथापि लोकनिशुक्त जागांवरील बहिष्कार हें अगदींच वेडेंपण

आहे, असें म्हणणें टिळकांच्या हयातींत कठिण होतें तेव्हा हें वेड मॅझिनी, सन्यत्सेन यांच्यासारख्यांना शोभतें, शिवाय बहिष्कार-शस्त्राबाहि तिन्ही त्रिकाळ उपयोग करूं नये इत्यादि सौम्य शब्दांत या वृत्तीवर त्यांनीं टीका केली आहे कारण, त्या वेळीं लो टिळक जिवंत होते व ते परत आल्यावर पुनः कोणतें वेड काढतील त्याची निश्चिती नव्हती ! त्यांनीं तें वेड काढलें, तरी त्याची गणना मॅझिनी, सन्यत्सेन यांसारख्या असामान्य विभूतींत करण्याची पळवाट या युक्तिवादांत ठेविली आहे. अर्थात् लोकामान्यांच्या निधनानंतर या पळवाटेचीहि गरज उरली नाही, आणि म गांधींनीं बहिष्कारयोगाचें पुनरुज्जीवन केलें, तेव्हां त्यांना मॅझिनी, सन्यत्सेन यांच्या कोटीतील लोकांची सवलत देण्याचेंहि कारण उरलें नाही ! कारण की, अमृतसरला लो टिळकांनींच कौन्सिल-प्रवेशाचा कार्यक्रम आंखला होता आता तर लो टिळकांच्या नांवानेंच कौन्सिल बहिष्कारावर हल्ला चढविण्याची सोय झाली आणि याच बहिष्कारावर गोखल्यांनीं घेतलेले आक्षेप हींच लो. टिळकांच्या व्यवहार्य राजकारणाचीं त्रिकालाबाधित तत्त्वे ठरून गेलीं ! कारण, मडालेहून जसे टिळक परत आले तसे ते आतां परत येण्याची मुळींच भीति उरली नव्हती ! अमृतसरचा ठराव हाच टिळकांच्या चाळीस वर्षांच्या राजकारणाचा निष्कर्ष व अमृतसर हेंच त्यांच्या पक्षाचें—‘ टर्मिनसू स्टेशन ’—शेवटचें विरामस्थान झालें ! आतां त्या राजकारणात वाढ किंवा रूपान्तर अथवा प्रगति होण्याचा संभवच नव्हता वंगभंग आणि त्यानंतरच्या दडपशाहीमुळें कायदेमंडळावर बहिष्कार घालण्याचें वेड लो. टिळकांच्या डोक्यात शिरलें असलें, तरी तें असामान्य विभूतीला शोभण्यासारखें होतें; पण जालियनवाला बागेंतील कत्तलीच्या चौकशींत न्याय मिळाला नाही म्हणून तेंच वेड म गांधींच्या कार्यक्रमात शिरलें, तर त्याची गय करण्याची आवश्यकता उरली नाही. परंतु काँग्रेस-डेमोक्रेटिक पक्षाच्या जाहिरनाम्यांतील राष्ट्रसभानिष्ठेचा पायबंद अद्यापि तुटला नव्हता. १९२० सालीं लोकमान्यांची स्मृति ताजी असतांना राष्ट्रसभेच्या आशेविरुद्ध बंड करणें हेंच लोकमान्याचें राजकारण, असें सांगण्याची व तें लोकांना पटविण्याची शक्यता नव्हती यामुळें १९२० सालच्या निवडणुकांवर “ काँग्रेस डेमोक्रेटिक ” (राष्ट्रसभानिष्ठ लोकशाही) पक्षानें बहिष्कार घातला. यावेळीं तरी कायदेमंडळ-प्रवेश हेंच टिळकाचें त्रिकालाबाधित तत्त्व व त्यासाठीं राष्ट्रसभेविरुद्ध बंड करणें हेंच खरे राजकारण, हें मत कोणाला पटलें नाही. पुढें राष्ट्रसभेंत स्वराज्यपक्ष

निघाला आणि त्याने १९३० सालापर्यंत कायदेमंडळांतील कार्य केले पण दे. वं. दास व पं. मोतीलाल नेहरू यांचे मंत्रिपद—बहिष्काराचे धोरण श्री केळकर यांना ह्मणेना म्हणून त्यांनी मंत्रिपदस्वीकाराच्या तत्त्वाचे प्रतिपादन करण्यास आरंभ केला. पण याला काँग्रेस-डेमोक्रेटिक पक्षाच्या जाहिरनाम्यांत स्पष्ट आधार कोठेच नाही लोकमान्यांनी मॉटफोर्ड-सुधारणासंबंधी आपले धोरण पुढीलप्रमाणे मांडले आहे :—

“राष्ट्रीय सभा हातात पडलेल्याचा उपयोग करा म्हणून सांगत आहे, पण जे हातांत पडले आहे ते समाधानकारक नसून निराशाजनक असल्यामुळे पार्लमेंटसभे-कडून पूर्ण स्वराज्याचे हक्क मिळेपर्यंत चळवळ करा, अशी दिशा राष्ट्रीय सभेने दाखविली आहे. या दिशेने जात असतांना सर्व हिंदी राष्ट्रांचे कल्याण व्हावे म्हणून आणि सर्व गोरगरिबांची उन्नति व्हावी म्हणून नोकरशाहीशी काही वेळां सहकारितेने तर काही वेळां बिनसहकारितेने वागावे लागेल राष्ट्रीय सभेच्या या सहकारितेच्या व बिनसहकारितेच्या दोन्ही मार्गांनी प्रसंगानुसार जाणारे तेच राष्ट्रीय सभेचे खरे भक्त होत.”

—लो. टि. के. ले. भा ३, पृ ४६२

यांत आपण नित्य सहकारितेनेच वागू, असहकारितेने कधीहि वागणार नाही, असे कोठेहि म्हटलेले नाही इतकेच नाही, तर पुढे “नवी विटी नवे राज्य” या आपल्या शेवटच्या लेखांत ते म्हणतात, “गोडीगुलावीने वागून नव्हे, तर कायदेशीर रीतीने भांडून शक्य तितक्या लवकर त्यांजवर कुरघोडी कर्तव्य आहे; ...कोणी म्हणतील की, अशा रीतीने तुम्ही वागल्यास हल्लीच्या कायद्याची धूळधाण करण्याचे पाप तुम्ही आपल्या कपाळीं घ्याल. पण या मूर्खांस असे कळत नाही की, या कायद्यांतून जर पूर्ण स्वराज्याचा कायदा पुढे उत्पन्न करावयाचा आहे, तर याचे आयुष्य जितक्या लवकर सपेल तितके आम्हांस इष्टच आहे ज्याला पतंग व्हावयाचे आहे, तो फार दिवस सुरवटाच्या स्थितीत कसा राहील ? ”

—उक्त ग्रंथ, पृ ४७७

तात्पर्य, मॉटफोर्ड-सुधारणा नांदवून घेऊन नव्हे, तर त्यांची धूळधाण केल्याच आपणांस स्वराज्याची घटना प्राप्त होईल व त्यासाठी आपणांस साम्राज्य-सरकारवर कुरघोडी करावयाची असल्याने कधी सहकारितेने तर कधी बिनसहकारितेने

वागावें लागेल, असें लोकमान्यांचें या वेळचें धोरण होतें हें स्पष्ट आहे. पण ही सहकारिता किंवा विनसहकारिता केव्हां, कोठें व कशी आचरावयची, याचा निर्णय राष्ट्रीय सभेनेच दिला पाहिजे आणि तो सर्वांनीं निमूटपणें पाळलाच पाहिजे. सहकारिता किंवा असहकारिता हें नित्य धोरण कोणाच्याच राजकारणाचें होऊं शकत नाहीं. हें धोरण प्रसंगानुसार बदलावें लागतें. अमृतसरचा ठराव हाच लोकमान्यांच्या राजकारणाचा त्रिकालाबाधित सिद्धान्त नव्हे, किंवा असहकारिता हेंच म. गांधींचें आधारभूत राजकीय तत्त्व नव्हे. अमृतसर येथें म. गांधीसुद्धां 'दिलें आहे त्याचा उपयोग करून घ्यावा,' असेंच लोकमान्याप्रमाणें म्हणत होते; आणि तेच म. गांधी हटरकमिटीचे इतिवृत्त वाचल्यानंतर असहकारवादी झाले. लो. टिळकदेखील वगभगानंतर कौन्सिल-बहिष्कार बोलत होते, तर अमृतसरास कौन्सिल-प्रवेश बोलू लागले तसेंच आज राष्ट्रसभा अधिकारस्वीकारवादी झाली आहे हेंहि बरोबरच आहे, असें म. गांधी म्हणत आहेत तथापि सन १९२७ सालीं कौन्सिल-बहिष्कार पुकारण्यांत आपण चूक केली असेंहि त्यांना आज मुळींच वाटत नाहीं. प्रतिपक्षाशीं सहकार केव्हां करावा, असहकार केव्हां करावा, त्यांच्याशीं शिष्टाई केव्हां करावी, केव्हां करूं नये, त्या शिष्टाईत केव्हां कोणत्या मुद्द्यावर हट्ट धरावा व कोणत्या मुद्द्याचा हट्ट केव्हां सोडावा, या गोष्टी कधींच नित्य सिद्धान्ताचें स्वरूप धारण करू शकत नाहींत या बाबतींत राष्ट्रातील निरनिराळ्या पक्षांत व पुढाऱ्यांत थोडेफार मतभेदहि होऊं शकतात, पण या सर्व मतभेदांसर्वथा राष्ट्राच्या प्रतिनिधिसभेचा निर्णय हाच शेवटचा मानावा, हें तत्त्व मात्र लोकमान्यांच्या राजकारणात अथपासून इतिपर्यंत दिसून येतें. त्याचप्रमाणें आपणांस गोडीगुलाचीनें स्वराज्य मिळणारनाही, केवळ सनदशीर साधनें निरूपयोगी आहेत; साम्राज्यशाहीची अडचणूक केली पाहिजे; या अवडणुकीचा पल्ला कायदेभंग व करबंदीपर्यंतहि न्यावा लागेल, पण अत्याचाराचा मार्ग स्वीकारूं नये; प्रसंगानुसार सहकारिता व असहकारिता आचरावी, पण राष्ट्रसभेची शक्ति पाठीशीं ठेवावी; शिष्टाई केली तरी तिच्याच बतीनें करावी; किमान भाषणी ठरविली तरी ती तिनेंच ठरवावी आणि कायदेमंडळांत गेलें तरी तिच्या ओरणाची शिस्त पाळून जावें व वागावें, हें त्यांच्या राजकारणाचें नित्याचें स्वरूप मानतां येईल आपल्या पक्षांत व नेमस्त पक्षांत साध्य व साधन या दोहानहि भेद आहे असें ते मानीत. यांपैकी साध्याच्या भेदापेक्षां साधनभेदच खरोखर एकत्र नांदण्यास आड येत

आहे, असे त्यांना वाटे. “खरी अडचण कोठे आहे?” या लेखांत ते लिहितात:—

“गेलीं पंचवीस-तीस वर्षे काम केलेले सर फेरोजशाहा मेथासारखे जुने पुढारी सरकारास उघड रीतीने अडविण्याचा लोकांना उपदेश करण्यास कधीहि तयार नव्हते व नाहीत त्याचा मार्ग अडवणुकीचा नाही, स्वतंत्र पण गोडीगुलावीचा आहे...स्वराज्य किंवा स्वातंत्र्य या अंतिम साध्याबद्दलचा वाद लावचा म्हणून क्षणभर वाजूला ठेवतां येईल; पण नेट्याची गोडीगुलावी किंवा हद्दाची अडवणूक या साधनभेदांमुळे पदोपदी उत्पन्न होणारी विसंगतता किंवा विरोध कसा टाळावा हेच काय ते सांप्रत मोठे गूढ आहे.”

—उक्त ग्रंथ, पृ. २५०

तात्पर्य, व्यावहारिक राजकारणांत साध्यभेदापेक्षां साधनभेद हेच फार नडतात म्हणून दोन अत्यंत भिन्न साधनांचा उपयोग करणारे पक्ष एका संस्थेत फार काळ नांदू शकत नाहीत. हिंदी राजकारणांत सनदशीर सुधारणावाद, निःशस्त्र कांतिवाद व सशस्त्र कांतिवाद, असे साधनभेदांतून निर्माण झालेले तीन स्थूल पक्ष आहेत. राष्ट्रसभा प्रथमपासून १९१७ पर्यंत पहिल्या पक्षाच्या हाती होती, ती दुसऱ्या घोरणाने चालावी याबद्दल लोकमान्यांनी १९०५ पासून १९१६ पर्यंत कसून प्रयत्न केले. शेवटी १९१७ साली ती त्यांच्या हाती आली, परंतु आपल्या निःशस्त्र कांतिवादाचा विकास करण्यास त्यांना अवधि मिळाला नाही. १९२० साली त्यांचे देहावसान झाले व त्याच वेळी म. गांधींनी लोकमान्यांचा संकल्प पूर्ण करण्याचे कार्य आरंभिले. या निःशस्त्र कांतिमार्गीतील कायद्याच्या अंतिम मर्यादेपर्यंतचा पल्ला लोकमान्यांनी गांठला होना आणि यापुढे कायदेभंगाचा व करबंदीचा खडतर प्रवास राष्ट्राला करावा लागणार आहे, हे त्यांनी ओळखिले होते. या खडतर मार्गाने राष्ट्रसभेचा रथ म. गांधींनी गेली सतरा-अठरा वर्षे सतत हांकला आहे. आज राष्ट्रसभेने अधिकारग्रहण करून प्राक्तिक स्वराज्य हस्तगत केले आहे, त्याअर्थी राष्ट्रसभेची गाडी फिहल अमृतसरला आली, हे म्हणणे पोरकटपणाचे आहे. कारण अधिकारग्रहण केले म्हणून तिने किंवा म. गांधींनी निःशस्त्र कांतीचा मार्ग सोडून दिला व ती लोकशाही पक्षाप्रमाणे किंवा प्रागतिक पक्षाप्रमाणे सनदशीर कार्यातच सदैव मग्न राहिल, असे कोणासहि म्हणतां येणार नाही आज सनदशीर कार्यावर

भर देणारे म. गांधीच योग्य प्रसंगी पुनः सार्वत्रिक सत्याग्रह-सत्राम करण्यास पुढें येतील, असें राष्ट्रसभेंतील अनेक पुढाऱ्यांचें मत आहे. यासबधीं बाबू सुभाषचंद्र बोस ऑगस्ट महिन्याच्या 'मॉडर्न रिव्ह्यू' मध्ये म्हणतातः—

"Above all, the fact that Mahatma Gandhi, in spite of his temporary retirement is as vigilant as ever, watching events with the closest interest, will convince every one that should the occasion arise, as in all probability it may,—he will not hesitate to come out into the open once again and calling upon the Congress to discard constitutional activity, will unfurl the flag of "mass satyagraha" so that, the Congress may fight its last battle for winning 'Purna Swaraj' for India."

हें महत्कार्य जेव्हां म० गांधी करतील, त्याच वेळीं लोकमान्यांचा संकल्प पूर्ण होईल आणि लोकमान्यांचें खरें राजकारण राष्ट्रसभेंच चालविलें व लोकशाही पक्षानें त्यांतील खोबरें टाकून कवटीच कवटाळली आहे, अशी लोकांची खात्री होईल परंतु त्यावेळीं कदाचित् लोकशाही पक्ष स्मृतिशेषहि उरणार नाही ।

लोकशिक्षण }
ऑगस्ट, १९३७ }

लो० टिळकांचें विवेकी राजकारण आणि

वै० सावरकरांची अविवेकी हुल्लड : : ४

“ सहसा विदधीत न क्रियामविवेक परमापदा पदम् ।
वृष्टते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सपदः ॥ ”

—भारवि

“ हिंदुस्थान ही आमची जन्मभूमि देवता, हिंदुस्थानवासी हेंच आम्हां सर्वांचें बंधुत्वाचें नातें, आणि वस्तुस्थिति लक्षांत आणून आमची राजकीय व सामाजिक स्थिति सुधारण्याचा एकनिष्ठपणानें व स्वार्थाकडे लक्ष न देतां सतत परिश्रम करणें हाच आमचा धर्म, हें दादाभाईंच्या चरित्रावरून पूर्णपणें व्यक्त होत आहे; व त्यांस हल्लीं जो सन्मान मिळत आहे, त्यावरून या नूतन राजधर्माचा हिंदुस्थानभर लवकरच प्रसार होईल अशी आमची खात्री आहे. ”

—लो टिळक (केसरी, १८९४)

“ My contention is, therefore, that we must create our own organization and must win Swarajya through the Hindu Mahasabha, which alone can represent the Hindu Nation. Hindutva is nationalism, and as such it is the

Hindu Mahasabha which must strive for the attainment of Swarajya for the Hindu Nation ”

—V. D. Savarkar

The Mahratta, Aug. 4, 1939

“ काँग्रेसच्या डेमोक्रेटिक पक्षाचें धोरण त्याच्या नावावरूनच व्यक्त होत असून काँग्रेसविषयीं अढळ निष्ठा आणि डेमोक्रेसी (लोकशाही) वर दृढ विश्वास, हें त्यांतील बीज आहे. ”

—काँग्रेसमधील लोकशाही पक्षाचे धोरण

केसरी, २० एप्रिल १९२०

लोकमान्यांचे पुण्यस्मरण

हिंदुस्थानसारख्या पसतीस-चाळीस कोटी लोकांच्या खडतुल्य देशात एकत्वाची प्राणप्रतिष्ठा करणें, हिंदू व मुसलमान यासारख्या हिंदुस्थानवर अनेक शतकें सार्वभौमत्व गाजवून त्यासाठीं परस्परांशीं लढणाऱ्या भिन्नधर्मीय लोकांचें ऐक्य साधणें, आधुनिक भौतिक शास्त्रें आणि अद्ययावत् शस्त्रबल व युद्धकला यांत अत्यंत पुढारलेल्या व राजनीतिनिपुण अशा अभूतपूर्व साम्राज्यसत्तेशीं लढा देण्यास अज्ञान, अशस्त्र, असघटित व अकर्मप्रवण अशा जित जनतेला प्रवृत्त करणें, आणि सर्वस्वीं विषम असा हा स्वातंत्र्यसंग्राम आजन्म चालविल्यानंतर तो अखंडितपणें पुढील पिढीने कसा चालवावा याचें स्पष्ट दिग्दर्शन करून आपला देह इहलोकीं ठेऊन अमरलोकांत प्रवेश करणें, या गोष्टी असामान्य विभूतीविना कोणाच्याहि हातून घडण्यासारख्या नसतात अशा लोकोत्तर राष्ट्रपुरुषांत लो. टिळकांची अग्रभागीं गणना होत असते. राष्ट्र-पितामह दादाभाई नौरोजी, लो. टिळक आणि म. गांधी या तीन श्रेष्ठ विभूतींच्या तपश्चर्येचें मूर्त फल आधुनिक भारत हे आहे, असें म्हटल्यास याकिंचित् अतिशयोक्ति होणार नाही दादाभाई, टिळक किंवा गांधी यांच्या काळांत त्यांना साहाय्य करणारे, त्यांच्या कार्यास पूरक असें इतर कार्य करणारे अथवा प्रसंगीं त्यांना प्रामाणिकपणें विरोध करून त्यांच्या कर्तृत्वाचें चित्र अधिक उदात्तदार करणारे अनेक लोकनायक या राष्ट्रात झाले नाहींत असें नाही, किंवा त्यांच्या कार्याविना हें राष्ट्रनिर्मितीचें कार्य इतकें सुंदर घडविलें

गेले असते असेंहि आम्हांस म्हणावयाचें नाहीं आमच्या म्हणण्याचा मथितार्थ इतकाच कीं, दादाभाईंना वगळल्यास आधुनिक भारताचें पितामहत्व त्यांच्या पिढीपैकीं इतर कोणासहि प्राप्त झालें नसतें; टिळकांना वगळल्यास आधुनिक भारतनिर्मात्याची दुसरी पिढी असून नसल्यासारखीच झाली असती, आणि गांधी पुढें आले नसते, तर दादाभाईंचें व टिळकांचें जीवितकार्य नामशेषच झालें असतें, किंबहुना, त्यांचें नावहि आज राहिलें नसतें.

तथापि, हें लिहिणेंहि एकप्रकारें अशास्त्रीयच ठरेल. कारण, दादाभाईंसारख्या नररत्नाला ज्या भारतमातेनें जन्म दिला तिच्या उदरीं लोकमान्यांसारखा नरवीर जन्मास येण्याचा असंभव कां कल्पाचा ? आणि दादाभाई व टिळक यांना लागोपाठ प्रसवणारी राष्ट्रदेवता त्यांच्यानंतर गांधींसारख्या जगद्वद्य विभूतीला जन्म देणार नाहीं असा चमत्कार घडण्याचा संभव तरी कां मानावा ? लोकमान्यांसारखा राष्ट्रपुरुष पुढील पिढींत निपजून नये इतकें दादाभाईंचें पुण्य क्षुद्र नव्हतें, आणि गांधींच्यासारखा महात्मा अपुरें राहिलेले कार्य करण्यास पुढें सरसावूं नये इतकी लोकमान्यांची तपश्चर्या बंध्या नव्हती. लो. टिळकांचेच अनुयायी म्हणवून घेणारे काहीं लोक मानितात त्याप्रमाणें लोकमान्यांच्या राजकारणाचें त्यांच्या देहावरोवरच राष्ट्रानें विसर्जन केले असतें, तर लोकमान्यांचें लोकोत्तरत्व भावी इतिहासकारास सिद्ध करतां आले असतें काय ? निदान आम्हांस तरी ही विचारसरणी अशास्त्रीय व लोकमान्यांच्या कर्तृत्वास कमीपणा आणणारी वाटते आमचें याउलट असे स्पष्ट मत आहे कीं, लो. टिळकांच्या राजकारणाचें व राष्ट्रकारणाचें सूत्रच म. गांधींनीं पुढें चालविलें आहे, आणि म. गांधींना विरोध करून लोकमान्यांच्या राजकारणाची परंपरा चालविण्याचें नाटक आज जे करीत आहेत ते लोकमान्यांना कमीपणा आणून आपले जगाकडून हंसें करून घेत आहेत; किंबहुना, यापुढें याहुनहि अधिक प्रमाणांत करून घेणार आहेत.

महाराष्ट्रांतिल नवा राजकीय प्रयोग

म. गांधींच्या तत्त्वज्ञानास अथवा व्यक्तिमत्त्वास विरोध, एवढ्या एकाच समान भूमिकेशिवाय श्री. तात्याभाहेब केळकर व बॅ. तात्याराव सावरकर यांच्या मतांत, वृत्तींत, धोरणांत, प्रकृतींत अथवा पूर्वेतिहासात कोणतेहि साधर्म्य नाहीं. श्री. केळकर हे आजन्म लोकमान्यांच्या सेवेत असले आणि

त्यांच्या निधनानंतरहि त्यांचेंच राजकीय धोरण आपण प्रतिपादीत आहोंत अशी त्यांनीं वतावणी केली असली, तरी आपण लोकमान्यांचे शिष्य नाहीं आणि त्यांचा व आपला मतभेद आशीपासून अंतापर्यंत अविच्छिन्न होता ही गोष्ट त्यांनीं आपल्या आत्मचरित्ररूप 'गतगोष्टी' मध्ये नि संदिग्ध रीत्या विशद केली आहे. वॅ सावरकर हे लोकमान्यांच्या हयातींत टिळकसंप्रदायांत मोडत नव्हते, ही गोष्टहि जगजाहीर असून श्री. केळकरकृत टिळकचरित्रांतहि ती नमूद आहे. लोकमान्यांच्या हयातींत महाराष्ट्रांत गोखले-टिळक-सावरकर असे तीन परस्परांहून भिन्न राजकीय संप्रदाय होते: (१) सनदशीर राजकारण, (२) नि शस्त्र कांतिवाद, आणि (३) सशस्त्र कांतिवाद, अशा शब्दांनीं या तीन संप्रदायातील अंतर व्यक्त करता येईल. आजहि असे तीन राजकीय पंथ आपल्या राष्ट्रांत आहेत परंतु त्यांपैकी पहिला व तिसरा राष्ट्रसभेच्या बाहेर असून राष्ट्रसभेतील सर्व पक्षोपपक्ष निःशस्त्रकांतिवादी आहेत. आजची राष्ट्रसभा संपूर्णतः निःशस्त्रकांतिवादी आहे, पण लोकमान्यांचे सर्व सार्वजनिक आयुष्य तिला केवळ सनदशीर मार्गावरून निःशस्त्र कांतिमार्गावर आणण्यांत खर्ची झाले आणि आपल्या आयुष्याच्या शेवटीं त्यांनीं हे उद्दिष्ट तडीस नेले. लोकमान्यांच्या निधनानंतरच्या एकोणिस वर्षांत राष्ट्रसभेच्या धोरणाचा कितीहि विकास झाला असला, तरी स्थूलतः सनदशीर राजकारण व सशस्त्र कांतिवाद या दोन चाकोऱ्या वगळून ते निःशस्त्र कांतिवादाच्या मध्यवर्ति मार्गाचेच चालू आहे, आणि स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण, व स्वराज्य या राष्ट्रीय पक्षाच्या चतुःसूत्रीचाच विकास अनेक रूपांनीं राष्ट्रसभा आज करीत आहे, असें सर्वास मान्य करावें लागेल. स्वदेशी चळवळीला आज खादीच्या व ग्रामोद्योगाच्या शुद्ध स्वदेशी चळवळीचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे, राष्ट्रीय शिक्षणाची परिणति वर्धा-शिक्षणांत झाली आहे, बहिष्काराचा विकास होतां होतां त्यांत कायदेभंग व करबंदीपर्यंतच्या टिळकसूचित सर्व लढाऊ कार्यक्रमांचा अंतर्भाव झाला आहे, आणि स्वराज्याच्या चळवळीचें आजचें स्वरूप घटनापरिषद्, स्वयं-निर्णय व संपूर्ण राष्ट्रीय स्वातंत्र्य असें बनलें आहे. इतकेच नव्हे, तर जी मध्यपानबंदीची अत्यंत प्रभावी चळवळ करून लोकमान्यांनीं प्रांतिक सरकारचा राज्यकारभार बंद पाडण्याचा महान् व्यूह रचिला होता, त्याच मध्यबंदीच्या नैतिक कार्यक्रमाच्या हत्यारानें आपलें प्रचलित राज्यघटनाभंगाचें राजकारण आजची

राष्ट्रसभा यशस्वी करू पहात आहे! सारांश, राष्ट्रसभेची गाडी सनदशीर मार्गाच्या चाकोरीतून बाहेर काढून तिला राष्ट्रीय पक्षाच्या निःशस्त्र कातिकारक मार्गावर आणून सोडण्यासाठी आपलें सर्व जीवित वेंचणाऱ्या लोकमान्यांच्या अचूक, प्रभावी व चिरंतन नेतृत्वाचा निश्चित पुरावा याहून अधिक कोणता देतां येण्यासारखा आहे? ज्या दिव्य दृष्टीच्या राष्ट्रपुरुषानें दाखवून दिलेल्या मार्गानें त्याच्या मृत्युनंतरहि वीस वर्षेपर्यंत त्याचें राष्ट्र चाललें, आणि यापुढेहि निदान तितकाच काळ त्याहून भिन्न मार्गाचें अवलंबन तें करील असा संभव दिसत नाही, त्याला 'राष्ट्रपुरुष' अथवा 'राष्ट्रनिर्माता' ही पदवी प्राप्त झाली तर त्यांत नवल तें काय?

आतां क्षणभर लोकमान्यांच्या हयार्तीतील दुसऱ्या दोन राजकीय संप्रदायांची याच काळांत काय स्थिति झाली आहे, तिकडे दृष्टिक्षेप केल्यास आपणांस काय दिसून येतें? प्रागतिकांच्या सनदशीर राजकारणाची आज काय स्थिति झालेली आहे? आजच्या राष्ट्रीय जीवनावर या संप्रदायाचा प्रभाव कितीसा उरलेला आहे? या प्रश्नांचीं उत्तरे न देतांहि वाचकांस समजणारीं आहेत. बरे, बें सावरकरांच्या सशस्त्र कातिकारक राजकारणाची तरी आज काय अवस्था आहे? अर्थात् लोकमान्य आज हयात असते, तर त्यांनीं कोणतें राजकारण केलें असतें असा प्रश्न ज्यांच्या मनात उद्भवत असेल, त्यांनीं आपणास पुढील तीन प्रश्न विचारावेत आणि त्याचीं उत्तरे आपणच द्यावीतः (१) लोकमान्य आज प्रागतिकांच्या निष्प्रभ ठरलेल्या सनदशीर राजकीय संप्रदायांत झळकले असते काय? (२) स्वतः सावरकर आपलें सशस्त्र क्रांतीचें राजकारण सोडून निःशस्त्र प्रतिकाराचें राजकारण—मग त्याला 'सत्याग्रह' हें नांव ते न देवोत—करीत असतां, त्याचा संप्रदाय चालवून हिंदू स्वतंत्र करण्याच्या प्रयत्नांची धुरा त्यांनीं आपल्या खांद्यावर घेतली असती काय? (३) हे दोनहि मार्ग सोडल्यानंतर निःशस्त्रक्रांतीचा मार्गच काय तो शिल्लक राहतो, हा मार्ग राष्ट्रसभेनें अनुसरावा म्हणून आपल्या जिवाचें रान करणारे लोकमान्य, आज तिचें नेतृत्व करण्यास म गांधी पुढें आले म्हणून तिच्यावर बहिष्कार घालून, हिंदु-संघटन करण्याच्या मिषानें साम्राज्यसत्तेशीं लढण्याऐवजीं मुसलमानांशीं झगडण्यात गुंतले असते काय? हे प्रश्न एकाद्या शाळेंतील विद्यार्थ्यांच्या परीक्षेला घातले, तरी या तीनहि प्रश्नांचीं नकारार्थी उत्तरे निदान शेंकडा ऐंशी विद्यार्थी देतील अशी आमची

खात्री आहे, आणि जीं शेंकडा वीस मुले तिसऱ्या प्रश्नाचें होकारार्थी उत्तर देतील, तीं साप्रत राष्ट्रीय स्वयंसेवक-संघात आहेत असें समजण्यास प्रायः प्रत्यवाय नाही !

आता यावर कोणी असें म्हणेल कीं, लो० टिळकांनीं आपल्या हयातींत सनदशीर राजकारणाच्या चाकोरीतून निःशस्त्र कांतीच्या मार्गावर राष्ट्राचा गाडा आणण्याचा प्रयत्न केला हें आम्हाला मान्य आहे, तसेंच ते आणखी वीस वर्षे वाचते तरी ते सशस्त्र कांतीच्या किंवा सनदशीर राजकारणाच्या मार्गावर गेले नसते हेहि आम्हास मान्य आहे; परंतु लोकमान्यांना सनदशीर राजकारणापासून सशस्त्र कांतीपर्यंतचे सर्वच मार्ग तच्चत मान्य असल्यामुळे आणखी वीस वर्षांनीं त्यांनीं काय केले असतें, हें कोणासहि सांगता येणार नाही, किंबहुना, ते अगदी भिन्न परिस्थितींत—उदाहरणार्थ, शिवाजीमहाराजाच्या काळांत—जन्मास आले असते, तर निश्चितपणें सशस्त्र कांतिकारकच झाले असते या म्हणण्यावर आमचा असा प्रश्न आहे कीं, रानडे किंवा गोखले हेहि शिवकालीन परिस्थितींत जन्मास आले असते, तर त्यांनीं सुद्धां सनदशीर राजकारणच केले असतें असें आपण कां समजतां ? किंबहुना, म गांधीहि त्या परिस्थितींत रामदासस्वामी किंवा तुकाराममहाराज यांच्याप्रमाणें राजधर्मातील हिंसा करणाऱ्या शिवाजीमहाराजाच्या आड आले नसते असें म्हटल्यास तें कोणत्या आधारे आपण खोडू शकाल ? वस्तुतः व्यावहारिक राजकारणाचा विचार करीत असता आपल्या सार्वजनिक जीवनाची अपेक्षित मर्यादा व तिच्यापुढील फार तर एक पिढीची आयुर्मर्यादा एवढ्याच काळाचा विचार मुत्सद्दथांनीं व राष्ट्रीय पुढाऱ्यांनीं करावयाचा असतो अनेक काल टिकणाऱ्या सनातन नीति-तत्त्वाचा विचार हा व्यावहारिक राजकारणांतील प्रश्न नसून त्याचा व्यावहारिक राजकारणाशीं संबध असला, तरी तो मुख्यत्वे ब्रह्मज्ञानाचा विषय आहे. ब्रह्मज्ञान व नीतिशास्त्र या दृष्टीनेहि लो. टिळक व आजचे राष्ट्रनेते म गांधी यांच्यांत जमीन-अस्मानाचें अंतर आहे हें काहीचें मत आम्हांस मान्य नाही, पण या ब्रह्मज्ञानाच्या अतिभौतिक विषयांत शिरण्याचे हें स्थळ नव्हे

येथे एवढेंच दाखवावयाचें आहे कीं, आज बॅ. तात्याराव सावरकर हे आपल्या सशस्त्र कांतीच्या अविवेकी-म्हणजे परिस्थितिसापेक्षदृष्ट्या अविवेकी-मार्गावरून निःशस्त्र प्रतिकाराच्या व्यवहार्य मार्गावर आले असले, आणि

त्यापुरते ते लोकमान्यांचे अनुयायी बनले असले, तरी हिंदुमहासभेच्या अधिष्ठानावर हिंदु राष्ट्राची उभारणी करण्याचें जें धोरण त्यांनीं स्वीकारिलें आहे तें पूर्वाइतकेंच अविवेकाचें असून, त्यांतून माथेफिह वृत्ति व माथेफोड याहून कोणतीहि राष्ट्रकल्याणकारक गोष्ट निष्पन्न होणें शक्य नाहीं. तसेंच ही सर्वच कल्पना लोकमान्यांच्या राजकीय विचारांशीं, तत्त्वांशीं व धोरणांशीं मूलतःच विरोधी आहे या लेखाच्या शिरोभागीं जीं तीन अवतरणें दिलीं आहेत, त्यापैकी पहिलें व तिसरें हीं लोकमान्यांचीं असून तीं त्यांच्या सार्वजनिक जीवनाच्या अनुक्रमें प्रारंभीं व अंतीं लिहिलेलीं आहेत पहिलें इ. स १८९४ मधील राष्ट्रसभेच्या वेळचें असून तिसरें त्यांनीं आपल्या अंतर्काळीं स्थापन केलेल्या काँग्रेस डेमोकॅटिक पक्षाच्या जाहिरनाम्यातील जणु ब्रीदवाक्यच आहे या दोनहि अवतरणांत हिंदी राष्ट्रीय भावना व हिंदी राष्ट्रसभा हेंच आपल्या राजकारणाचें अधिष्ठान आहे आणि तोच आजचा राष्ट्रधर्म आहे, असें त्यांनीं स्पष्ट शब्दांत नमूद केलेलें आहे. हिंदुराष्ट्र व हिंदुमहासभा यांच्या द्वारे स्वराज्याचा लढा चालविण्याचा सावरकराचा विचार त्यांच्या व्याख्यानाचा मराठा' पत्रात जो अधिकृत वृत्तान्त आला आहे त्यांतून उद्धृत करून लोकमान्यांच्या दोन अवतरणांमध्ये तो दिला आहे या दोहोपैकी कोणत्याहि अवतरणांतील विचारांशीं तो तोलून पाहिल्यास लोकमान्यांच्या राजकारणाच्या कसोटीवर तो अविचारच ठरतो, आणि म्हणून व. सावरकर महाराष्ट्रांत आज जें राजकारण रचीत आहेत, तें तत्त्वतः व मूलतःच लोकमान्यांच्या राजकीय परंपरेहून भिन्न आहे, एवढेंच आम्हांस दाखवावयाचें आहे हा एक आधुनिक भारतीय राजकारणांतील नवा प्रयोग आहे, आणि तो लोकमान्यांच्या हयातींत सावरकरांनीं केलेल्या दुसऱ्या राजकीय प्रयोगाहूनहि हीन, अविवेकी, व कांहीं प्रामाणिक तरुणांच्या जीवितांचा नाश करणारा ठरणार आहे, असें आमचें प्राजल व स्पष्ट मत आहे एवढा इशारा देऊन लोकमान्यांच्या राजकीय कार्याच्या व तत्त्वांच्या विवेचनाकडे पुनः वळूं

भारतीय राष्ट्रवादाचे जनक

लो. टिळकांच्या कार्याचें महत्त्व यथार्थतेनें वर्णन करावयाचें झाल्यास त्यांना भारतीय राष्ट्रवादाचे जनक (Father of Indian Nationalism) असें नांव द्यावें लागेल, अशी आमची कल्पना आहे या राष्ट्रवादाचीं

आर्थिक व राजकीय बीजे दादाभाईच्या विचारसरणींत आढळून असलीं, तरी राष्ट्रवादाची सांस्कृतिक भूमिका तयार करून त्या भूमिकेवर कार्य करणारा एक राजकीय विचारसंप्रदाय व पक्ष निर्माण करण्याचें श्रेय भारतीय नेत्यांपैकी लो. टिळकांच्याच पदरांत पडूं शकतें. भारतीय प्रागतिक राजकारणाचा जन्म व्यक्तिवादी तत्त्वज्ञानांतून झाला असून प्रस्तुत व्यक्तिवादाला आरंभ राजा राममोहन रॉय यांच्या कार्यानें बंगालमध्ये झाला. व्यक्तिवादी तत्त्वज्ञान हें राष्ट्रीय दृष्ट्या अंतर्मुख वृत्तीचें असून परकीयांच्या आक्रमणाविरुद्ध चढाई करण्यापेक्षां आपल्या अतर्गत सुधारणेवर भर देणारे असतें. अर्थात् या तत्त्वज्ञानांत राजकारणापेक्षां समाजकारणाला साहजिक प्राधान्य प्राप्त होतें. राष्ट्रवादी राजकारण हें अधिक बहिर्मुख व परराष्ट्रीय आक्रमणाच्या प्रतिकाराला प्राधान्य देणारे असल्यानें त्यांत राष्ट्रीय राजकारणाला अग्रस्थान व समाजकारणाला गौणस्थान प्राप्त होतें. भारतीय सार्वजनिक जीवनांत ही विचारक्रांति घडवून आणून हिंदी राजकारणाला परिस्थित्यनुरूप चढाऊ स्वरूप देण्याचें कार्य लो. टिळकांनीच प्रथम करून दाखविलें.

हें कार्य करीत असतांनाच टिळकांना आगरकरांशीं तीव्र स्वरूपाचें वाग्युद्ध करावें लागलें. आगरकर हे व्यक्तिवादी व बुद्धिवादी होते, तर याच्या उलट टिळक हे राष्ट्रवादी व आत्मवादी होते, हा तात्त्विक मतभेद अद्यापि स्पष्टपणें महाराष्ट्राच्या लक्षांत आलेला नाही. आपल्याकडे सार्वजनिक मतभेदांमागील तात्त्विक भूमिकांमधील अंतर समजून घेण्याचा परिपाठ अद्यापि पडलेला नसून सार्वजनिक वादविवादांचा विचार आम्ही वैयक्तिक किंवा धरगुती भांडणांच्या व्यक्तिस्वार्थाच्या संकुचित चळण्यांतूनच पहात असतो. यामुळें सार्वजनिक मतभेद विशद करणारी शास्त्रीय परिभाषाहि आम्हीं अद्यापि निश्चित केलेली नाही, आणि आमच्या सार्वजनिक विचारांत अनेक घोटाळे अथवा विसंवाद वा आंतरविरोध दिसून येतात. यापैकीच लो. टिळकांच्या मृत्यूनंतर त्यांना 'बुद्धिवादी' हें विशेषण लावणाऱ्यांच्या डोक्यांत विचारांचा एक गोंधळ किंवा विसंवाद दिसून येतो. आगरकर व टिळक या दोघांच्या मतभेदाची तात्त्विक भूमिका ज्यांनीं समजून घेतली असेल, ते टिळकाना अथवा त्यांच्या तत्त्वज्ञानाला 'बुद्धिवादी' (rationalist) हें विशेषण कधीहि लावणार नाहीत. त्यांच्या विचारसंप्रदायास ते 'आत्मवादी' अथवा 'बुद्धियोगी' (spiritual or rational mystic) असेच मानतील.

बुद्धिवादापेक्षां आत्मवाद श्रेष्ठ आहे, तर्कापेक्षा अनुभवाला प्राधान्य आहे, आणि बुद्धीला अगम्य अथवा अगोचर अशा तत्त्वांचें ज्ञान आत्मानुभवानें, आत्मनिष्ठ बुद्धीनें अथवा समच्चबुद्धिरूप बुद्धियोगानें होऊ शकतें, या सिद्धान्तावर त्यांची दृढ श्रद्धा होती, आणि त्यामुळेच ब्रह्मज्ञान, नीतिशास्त्र व व्यावहारिक राजकारण या सर्व क्षेत्रांत एक प्रकारच्या विभूतिवादासहि ते महत्त्वाचें स्थान देत असत. सामान्य बुद्धि विषयनिष्ठ, जड व परतंत्र असते, आणि आत्मनिष्ठ बुद्धि स्वतंत्र प्रभावी व प्रतिभाशाली असते यासाठीं राष्ट्रनिर्मितीच्या कार्यांत लोकोत्तर घडामोडी करून इतिहासाला नवी कलाटणी देणाऱ्या असामान्य व्यक्तीचें माहात्म्य व विभूतिमत्त्व यांच्याविषयीं सामान्य जनतेत आदर निर्माण करणे अवश्य आहे असें ते मानीत. सामान्य जनतेच्या अतःकरणाचा ठाव घेण्याचें कार्य केवळ तर्कवश बुद्धिवादानें होणार नसून, तसें करण्यास जनतेची भावशुद्धि करून राष्ट्रीय विचार-क्रांति घडवून आणणाऱ्या असामान्य व्यक्तीसंबंधी सामान्य जनतेत जो विभूतिवाद आढळतो त्या विभूतिवादाचाहि उपयोग करून घेतला पाहिजे, असें त्यांचें म्हणणें होतें शुद्ध तत्त्वज्ञान, तात्त्विक नीतिशास्त्र व व्यावहारिक राजकारण या सर्व क्षेत्रांत त्यांनीं या विभूतिवादाचा आश्रय केलेला आढळतो शुद्ध तत्त्वज्ञानाच्या अथवा ब्रह्मज्ञानाच्या क्षेत्रांत वेद, उपनिषदे, संनवाङ्मय इत्यादि धर्मानुभवी वाङ्मयाच्या अथवा स्वानुभवाच्या आश्रयानेंच ब्रह्मस्वरूपासंबंधीचे निर्णय ठरवावे लागतात, केवळ तर्कबुद्धीनें हा प्रश्न सुटणार नाही, असें त्यांचें मत होतें. 'गीतारहस्या-मधील सर्व तत्त्वज्ञान याच भूमिकेवरून प्रतिपादिलेले आहे. आध्यात्मिक नीतिशास्त्रांतहि "पुष्कळाचें पुष्कळ हित" किंवा "सर्वभूतहित" कशात आहे, हें समजण्यास मनुष्याला साम्यबुद्धीची वा योगयुक्त बुद्धीची आवश्यकता असल्यानें नीतिशास्त्रांतील पंचप्रसंग सोडविण्यास सामान्य मनुष्यांची तर्कबुद्धि पुरेशी पडत नाही, म्हणून अशा सूक्ष्म धर्मनिणयार्थ साम्यबुद्धीच्या बुद्धियोग्यास शरण जावें लागतें, असें त्यांनी स्पष्ट म्हटलें आहे आणि त्याचें समर्थन पुढील शब्दांत केले आहे:—

“ कारण, हा सारासारविचार पुष्कळदा इतका सूक्ष्म आणि अनैकान्तिक म्हणजे अनेक अनुमानें निष्पन्न करून देणारा असतो कीं, 'मी तसा दुसरा ' ही साम्यबुद्धि पूर्वीच जर मनांत ठसलेली नसेल, तर नुसत्या तार्किक सारासारविचारानें कर्तव्या-कर्तव्याचा नेहमीच विनचूक निर्णय होणें शक्य नसतें, आणि भग ' मोर चात्रतो म्हणून लाढोरहि नाचत्ये ' अशांतला प्रकार होण्याचा संभव असतो, असें

आमच्या शास्त्रकारांचें म्हणणें आहे मिलाप्रभृति उपयुक्तावादी पाश्चिमात्य नीति-शास्त्रज्ञांच्या उपपादनांत जो मुख्य अपुरेपणा आहे, तो हाच होय. गरुडानें झाप घालून आपल्या पंजानें मॅडरू उंच आकाशांत उचलून नेलें म्हणून कावळाहि जर तेंच करू लगेच तर फसल्याखेरीज राहणार नाही यासाठी साधुपुरुषांच्या नुसत्या बाह्य युक्तीवर अवलंबून न रहातां अतःकरणांत सदैव जागृत असलेल्या साम्यबुद्धी-सच शरण गेलें पाहिजे, साम्यबुद्धि हेंच कर्मयोगशास्त्राचें खरें मूल होय, असें गीता सांगत आहे...साम्यबुद्धि प्रमाण मानिली म्हणजे विशेष अडचणीच्या प्रसंगीं धर्माधर्मनिर्णयार्थ ज्ञानवान् साधुपुरुषासच शरण गेलें पाहिजे असें प्राप्त होतें खरे पण त्यास काहीं इलाज नाहीं एकादा मोठा दुर्धर रोग झाला असतां वैद्याच्या मदतीशिवाय त्याचें निदान व चिकित्सा होणें जसें शक्य नसतें, त्याचप्रमाणें धर्माधर्मनिर्णयाच्या विकट स्थळीं सत्पुरुषांच्या मदतीखेरीज 'पुष्कळाचें पुष्कळ हित' एवढ्या एकट्याच साधनानें कोणीहि सामान्य मनुष्य आपण स्वतःच धर्माधर्माचा विनचूक निर्णय करण्याचा अभिमान वाळगील, तर तो व्यर्थ होय.

— गीतारहस्य, पृ ४०१-०२

अशा प्रकारें ब्रह्मज्ञान व नीतिशास्त्र यांतील विभूतिवादाचें लोकमान्यांनीं काढणें केलेले तत्त्व थोडक्यात विशद केल्यानंतर राजकीय घडामोडींतील विभूतिवादासंबंधी त्यांचें काय म्हणणें होतें, तें शिवाजीउत्सवासंबंधी त्यांनीं लिहिलेल्या लेखावरून पाहूं या उत्सवासंबंधी ते आपल्या लेखांत म्हणतात:

“ ईश्वरीकृपेची अथवा सहाय्याची कोणत्याहि राष्ट्राचा अभ्युदय होण्यास जरूर आहे, या वाक्याचा खरा अर्थ एवढाच आहे की, मनुष्यांच्या प्रयत्नांहून त्यास इतर गोष्टींची आवश्यकता लागते, मनुष्यास मुळीच प्रयत्न करावयास नकोत असा त्याचा अर्थ होत नाही...राष्ट्राचा अभ्युदय होण्यास रामदास-शिवाजीसारखे पुरुष राष्ट्रात जन्मले पाहिजेत, म्हणजे पुढें होणाऱ्या थोर पुरुषानी रामदास-शिवाजींनीं जीं कृत्ये केलीं तींच केलीं पाहिजेत असें नाही. श्रीशिवाजीमहाराजांनी चंद्रराव मोरे अगर अफझलखान यांचा वध करविला अगर केला म्हणून पुढें होणाऱ्या थोर पुरुषानें दुसऱ्या एकाद्या हिंदूचा अगर मुसलमानाचा वध केलाच पाहिजे असें नाही, व ज्यांनी शिवजयंतीचा उत्सव प्रनारान आणण्याची खटपट केली त्यांचा असा मनोदयहि नाही...शिवजयंति

करण्याचा उद्देश उद्यां एका 'क्ष'ने उठून मी शिवाजी म्हणून 'ज्ञ'स मारावयास प्रवृत्त व्हावे असा नाही. आम्ही पुन्हां असे सागतो की, राष्ट्रांत थोर पुरुष निपजणे हे ईश्वरीकृपेचे लक्षण आहे; व असे थोर पुरुष निपजले म्हणजे त्यांनीं काय केले पाहिजे हे त्यांस सांगण्यास 'सुधारका'ची किंवा 'केसरी'ची जरूरी नाही. थोर पुरुषांचे लक्षणच हे आहे कीं, सभोवतालची स्थिति पाहून तो आपल्या साधनांची योजना किंवा निवड करीत असतो, व या त्याच्या कामास त्याच्या प्रयत्नावाहेरील गोष्टींची मदत मिळून त्यास यश आले म्हणजे त्याचा थोरपणा लोकांस कळून येतो.. शिवरायांच्या चरित्राची पारायणे केल्याने अथवा शिवजयंतीचे पुष्कळ उत्सव केल्याने कोणी भावळा अगर बी. ए. सुधारक अथवा धर्माभिमानी, शिवाजी अथवा रामदास होऊ शकतो असे नाही; पण ज्याप्रमाणे अलेक्झांडरचे चरित्र जूलियस सीझरस प्रोत्साहन मिळण्यास कारण झाले, त्याप्रमाणे श्रीशिवाजीमहाराजांसारख्या थोर पुरुषांच्या उत्सवापासून व चरित्रापासून कालांतराने ज्या पुरुषांच्या अगो नैसर्गिक बुद्धि किंवा ओज असेल त्यास उमेद येण्याचा संभव आहे. थोर पुरुषांची चरित्रे, पुतळे, जयत्या ज्या करावयाच्या त्या येवढ्याच-करितां होत; व तात्त्विक दृष्ट्या विचार केला असतां त्यांत ईश्वरीकृपेचे कांहींएक अंग नाही असे कधीहि म्हणतां यावयाचे नाही ”

— लो. टिळकाचे केसरीतील लेख, भा १, पृ. ५४६-४७

हा लेख लोकमान्यांनीं १८९६ सालीं लिहिलेला आहे १८९५ पासून महाराष्ट्रात जहाल-मवाळ हे राजकीय भेद पुढे येऊ लागले आणि सामाजिक सुधारणा प्रधान कीं राजकीय सुधारणा प्रधान, हा विषय मार्गे पडत चालला. १८९५ पासून १९०५ पर्यंतच्या दहा वर्षांच्या काळांत नेमस्त प्रागतिक राजकारण आणि जहाल राष्ट्रीय राजकारण यातील व्यावहारिक भेद भिन्न कार्यक्रमांच्या रूपाने जनतेपुढे विशद झालेला नव्हता. नेमस्त प्रागतिक राजकारण निष्प्रभ आहे, परिणामशून्य आहे, दुबळे आहे, स्वाभिमानशून्य आहे, अशा प्रकारच्या शब्दांत जुन्या राजकारणासंबंधीचा असंतोष तेवढा विशेष उत्कटत्वाने दिसून येतो, पण राष्ट्रीय पक्षाचे राजकारण भिन्न कार्यक्रमांच्या मूर्त स्वरूपाने अवतीर्ण झालेले नव्हते गणेशोत्सव व शिवाजीउत्सव या रूपानीं राष्ट्रनिर्मितीच्या कार्यत धर्मतेज व ऐतिहासिक विभूतींच्या अगचे ओज निर्माण करण्याचा प्रयत्न चालू होता. दुष्काळ-निवारण व प्लेगांतील रुग्णशुश्रूषा याच्या योगाने

त्याला विधायक लोकसेवेचें स्वरूप प्राप्त होत होतें, आणि दुष्काळातील व प्लेगांतील अधिकाऱ्यांच्या अरेरावी, बेपर्वाई व जुलमी कारभारावर कडक, निधड्या छातीच्या टीकेंतून होणाऱ्या वाक्प्रहारांतून लोकक्षोभाच्या ठिणऱ्या उडत होत्या. सनदशीर व कायदेशीर राजकारण दुबळें आहे असें प्रत्ययास येत होतें, आणि शिवकालीन सशस्त्र युद्धाच्या साधनांनी स्वराज्य-संस्थापना करण्याच्या कल्पनेची विफलता शांत विचाराच्या राष्ट्रीय पुढाऱ्यांना दिसत होती. अशा वेळीं आपल्या विशिष्ट पद्धतीस अनुरूप अशा स्वराज्य-साधनाचा योग शोधून काढणाऱ्या विभूतीची अथवा अवतारी पुरुषाची आवश्यकता सर्वांना भासत होती. यामुळेच गणेशोत्सव व शिवाजी उत्सव अशा धार्मिक व ऐतिहासिक उत्सवांतून राष्ट्रतेज निर्माण करण्याचे प्रयत्न लोकमान्य करीत होते. जुने पटत नाही आणि नवे सुचत नाही, अशीच काहीशी या वेळीं राष्ट्रीय पक्षाची मानसिक अवस्था होती. अशा अवस्थेत धर्मभावनेचा व विभूतिपूजेचा उपयोग राष्ट्राला व त्याच्या पुढाऱ्यांना होत असतो अशाच मार्गांनी आपल्या परिस्थितीस अनुरूप अशा नव्या साधन-योगाचा शोध राष्ट्रपुरुषांना लागत असतो “ थोर पुरुषांचें लक्षणच हें कीं सभोवतालची स्थिति पाहून तो आपल्या साधनांची योजना किंवा निवड करीत असतो,” हें लोकमान्यांचें वाक्य फारच मार्मिक आहे. त्यात परिस्थितींतूनच आपल्या साधनांचा शोध थोर पुरुषांना लागत असतो, हें मान्य केलेलें आहे, पण त्याचबरोबर हा शोध लावण्यास असामान्य व्यक्ती किंवा विभूती लागतात, प्रत्येक सामान्य बुद्धीच्या मनुष्यास असे शोध लागत नाहीत, सामान्य बुद्धि जडपणानें इतिहासांतील विभूतीच्या केवळ बाह्याचरणाचे अंधानुकरण करते, तसें मूर्खपण कोणी करू नये इत्यादि अनेक महत्त्वाचीं तत्त्वे वरील लहानशा उतान्यात लोकमान्यांनी गोविलेलीं आहेत परिस्थितीच्या निरीक्षणानें निर्माण होणारा बुद्धीचा वास्तववाद आणि विभूतिपूजेनें बुद्धींत निर्माण होणारें आत्मनिष्ठेचें तेज व ध्येयवाद या दोहोंचा समन्वय झाल्यानेच बुद्धीला साम्यावस्थेचा योग प्राप्त होत असतो, आणि अशा बुद्धियोगानेच भौतिक किंवा सामाजिक क्षेत्रांतील शोध लागत असतात लोकमान्यांनी या लेखांत राजकीय घडामोडीची मीमांसा करीत असता इतिहासाच्या भौतिक व आध्यात्मिक मीमांसांचा समन्वय (synthesis of material and

spiritual interpretation of history) साधला आहे असे आमचे मत आहे.

म. गांधीना सत्याग्रहाचा शोध कसा लागला याचे वर्णन करित असतां, सभोवारची परिस्थिति व अंत करणांतील आत्मबल या दोहोंच्या संघर्षातून त्याचे जनन कसे झाले याचे वर्णन सौ. अवंतिकावाई गोखलेकृत गांधीजींच्या चरित्राला प्रस्तावना लिहिताना लोकमान्यांनी पुढीलप्रमाणे केलेले आहे:—

“ देशात शांतता राखण्यासाठीं जे कायदे केलेले असतात त्यांत राज्यकर्त्या अमलदारांशीं दांडगाई करणे अगर त्यांचा हुकूम तोडून वंड करणे ह्या गोष्टी कितीहि सद्बुद्धीनें केलेल्या असल्या, तरी स्वभावतःच वेकायदेशीर मानिल्या जातात अशा वेळीं ज्या देशभक्तास आपली सुधारणा कायदेशीर रीतीनें अमलात आणावयाची असेल, त्याच्या मार्गांत अनेक अडचणी उत्पन्न होतात मन जळत असते. सुधारणा करण्याची उत्कट इच्छा असते. कायद्याच्या मर्यादेचें उल्लंघन करणे गैरशिस्त होय अशी खात्री असते पण उपाय सुचत नाही. गांधी यांनीं स्वीकारिलेला निःशस्त्र प्रतिकाराचा, अडवणुकीचा, किंवा त्यांच्या भाषेत बोलावयाचे तर सत्याग्रहाचा मार्ग अशा प्रकारच्या अडचणींतच त्यास मुचलेला असून त्यांनीं अनेक अडचणी सोसून त्या मार्गाचा अवलंब केल्यामुळे तो आतां शास्त्रपूत झालेला आहे.” यापुढे हा मार्ग अवलंबण्यास किती विकट आहे, त्याचा अवलंब करणाऱ्यास उपनिषदांतील आत्मबलाची उपासना करणे कसे अवश्य आहे, आणि ते आत्मबल आपल्या अर्गीं येण्यासाठीं सामान्य लोकांनीं म. गांधींसारख्या थोर विभूतीच्या चरित्राचा अभ्यास करणे का अवश्य आहे, याचे विवेचन लोकमान्यांनीं केले आहे. ते लिहितात “ हा मार्ग सर्व प्रसंगीं, सर्व काळीं, अवलंबण्यासारखा असला तरी तो हरएक प्रसंगीं उपयोगांत आणावाच किंवा नाहीं अगर सर्व प्रसंगीं तितकाच फलद्रूप होईल किंवा नाहीं हें निश्चयाने सांगणे कठिण आहे तथापि, त्या मार्गाची योग्यता मोठी आहे, हें सर्वास कबूल करावें लागेल...जेव्हां कायद्यानें ठरविलेली मर्यादा धर्ममूलक अगर न्यायमूलक नसून केवळ कायद्यांत सांगितलेल्या शासनामुळेच ती अमलांत यावी असा प्रचलित कायद्याचा परिणाम होऊं लागतो, तेव्हां कायद्यानें दिलेले शासन भोगून धर्मतत्त्वावरची किंवा न्यायतत्त्वावरची आपली सत्यनिष्ठा कमीटोला लावावी अथवा कृत्रिम कायद्याच्या भीतीनें ईश्वरनिर्मित

न्यायतत्त्वाचा अन्हेर करण्यास प्रवृत्त व्हावें, असा शहाण्यासुरत्या मनुष्याच्या दोळ्यांपुढेंहि एक महत्त्वाचा प्रश्न उभा राहतो. सत्यनिष्ठ आणि न्यायनिष्ठ माणसें कायद्याचा कृत्रिम निर्वध अशा वेळीं पाळणें युक्त नाहीं असें सांगतात. पण हें सांगणें अमलांत येण्यास सत्यावरील व न्यायावरील निष्ठा इतकी तीव्र असावी लागते, कीं स्वतःच्या किंवा बायकामुलांच्या सुखासुखाचा व बलाबलाचा विचारहि मनात न आणतां मनुष्य आपलें कर्तव्य करण्यास झटदिशीं प्रवृत्त होईल. ज्याला मानसिक धैर्य, खरी सत्यनिष्ठा किंवा सात्त्विक शील आणि दानत म्हणतात तें हेंच होय हा गुण केवळ विद्वत्तेनें येत नाहीं, केवळ चांगल्या कुलांत उत्पन्न झाल्यानें येत नाही, आणि केवळ बुद्धिमत्तेनेंहि येत नाही. खरें आत्मबल हेंच होय; आणि उपनिषदातील, 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुधा श्रुतेन।' हें तत्त्व नीट लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

'पण अशा प्रकारचें आत्मबल नुसत्या विद्वत्तेनें अगर बुद्धिमत्तेनें प्राप्त होण्यासारखे नसून तें नैसर्गिकच पाहिजे हा सिद्धांत जरी खरा असला, तरी निश्चयी मनुष्यास हा गुण गीतेंत म्हटल्याप्रमाणें अभ्यास आणि वैराग्य यांच्या योगानें क्रमाक्रमानें नेहमींच प्राप्त होण्यासारखा असतो, हेंहि विसरता कामा नये थोर व उदार पुरुषांचीं चरित्रें शीलचारित्र्यवर्धनास उपयोगी पडतात यांतील बीज हेंच होय. म्हणून म. गांधींचें चरित्र ह्या व्यापक दृष्टीनें सर्वांनींच वाचावें अशी त्यांस आमची शिफारस आहे."

म. गांधींच्या चरित्रासंबंधीं व त्यांनीं शोधून काढिलेल्या सत्याग्रहाच्या मार्गासंबंधीं लोकमान्यांनीं काढिलेले हे गौरवपूर्ण उद्गार अनेक दृष्टींनीं महत्त्वाचे आहेत. लो. टिळक हे १८९५ पासून १९०५ पर्यंतच्या काळांत आपल्या परिस्थितीस अनुरूप असा स्वराज्यप्राप्तीच्या साधनाचा शोध करीत होते असें वर म्हटलें आहे १९०५ सालीं त्यांनीं 'बहिष्कार-योगा'च्या रूपानें हा नवा स्वराज्यसाधनरूप योग राष्ट्रापुढें मांडिला. ह्या बहिष्कार-योगाच्या शोधानंतर राष्ट्रीय पक्षाचे राजकारण निःशस्त्र कातिवादाच्या निश्चित स्वरूपांत राष्ट्रापुढें आलें आणि निःशस्त्र राजकारणास लागणारें आत्मबल आपल्या तपश्चर्येनें निर्माण करून म. गांधींनीं तें राष्ट्रीय राजकारण आजपर्यंत पुढें चालविले आहे.

वरच्या उताऱ्यांत लोकमान्यांनीं गांधीजींच्या सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाचा उपनिषदातील आत्मबल म्हणून गौरव केला असून लोकांनीं हें आत्मबल आपल्या अंती

वाढविण्यासाठी म. गांधींच्या चरित्राचें अध्ययन व मनन करावें असें म्हटलें आहे त्याच सत्याग्रही तत्त्वज्ञानासंबंधी व. सावरकर यांनी लोकमान्यांच्या विसाव्या पुण्यतिथीच्या दिवशीं पुढील उद्गार काढले.—

“ His philosophy is inherently ridiculous and harmful to the Indian Nation. It can well be described as a relic of primitive age. In these days of machine and aeroplane, we are not prepared to follow the old ways and methods which are out of tune with the present-day methods. We must face the machine with machine and the aeroplane with aeroplane. Gandhiji's philosophy lacks in all these respects, and we therefore, cannot hold it even with the pair of tongs ’

—The Mahratta, Aug 4, 1939

व. सावरकरांच्या मते, “ त्यांचे (म. गांधींचे) तत्त्वज्ञान हें मूलतःच हास्यास्पद व भारतीय राष्ट्राला हानिकारक असें आहे. मानव संस्कृतीच्या बाल्यावस्थेंतील अवशेष म्हणून त्यांचें यथार्थ वर्णन करतां येईल. विमानांच्या व यंत्रांच्या या काळांत आजकालच्या पद्धतीशीं विसंगत असलेल्या जुन्यापुराण्या मार्गांचे व पद्धतींचे अनुकरण करण्यास आम्ही तयार नाहीं. आज यंत्रांपुढें यंत्र व विमानांपुढें विमान उभें केले पाहिजे. गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानांत या सर्व गोष्टींचा पूर्ण अभाव असल्यामुळे आम्ही त्याला दुरूनहि स्पर्श करू शकत नाहीं ” आणि हें एका अर्थी खरेंहि आहे. उपनिषत्कार ऋषी हे मानवकुलाच्या बाल्यावस्थेंतच होऊन गेले नाहीत काय ? शिवाय ते रानांत रहात असल्यामुळे त्यांचें आत्मबल हें रानटी संस्कृतीचेंच प्रतीक नव्हे काय ? आजच्यासारखी नागर-संस्कृति त्यांना कोठे उत्पन्न करतां आली ? त्यांनीं बाँबगोळे, टँक्स यांची प्रगत संस्कृति कोठें निर्माण केली ? या अतिप्राचीन, रानटी, बालसंस्कृतीचा अवशेष असा जो सत्याग्रह तो आजच्या सुधारलेल्या संहारयुगाला कसा साजणार ? अर्थात् सत्याग्रहाचें तत्त्व मूलतःच हास्यास्पद नव्हे काय ? ब्रिटिशांच्या वैमानिक हल्ल्यांना गांधीजींसारख्या रानटी यतीचें आत्मबल कसे तोंड देणार ? त्यास तोंड देण्यास विमानांचे ताफे व यांत्रिक तोफखानेच उभारले पाहिजेत. हिंदुमहासभेच्या धर्मवीरांनी उघडलेल्या लष्करी शिक्षणाच्या बालशालेव्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणत्या संस्थेला आज हें सशस्त्र

विमानाचे ताफे व यांत्रिक तोफांचे तोफखाने उभारण्याचें सामर्थ्य आहे ? आणि अशी शस्त्रास्त्रसंपन्न हिंदुमहासभा म गांधींच्या रानटी तत्त्वज्ञानाला दुरुनहि स्पर्श कसा करणार ? ' सरसेनापति ' भोपटकरांनीं निःशस्त्र असतांनाहि भागानगरांत ' भगवा झेंडा ' नाचविलाच कीं नाहीं ? आणि सावरकरांनीं पेशवाईची थकलेली खडणी वसूल करून घिनदाढीच्या निजामाची दाढी कापलीच कीं नाहीं ? हा अपूर्व पराक्रम गांधीजींच्या रानटी अवस्थेंतील आत्मबलानें झाला असता काय ? खरोखर, लोकमान्यांनीं जर हा पराक्रम पाहिला असता, तर म गांधींच्या चरित्राऐवजीं वॅ. सावरकरांच्या चरित्राला प्रस्तावना लिहून त्यांचेंच चरित्र मनन करण्यास त्यांनीं लोकांना उपदेशिलें नसतें काय ?

पण तात्याराव सावरकर यांनीं या भाषणांत स्पष्टच सांगितलें आहे की, आम्ही लोकमान्यांच्या शिकवणीनें मुलीच बाधलेलीं नाहीं तींत परिस्थित्यनुसार प्रगति करण्याचा हक्क आम्हास खास आहे विसाव्या शतकांतील लोकमान्यांना उपनिषदांतील आत्मबल हा रानटी अवस्थेचा अवशेष वाटला नसला, तरी त्यांच्या पश्चात् गेल्या एकोणिस वर्षांतील विमानविद्येंतील व संहारशास्त्रातील सुधारणेमुळे आज तेंच आत्मबल रानटी सस्कृतीचा अवशेष म्हणून गणण्यायोग्य, हास्यास्पद व हानिकारक बनलें नाहीं असें मानणें, हा आपल्या अधभक्तीचाच एक नमुना होणार नाहीं काय ?

असो. लोकमान्यांचें चिरंतन तत्त्व तात्यारावांनीं पुढील कारिकेंत गोविलें आहे:

“ राष्ट्रस्वतंत्रताध्येयम् । यथासाध्यं च साधनम् ।
अभ्युत्थानं च हिंदूनाम् । प्रोक्तं श्रीतिलकेन वै ॥ ”

अर्थात् या कारिकेच्या आधारेच लोकमान्यांच्या राष्ट्रवादाचा थोडा विचार करूं. यापैकी “ राष्ट्रस्वतंत्रताध्येयम् ” यासंबंधीं फारसा मतभेद होण्याचा संभव नाहीं. कारण, तें आज सर्वांचाच मान्य असें ध्येय बनलेलें आहे. मतभेद काय तो “ यथासाध्यं च साधनम् ” व “ अभ्युत्थानं च हिंदूनाम् ” यासंबंधींच होण्याचा संभव आहे तेव्हां त्याविषयीं लोकमान्यांचें धोरण काय होतें तें पाहूं, आणि प्रथमतः त्यांच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या साधनांचाच विचार करूं

लोकमान्यांची ढाल-तलवार

लोकमान्यांनीं शिवजयतीचा उत्सव चालू केला असला, तरी शिवरायाची

भवानी तलवार ब्रिटिश सत्तेशीं लढण्यास व स्वातंत्र्य संस्थापनेस आज उपयोगी पडणार नाही, हें त्यांना स्पष्टपणें दिसत होतें; अर्थात् त्यांनीं आपलें कोणतें साधन ठरविलें होतें याचा विचार अवश्य केला पाहिजे. मार्गे म्हटल्याप्रमाणें १८९५ पासून १९०५ पर्यंतच्या काळांत अत्यंत शांत चित्तानें विचार करून त्यांनीं आपल्या परिस्थितीस अनुरूप असें बहिष्कार-योगाचें साधन शोधून काढिलें, आणि त्याचें सर्वव्यापी अंतिम स्वरूप १९०५ पासून १९०७ सालापर्यंतच्या काळांत राष्ट्रापुढे मांडिलें या बहिष्कार-योगाचा प्रभाव व स्वरूप त्यांनीं १९०७ सालच्या "Tenets of the New Party" या आपल्या कलकत्याच्या व्याख्यानात पुढीलप्रमाणें मांडिलें आहे:—

"What the new party wants to do is to realise the fact that your future rests entirely in your hands. If you mean to be free, you can be free if you do not mean to be free, you will fall and be for ever fallen. So many of you need not like arms, but if you have not the power of active resistance, have you not the power of self-denial and self-abstinence in such a way as not to assist this foreign Government to rule over you? This is 'boycott' and this is what is meant when we say that boycott is a political weapon. We shall not give them assistance to collect revenue and keep peace. We shall not assist them in fighting beyond the frontiers or outside India with blood and money. We shall not assist them in carrying on the administration of justice. We shall have our own courts, and when time comes we shall not pay taxes. Can you do that by your willed efforts? If you can, you are free to-morrow."

— Tilak's Speeches, Pp. 117-118

या उक्त्यात आजच्या परिस्थितीत आपणास कोणतें शस्त्र स्वराज्यस्थापनेस उपयोगी पडेल याचें स्पष्ट उत्तर लोकमान्यानीं दिलेलें आहे लोकमान्यांना अभिप्रेत असणारी 'भवानी तलवार' ती हीच होय, आणि हिचे दर्शन त्यांना बारा वर्षांच्या तपश्चर्येचें फळ म्हणून शिवोत्सवानंतर व गणेशोत्सवानंतर

झालें होतें बें सावरकरांप्रमाणें “ यथासाध्यं च साधनम् ” म्हणजे “ साध्य असेल तें साधन वापरावें ”, किंवा “ साधनानामनेकता ” म्हणजे “ भिन्न परिस्थितींत भिन्न साधनें लागतात ’, असलें उडवाउडवीचें, संदिग्ध अथवा निरर्थक उत्तर देऊन राष्ट्राचें व्यावहारिक नेतृत्व करणारे कचे गुरु लोकमान्य नव्हते ! राष्ट्र आपल्या नेत्यांना आपल्या मोक्षाचें निश्चित व एकच साधन कोणतें आहे, असा प्रश्न विचारीत असतात त्या वेळीं “ साधनानामनेकता ”, “ यथासाध्यं च साधनम् ” असलीं शुष्क तात्त्विक उत्तरे देऊन “ ज्याला जें साधेल त्यानें तें करावें ”, “ ज्या वेळीं जें योग्य असेल त्या वेळीं तसें वर्तून करावें ”, “ आपापल्या परिस्थितीचें निरीक्षण करून तिच्यावर योग्य उपाय योजावा, ” अशीं उत्तरे राष्ट्रगुरूंनीं दिलीं, तर “ व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धि मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ ” असें गुरूला छेडल्याखेरीज राष्ट्ररूप शिष्य राहणार नाहींत आपल्या परिस्थितीस अनुरूप अशीं परिणामकारक साधनें कोणतीं याचीं उत्तरे सामान्य जनांस देतां आलीं असतीं, तर त्यांस राष्ट्रनेत्याची आवश्यकताच भासली नसती.

तसेंच “ यथासाध्यं च साधनम् ” हें सूत्र केवळ तात्त्विक दृष्ट्याहि सद्बोध आहे. कारण, साधन हें केवळ आपणास झेपेल असेंच असून कार्यभाग होणार नाहीं, तर तें उपयोगांत आणिलें असतां आपलें ध्येय प्राप्त करून देण्याचे सामर्थ्याहि त्यांत असावें लागतें उदाहरणार्थ, अर्ज-विनत्यांचा किंवा भिक्षांदिहीचा सनदशीर मार्ग सर्वास सुलभ असल्यानें ‘ यथासाध्यं च साधनम् ’ या सावरकरांच्या सूत्रांत बसतो परंतु केवळ कायदेशीर किंवा सनदशीर राजकारण हें साध्य असलें तरी तें प्रभावी नसल्यानें तें लोकमान्यांनीं त्याज्य ठरविलें, किंवा तेवढ्यानें आपला कार्यभाग होणार नाहीं असें आजन्म लोकांना शिकविलें. लोकमान्यांनीं कायदेशीर व सनदशीर राजकारणाचा मुळींच उपयोग केला नाहीं असा याचा अर्थ नाहीं पण कायदेशीर राजकारण ही त्यांच्या राजकारणांतील ‘ भवानी तरवार ’ नव्हती, तर ती त्याची ढाल होती, आणि ‘ स्वदेशी ’ व ‘ बहिष्कार ’ ही त्यांचीं शस्त्रास्त्रे होती. कायदेशीर व सनदशीर राजकारणाच्या आश्रयानें आपणांवर होणाऱ्या प्रतिपक्षाच्या प्रहारापासून ते राष्ट्रीय शक्तीचें संरक्षण करीत असत, आणि स्वदेशी-बहिष्काराच्या आश्रयानें ते ब्रिटिश साम्राज्यसत्तेवर प्रहार करीत असत. त्यांपैकी ‘ बहिष्कार-योग ’ ही

त्याची भवानी तरवार' होती, आणि तिचा उपयोग करण्याची शक्ति राष्ट्रात आली म्हणजे राष्ट्र एका दिवसांत स्वतंत्र होऊं शकेल, (if you can do that you will be free from to-morrow) असे त्यांचे आत्मविश्वासाचे निश्चित शब्द आहेत म. गांधींनी हीच गोष्ट १९२० सालीं "असहकार-योगानें एका वर्षांत स्वराज्य मिळेल" या शब्दांनीं व्यक्त केली पण तिची चेष्टा करण्यांत लोकमान्याच्या एका शाखेच्या शिष्यांनी आपल्या जीविताचीं वीस वर्षे वेंचिली आज लोकमान्याच्या राजकारणांत परिस्थित्यनुरूप भर घालणाऱ्या दुसऱ्या शाखेचे शिष्य विमानांस विमानांनीं आणि यांत्रिक तोफास यांत्रिक तोफानी तोंड देण्याचे नवे राजकारण रचीत आहेत ! अर्थात् लोकमान्यांचा बहिष्कार-योग' हा त्यांनी आता प्रभावहीन ठरविला आहे. परंतु त्यांचें प्रत्यक्ष आचरण मात्र सशस्त्र क्रांतीच्या प्रयोगावरून निःशस्त्र प्रतिकाराच्या मार्गावर आलें आहे, आणि म्हणूनच आतां "यथासाध्यं च साधनम्" हा विवेक त्यांना सुचला आहे ! पण हा वृद्धावस्थेतील विवेक ताहण्यात ज्यांनी साधिला तेच 'लोकमान्य' किंवा 'महात्मा' बनत असतात. साध्य काय व असाध्य काय, युक्त काय व अयुक्त काय, अनुरूप काय व अननुरूप काय, हें कळण्यासच स्थिरप्रज्ञा व स्थिरबुद्धि लागतात. "यथासाध्यं च साधनम्" हें फोकळ तच्च समजण्यास फारसा विवेक लागत नाही.

लोकमान्यांनीं जो शिवाजी-उत्सव चाळू केला, तो शिवाजीमहाराज हिंदु होते किंवा महाराष्ट्रीय होते म्हणून केला नव्हता; तर शिवाजीमहाराज ही एक जुलुमी सत्तेविरुद्ध लढून स्वराज्य संस्थापना करणारी स्वातंत्र्यमूर्ति होती म्हणून केला होता त्यांनीं बंगालमध्ये शिवाजीउत्सवासंबंधी बोलतांना पुढील उद्गार काढिलेले आहेत:—

Unfortunately, we had no political festival to keep up the memory of our heroes except the National Congress. This is the reason why the Shivaji festival was started in Maharashtra with the hope that it will spread all over India without distinction of caste or creed. Some objected to it because they were Mohamedans.

That objection no longer exists. Shivaji did not fight against the Mohamedans, but against the tyrannical power that existed at that time .. That is the spirit in which you must read the life of Shivaji."

—Tilak's Speeches, P. 99

याच विषयासंबंधीं वोलतांना ते कलकत्याच्या दुसऱ्या भाषणांत शिवाजी-महाराजांच्या साधनांचें अनुकरण आपणांस करावयाचें आहे, असें स्पष्टपणें वजावतातः—

Shivaji was born at a time when there was darkness and helplessness. I believe that Bengal will produce such a leader at this juncture who will follow the great Mahratta leader not in method but in spirit."

Ibid, P. 102

अशा प्रकारें "यथासाध्यं च साधनम्" या सावरकरी सूत्राचा विचार लोकमान्याच्या राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या आधारेणें केला. आतां त्यांचें जें तिसरें सूत्र "अभ्युत्थानं च हिंदूनाम्" त्याचा व हिंदुराष्ट्र निर्माण करण्याच्या सावरकरी ध्येयाचा विचार करूं.

धर्म व राष्ट्रवाद

लोकमान्यांनीं केवळ हिंदूंचें अभ्युत्थान केलें, हिंदुराष्ट्र निर्माण करणें हें त्यांचें ध्येय होतें, असें वरळणें म्हणजे त्यांचा सर्वांत मोठा अपमान करण्यासारखेंच आहे; लोकमान्यांनीं केवळ ब्राह्मणांतच चळवळ केली आणि पुनः पेशवाई स्थापन करावी असें त्यांना वाटत होतें, या म्हणण्याइतकेंच हें विपर्यस्त आहे लोकमान्यांच्या काळांत आपली ब्राह्मणेतर जनता आजच्याइतकी जागृत झाली नव्हती, मुसलमान लोकांतहि राष्ट्रीय पक्ष निर्माण झाला नव्हता, हें म्हणणें एकवेळ वस्तुस्थिती चें वर्णन या दृष्टीनें खरें असेल, पण केवळ हिंदूंचेंच 'अभ्युत्थान' करणें हें लोकमान्यांचें साध्य होतें आणि हें अभ्युत्थानहि मुसलमानांविरुद्ध लढण्यासाठीं ते करीत होते असें दर्शविणें,

आणि आपल्या हिंदुमहासभेच्या व हिंदुराष्ट्रनिर्मितीच्या भ्रामक ध्येयास त्यांचा आशीर्वाद होता असें भासविणें, ही उघड उघड आत्मवंचना किंवा लोकवंचना आहे लो टिळकांनीं या अराष्ट्रीय व राष्ट्रविघातक भावनेला कधींहि जागृत केलें नाहीं. याच्या उलट, “ ब्रिटिशांनीं स्वराज्याचे सर्व हक्क मुसलमानांना दिले तरी तें मला चालेल, ” असें उद्गार त्यांनीं लखनौचा करार करून मुसलमानांशीं समेट करताना काढलेले सर्वप्रसिद्ध आहेत —

It has been said, Gentlemen, by some, that we Hindus have yielded too much to our Mohamedan brethren, I am sure, I represent the sense of the community all over India when I say, that we would not care if the rights of self-government are granted to the Mohamedan community only.

—Tilak's Speeches, P. 44

कोठ हा लोकमान्याचा उदार राष्ट्राभिमान आणि कोठं तात्याराव सावरकरांची संकुचित हिंदुराष्ट्रवृत्ति ! लोकमान्याचा उदार राष्ट्राभिमान हाच आजच्या राष्ट्रसभेनें या वावतींतहि घालविला आहे, आणि त्यांचे कायदेशीर वारस बनलेले मूठभर संकुचित वृत्तीचे महाराष्ट्रीय ब्राह्मण मात्र भगव्या ज्ञेच्याची आणि पेशवाईतील खडणी निजामाकडून वसूल करण्याची मध्ययुगातील शिलेदारी भाषा बोलून इतिहास व धर्म यांचा राष्ट्रविघटनेस दुष्प्रयोग करित आहेत, असेंच कोणींहि म्हणेल

लो टिळक अथवा म गाधी यांची इतिहासाकडे व धर्मभावनेकडे पाहण्याची दृष्टि फारच विशाल व खोल आहे, आणि म्हणूनच त्यांना धर्माच्या व ऐतिहासिक स्वाभिमानाच्या आधारावर हिंदी राष्ट्राची निर्मिती करता आली. लो. टिळक व म गाधी ही हिंदु-संस्कृतीची आधुनिक भारतालाच नव्हे, तर आधुनिक जगाला बहुमोल देणगी आहे. म. गाधींच्याप्रमाणे लोकमान्यांनाहि हिंदुधर्माची महती त्यांच्या सहिष्णुतेत-सर्वधर्मसमानतेच्या भावनेत आहे, असे वाटत होते ही महती वर्णितांना ते स्पष्टच म्हणतात, 'Hindu religion

tolerates all religions Our religion says that all religions are based on Truth ' You follow yours I mine, ' याच तत्त्वाचे श्रंष्टत्व गीतारहस्या'त पुढीलप्रमाणे वर्णिले आहे:—

“ यावरून हे तत्त्व वैदिक धर्मात फार प्राचीन कालापासून चालत आलेले आहे असे सिद्ध होते, आणि अलीकडे झालेल्या श्रीशिवाजीमहाराजासारख्या वैदिकधर्मीय कर्त्या पुस्तकाच्या अंगांत त्याच्या परमोत्कर्षाच्या वेळीहि परधर्म-सहिष्णुता हा दोष आढळून येत नव्हता हें या-तत्त्वाचेंच फल आहे ईश्वर सर्वव्यापी, सर्वसाक्षी, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, किंवा तुना, त्याहिपलीकडील म्हणजे अचिन्त्य आहे, हें खरें तत्त्व न ओळखतां अमुक कालीं किंवा अमक्या देशांत, अमक्या आईच्या पोटीं, अमक्या वर्णाचें, नांवाचें किंवा आकृतीचे त्यानें जें व्यक्त रूप धारण केलें तेवढेंच काय तें खरें असा नामरूपाचा सोटा अभिमान बाळगून त्यासाठी तलवारीनें एकमेकांचें प्राण घेण्यापर्यंत मजल यावी हे मनुष्याच्या शोचनीय मूर्खपणाचें लक्षण आहे. गीतेतील भक्तिमार्गास ' राजविद्या ' अशी संज्ञा आहे खरी, ' पण माझे दृश्य स्वरूपदेखील मायाच, माझे खरें स्वरूप पाहणें असल्यास ही माया सोडून पलीकडे जा, असा ज्याप्रमाणें खुद्द भगवंतानी यथार्थ उपदेश केला आहे तसा उपदेश करून व ' अविभक्तं विभक्तेषु या सात्त्विक ज्ञान-दृष्टीनें सर्व धर्मांतील ऐक्य ओळखून, भक्तिमार्गातील खोट्या वडाचा समूळ बीमोड करणारे धर्मगुरू प्रथम कोठें उदयास आले किंवा त्याच्या मताचे अनुयायी अधिक कोठें आहेत याचा शोध करूं लागल्यास आमच्या भरतभूमीस अग्रस्थान दिलें पाहिजे, असें म्हणणें भाग पडतें राजविद्येचा आणि राजगुह्याचा हा प्रत्यक्ष परीस अनाथासंहातांत पडला असतां अज्ञानाचे चष्मे डोळ्यांस लावून तो मारगोटीच आहे असें म्हणावयास आमच्यापैकीं कांहींजणांनीं तरी तयार व्हावें, हें आमचें दुर्दैव होय । ”

—गीतारहस्य, पृ० ४२१-२२

सर्वधर्मसमानत्वाचा हा परीस ओळखण्याची दिव्य दृष्टि लोकमान्यांना होती म्हणूनच त्यांनीं भगवद्गीतेतील ' राजविद्ये'च्या आधारे अनेक धर्मांच्या लोकांनी भगवद्देश्य खडतुल्य भारतवर्षाचें एकजीव राष्ट्र बनविलें, आपल्या आजच्या

राजधर्माचें फार सार्मिक वर्णन या लेखाच्या शिरोभागी दिलेल्या दादाभाई नौरोजींना उद्देशून लोकमान्यांनी लिहिलेल्या अवतरणांत केलेलें आहे हा उतारा १८९६ सालचा आहे या त्यांच्या मतान त्यांनी आमरण फरक केला नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर १९२० सालीं स्थापिलेल्या काँग्रेस डेमोक्रेटिक पक्षाच्या जाहीरनाम्यांतहि त्यांनीं हिंदु-मुसलमानांच्या ऐक्यासाठीं पुढील भाग समाविष्ट केलेला होता.—

“धार्मिक बावतीत सहिष्णुता असावी आणि स्वतःपुरता ज्याचा त्याचा धर्म ज्याला त्याला पवित्र असून इतरांनीं त्यांत विवाद केल्यास त्यापासून त्या धर्माचें रक्षण करणें हें सरकारचें न्याय्य कर्तव्य आहे, असें या पक्षाचें मत आहे तसेंच मुसलमानांच्या धार्मिक भावना व कुराणातील वचनें यांस अनुसरून खिलाफतीचा प्रश्न सोडविला जावा अशी जी मुसलमानांची मागणी आहे, तिला या पक्षाचा पाठिंबा आहे” असे सामान्य धोरण सांगून पुढें तपशील सांगताना ९ व्या कलमात खालील गोष्टी नमूद केल्या आहेतः—

“राष्ट्रीय ऐक्य साधण्यासाठीं सर्व प्रांतांच्या किंवा लोकांच्या सामान्य व्यवहारार्थ एक देशीभाषेचा प्रचार करणें, भिन्नधर्मीयांमधील व्यवहार-संबंध अधिकाधिक सलोख्याचा करणे, विशेषतः हिंदु-मुसलमानांचें ऐक्य दृढ करणें.”

वरील उताऱ्यावरून खिलाफत-चळवळीला सहाय्य करणें, हिंदु-मुसलमानांचें ऐक्य दृढ करणें आणि कांहीं बावतीत मुसलमानांना अल्पसंख्य म्हणून थोड्या अधिक सवलती देणें, हें जें धोरण राष्ट्रसभेनें अनुसरलें तें लोकमान्यांच्या धोरणास धरूनच होतें, हें वाचकांच्या लक्षांत येईल. यावरून हिंदु-राष्ट्र स्थापणें हिंदूंचें मुसलमानांविरुद्ध अभ्युत्थान करणें, अथवा हिंदु-राष्ट्रपति ही पदवी धारण करून हिंदुमहासभेकडून स्वराज्याची संस्थापना होईल असे उद्घोषित करणें, हें धोरण किती अविवेकी व असमंजस आहे आणि त्यास लोकमान्यांच्या राजकीय परंपरेचा आधार मिळणें कसें अशक्य आहे, याची वाचकांस निःसंदिग्ध कल्पना येईल

वरील प्रयत्न हा केवळ राजकीय व राष्ट्रीय दृष्ट्या विघातक आहे, इतकेंच नव्हे, तर हिंदुधर्माचें जें परमोदार सहिष्णुतेचें तत्त्व त्याच्याशींहि तो विसगत असून इस्लाम-धर्माच्या मूळच्या सहिष्णु वृत्तीला मोंगल लोकांनीं जसें असहिष्णु, संकुचित व धर्मवेडें स्वरूप दिलें, त्याचप्रमाणें हिंदु-संस्कृतीला विकृत व धर्मवेडें स्वरूप देऊन तिला कमीपणा आणणारेंहि तें आहे, असेंच लोकमान्याना वाटलें असतें अशी आमची खात्री आहे. आडदांड मोंगली टोळ्यांनीं इस्लाम-धर्मातील सहिष्णुता व बुद्धिस्वातंत्र्य नष्ट केलें आणि मुसलमानी संस्कृतीचा विनाश केला, तसाच प्रकार हें नवीन धर्मवेड हिंदु-संस्कृतींत शिरल्यास होण्याचा संभव आहे. पण म. गांधींच्यासारखे हिंदु-संस्कृतीचे मूर्तावतार तळपत असतां या अंधकाराचा प्रसार होण्याचा मुळीच धोका नाही ज्या लोकांनीं त्या सूर्याकडे पाठ फिरविलेकी आहे त्यांना मात्र आपल्याच छायेचा काळोख दिसत आहे ! इतर सर्व जगांत भारतीय संस्कृतीचा सत्यमय व भ्रममय प्रकाश पसरू लागला आहे. ज्या भारतीय स्वातंत्र्य-संग्रामांतून ही सत्याग्रही संस्कृति निर्माण होऊन तिचें तेज सर्वत्र फैलावत आहे, त्या भारतीय स्वातंत्र्य-संग्रामाची सर्व पूर्वसिद्धता ज्या लोकमान्यांनीं केली त्यांना भारतीय राष्ट्र कधींहि विसरणार नाही, आणि त्यांनीं उपदेशिलेले सर्वधर्मव्याचें तत्त्व व त्या खंबीर तत्त्वावर उभारलेलें राष्ट्रमभेचें धोरण विजयी झाल्याविना कधींहि राहणार नाही !

लोकमान्य-संग्रदायाची दुसरी विकृति

यथार्थतया विवेचनावरून सावरकरी धोरण ही लोकमान्य-पंथाची दुसरी विकृति आहे हें आमचें मत वाचकांस पटूं शकेल. लोकमान्यांच्या विचारांचें एक विकृत स्वरूप श्री. केळकरांच्या नेतृत्वाखालीं महाराष्ट्रांत नांदत होतें. श्री. केळकर हे स्वतःला ' बुद्धिवादी म्हणवून महाराष्ट्र बुद्धिवादी असल्यामुळें तो गांधींच्या पाठीमागें कधींहि जाणार नाही असें प्रतिपादीत, तरीहि ते आपण महाराष्ट्रांतील बुद्धिवादाचे संस्थापक आगरकर यांचे अनुयायी आहोंत असें म्हणत नसत आणि म्हणत नाहींत. वस्तुतः ते आगरकरांप्रमाणें बुद्धिवादीहि नव्हेत; कारण, बुद्धिवादान आपल्या बुद्धीला जें सत्य पटेल त्यासाठी वाटेल तो स्वार्थ-त्याग करण्याचें धोरण अवश्यमेव अंतर्भूत होतें, किंबहुना, तोच त्याचा आधार आहे ते लोकमान्यांप्रमाणें राष्ट्रवादी किंवा अध्यात्मवादी नव्हेत हें सांगावयासच नको. ते केवळ व्यवहारवादी म्हणजे राजकीय किंवा राष्ट्रीय व्यवहारवादी

नसून सामान्य, सासारिक व्यवहारवादी आहेत बुद्धिवादी व राष्ट्रवादी विभूतींच्या तत्त्वांचे अनुकरण करतांना संसारी लोकांना कोणकोणत्या अडचणी येतात हे उत्कृष्टपणे लोकांपुढे मांडून अशा विभूतींच्या नादी लागून आपले नुकसान करून घेऊ नये, असा इशारा देण्याचे कार्य ते उत्तम प्रकारे करू शकतात. या त्यांच्या प्रकृतिगुणामुळेच लोकमान्यांच्या आध्यात्मिक राष्ट्रवादाची परंपरा चालविण्याऐवजी आगरकरांच्या बुद्धिवादाची परंपरा चालविण्याचे कार्य जरी त्यांच्या अगावर पडते, तरी त्याचीहि विकृति करण्याचे कार्य त्यांना खचित करतां आले असते परंतु हे कार्य त्यांनी केले नसले, तरी महाराष्ट्रातील इतर अनेक सुधाकरांनी केलेच आहे लोकमान्यांच्या संप्रदायाला भावनाहीन बुद्धिवादी स्वरूप मात्र केळकरांनी दिले तथापि, महाराष्ट्रीय जनतेने लोकमान्यांचे राजकारण राष्ट्रसभाच चालवीत आहे हे ओळखिले आणि ती राष्ट्रसभेकडे ओढिली गेली निःसीम संसारचतुर बुद्धिजीवी वर्ग तेवढा केळकरांना विलगून राहिला. म गांधीची बुवाशाही नष्ट करण्यास केळकरांचा व्यवहारदक्ष, संसारचतुर बुद्धिवाद अपुरा पडला. अर्थात् हा राजकीय प्रयोग आतां पुढे चालू शकत नाही असे निर्विवाद सिद्ध झाले.

यामुळे आतां नवा प्रयोग चालू झाला आहे याचा आधार विभूतिवाद हा आहे पण हा विभूतिवाद मुत्सद्दीगिरीने लोकसंग्रहार्थ स्वीकारिलेला आहे आत्मबल, अव्यात्म, साक्षात्कार हीं सर्व दोगे असलीं तरी तीं लोकसंग्रहाला आवश्यक आहेत, हे या नव्या प्रयोगात गृहीत धरलेले आहे लोकमान्यांच्या प्रमाणे याला धर्माचा व इतिहासाचाहि आधार घेतलेला आहे, आणि तो अगदीं स्थूलबुद्धीच्या सामान्य जनतेस-शाळेंतील मुलासहि-सहज पटेल अशा स्वरूपांत घेतलेला आहे पहिल्या राजकीय प्रयोगास ' भावनाहीन बुद्धिवाद ' म्हटल्यास या दुसऱ्या प्रयोगास ' बुद्धिहीन भावनावाद ' असे म्हणतां येईल. याला ' बुद्धिहीन ' म्हणण्यांत त्यांच्या पुरस्कर्त्यापार्शीं मुत्सद्दीगिरीची बुद्धि नाही असें सुचविण्याचा हेतु नाही; फक्त बुद्धियोगातील समत्वबुद्धि, स्थिरबुद्धि किंवा आत्मनिष्ठ बुद्धि हा तिचा आधार नाही, एवढेच येथे सुचवावयाचे आहे केळकरी राजकारणांतील चतुरबुद्धि आणि सावरकरी राजकारणांतील उद्दीपित भावना यांचा अपूर्व योग यांत साधला गेला आहे मात्र हा एवंगुणविशिष्ट नवा राजकीय प्रयोग किंवा लोकमान्यांच्या राजकारणाचा दुसरा विकृतयोग

पहिल्याइतकाहि चिरंतन होणार नाही अशी आमची खात्री आहे तथापि थापासून राष्ट्राभिमानाच्या नावाखालीं एक धर्मवेडी माथेफिरू वृत्ति कांहीं अविवेकी तरुणांत निर्माण होऊन त्यांच्या जीविताचा होम दोषें कांहीं अशक्य नाही ! तरी लोकमान्यांचा खरा अभिमानी महाराष्ट्र व विशेषतः तरुण महाराष्ट्र त्यांच्या राष्ट्रेत्सर्गानेकर शिकवणुकीचें सत्य स्वरूप लक्षांत घेऊन या नवीन अविवेकी हिंदुराष्ट्रधर्मप्रचारानें आपली अधोगति होऊं देणार नाही, अशी आम्ही आशा बाळगितों

लोकशिक्षण . }
ऑगस्ट, १९३९ }

समाजसत्ताक लोकशाही पक्षाची आवश्यकता : : ५

“Of course there are excellent reasons why a statesman immersed in the actual conduct of affairs should confine his attention to the work which his hands find to do. But the fact that leading statesmen are of necessity so absorbed in the tasks of the hour, furnishes all the better reason why as many other people as possible should busy themselves in helping to prepare opinion for the practical application of unfamiliar but weighty and promising suggestions, by constant and ready discussion of them upon their merits ”

—John Morley 'On compromise,' P 98

नवा मनुः—सध्यां हिंदुस्थानात एक नवा मनु सुरु होत आहे. हिंदी राष्ट्रीय समेने आरभिलेल्या राष्ट्रीय चळवळीचें फळ पदरांत पडण्याचा काळ समीप आलेला आहे हिंदी राजकारणांतील अतिम सत्ता इंग्लंडांतून निघून हिंदुस्थानात येण्यास आतां फारसा काळ लागणार नाही. इंग्लंडांत बसून हिंदुस्थानातील राज्यकारभाराचीं सूत्रें हलविण्याचा काळ आतां उरलेला नाही, ही गोष्ट गेल्या महायुद्धाच्या वेळींच मॉंटिग्यूनीं ओळखिली आणि हिंदी स्वराज्याच्या ध्येयाची जाहीर घोषणा केली तसेंच हिंदुस्थानांतून कच्चा माल नेऊन तो इंग्लंडांत पक्का बनवून पुनः इकडे विकण्याचा काळ सपला. हिंदुस्थानांतील कच्च्या मालाचा पक्का माल बनविण्यास

लागणारे कारखाने खुद्द हिंदुस्थानांतच काढण्याचा नवा काळ आता आला आहे, हें ओळखून ' इंडस्ट्रियल कमिशन ' व ' फिस्कल कमिशन ' नेमून हिंदी उद्योग-धंद्यांना थोडथोडे जकातीचे संरक्षण देण्याचेहि धोरण ब्रिटिशसरकारने स्वीकारलें; व या संरक्षणाचा फायदा घेऊन अनेक ब्रिटिश भांडवलवाल्यांनी आपले भांडवल हिंदी कारखान्यांत व कपण्यांत गुंतविलें. या नव्या परिस्थितीमुळे इंग्लंडातील कारखानदारांच्या मालाला हिंदुस्थानात गिऱ्हाइक मिळावें या इच्छेपेक्षां, हिंदुस्थानांत आपले भांडवल सुरक्षित रहावें व त्याला संरक्षण मिळावें ही भावना ब्रिटिश भांडवलशाहींत अधिकाधिक जोरावू लागली

याच सुमारास म्हणजे गेल्या महायुद्धानंतर म० गांधी व समाजसत्ताक पक्ष यांचा उदय हिंदी राजकारणाच्या क्षितिजावर झाला. समाजसत्ताक पक्षाची प्रेरणा व सूत्रचालना मॉस्कोपर्यंत जाऊन भिडली म० गांधींच्या राजकारणाच्या सूत्राचीहि गुतागुंत तुर्कस्तानच्या केमालपाशापर्यंत जाऊन पोचली अर्थात् हिंदुस्थानचे परराष्ट्रीय राजकारण इंडिया ऑफिसातील पेन्शनर सिव्हिल सर्व्हंट्याच्या सल्ल्याने चालविण्याचा काळ सपून व्हाइसरॉयच्या म्हणजे हिंदुस्थानसरकारच्या विचाराने चालविण्याचा काळ प्राप्त होऊं लागला. या नव्या काळाचा प्रभाव जाणूनच हिंदी मुसलमानांनी केलेल्या खिलाफतीच्या चळवळीच्या जोरामुळे मॅट्रिग्युनीं तुर्की तहाच्या प्रकरणात भारतभंड्याच्या पदाचा राजीनामा दिला तात्पर्य, हिंदुस्थानचे परराष्ट्रीय राजकारण सार्वराष्ट्रीय (inter-national) परिस्थितीमुळे आणि अतर्गत जागृतीमुळे इंग्लंडांतून चालविणे अशक्य होऊं लागलें

केमालपाशाने खलीफाला उडवून लावल्यापासून हिंदी राष्ट्रांत हिंदु-मुसलमानाची दुही होऊन व फेर-नाफेर वाद माजून म. गांधींचे राजकारण काही काळ मागे पडलें पण या काळांत हिंदुस्थानातील मजुरांच्या चळवळींना दिवसेंदिवस बोल्शेविक वळण लागू लागलें; व गुप्त कटवाल्या क्रांतिकारकांच्या डोक्यांतहि समाजसत्ताक लोकशाहीचे विचार प्रविष्ट होऊ लागले. हिंदुस्थानांतील राज्यक्रांति केवळ राजकीय स्वरूपाचीच न होता ती सर्वांगीण झाली तरच बहुजनसमाजाचे हित होईल, ही भाषा सर्वत्र निघू लागली. हिंदुस्थानांत मोठमोठ्या संपांच्या वावटळी उठू लागल्या याचवेळीं सरकारने रुपयाचा भाव वाढविला तो कमी करून घ्यावा आणि इंग्लंडांतील सुवर्णनिधि हिंदुस्थानांत आणून तो हिंदुस्थानांतील कारखानदार व भांडवलवाले यांनी स्थापन केलेल्या मध्यवर्ति पेढीच्या ताब्यांत द्यावा,

अशी चळवळ सुरू झाली. त्या निमित्ताने हिंदी भांडवलवाले आणि हिंदुस्थानात येऊन स्थिर झालेले इंग्रज भांडवलवाले हे एक झाले हिंदुस्थानातील इंग्रज व हिंदी भांडवलवाले एक झाल्याचे हे पहिलेच उदाहरण असले, तरी त्याचे महत्त्व मजूर पुढाऱ्यांनी ओळखिले. यावेळीं हिंदी मजुराची चळवळ दडपून टाकण्यासाठी व तिचा परराष्ट्रीय सवध तोडून टाकण्यासाठी सरकारने 'पब्लिक् सेफ्टी', 'ट्रेड डिस्प्युट्स्' सारखे जे कायदे केले, त्यावेळीं हिंदी व इंग्रज भांडवलवाले एकमुखाने सरकारला मिळाले. इतकेच नव्हे, तर ही या दोन वर्गांची गट्टी मॅचेस्टरवाल्यांशीं सख्य होण्यापर्यंत जाऊन साम्राज्यसंरक्षक सवलतीच्या जकातीच्या घोरणास (Policy of Imperial Preference) उचलून धरण्यापर्यंत हिंदी कारखानदारांचा अधःपात झाला! याची प्रतिक्रिया मजुरांच्या चळवळीवर होऊन मॉस्कोच्या थर्ड इंटरनॅशनलशीं आपली चळवळ उघडपणे जोडून घ्यावी असे प्रतिपादन करणारा पक्ष मजूर पुढाऱ्यात निर्माण झाला. सारांश, काहीं काळ हिंदुस्थानातील राष्ट्रीय चळवळ दुमंगून, हिंदी कारखानदार लँकेशायरशीं आणि हिंदी मजूर मॉस्कोशीं एकरूप होऊन हिंदी राष्ट्रीयत्व सार्वराष्ट्रीय वर्गयुद्धा (class-war) च्या भोवऱ्यात विलीन होते कीं काय, असेंहि वाटू लागले होते

इतक्यांत म. गांधींनीं स्वतंत्र्याचे निशाण आपल्या हातीं घेऊन हिंदी राष्ट्रीयत्वाला पुन. भरती आणिली, व यामुळे हिंदुस्थानातील सर्व वर्गांचे लोक काहीं काळ राष्ट्रीय वृत्तीनें भासून गेले. हिंदुस्थानातील कारखानदार, जमीनदार व संस्थानिक यांनाहि हिंदुस्थानांत वर्गभावनाधिष्ठित सर्वांगीण सशस्त्र क्रांतीपेक्षां म. गांधींची निःशस्त्र क्रांति बरी वाटू लागली; इतकेच नव्हे, तर हिंदुस्थानातील इंग्रज भांडवलवाल्यांनाहि तुलनात्मक दृष्टीनें म. गांधी बरे वाटू लागले. परंतु म. गांधींनीं राज्यक्रांतीचे वातावरण निर्माण केले होते, हे वातावरण फार काळ टिकल्यास त्याला समाजसत्ताक क्रांतीचे स्वरूप प्राप्त होऊन रशियाप्रमाणें हिंदुस्थानात मोठा हलकल्लोळ माजू शकेल, याची जाणीव म. गांधींच्या निःशस्त्र क्रांतीच्या चळवळीनें ब्रिटिश सत्ताधान्यांसहि झाली ही भावी भयंकर क्रांति टाळण्यास म. गांधींशीं तडजोड करून हिंदुस्थानातील राज्यघटनेत संस्थानिक, जमीनदार, कारखानदार वगैरे धनिक व सत्ताधीश लोकांचे प्राबल्य ठेवून हिंदुस्थानांत स्वराज्यसंस्था उभारणे याखेरीज अन्य मार्ग नाही, हे दूरदर्शी ब्रिटिश सुत्सव्यांनीं ताडले, आणि संस्थानिक व ब्रिटिश प्रजाजन यांनीं सख्य केले व

अल्पसंख्याकांचें-हिंदुस्थानांतील अँग्लो-इंडियनांचें-समाधान केले म्हणजे सक्रमण-कालांत आवश्यक असणारे संरक्षक निर्बंध लादून हिंदुस्थानला स्वराज्य देण्यास आम्ही तयार आहो, असें ब्रिटिश प्रधानमंडळानें सर्व पक्षांच्या अनुमतीनें जाहीर केले. अर्थात् हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारांतील अंतिम सत्ता हिंदुस्थानातील लोकांवर, म्हणजे त्यांच्यांतील श्रेष्ठ वर्गावर सोंपविली असतां हिंदुस्थान ब्रिटिश साम्राज्यातून फुटून जाऊन साम्राज्याचा शत्रु होणार नाही व आपण हिंदुस्थानांत गुतविलेलें भांडवल सुरक्षित राहून त्याच्या औद्योगिक चाडीस लागणारे नवें भांडवलहि तो आपणाकडून घेऊं लागेल, अशा भरंवशानें ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं हे आश्वासन दिले आहे कांहीं काळ सैन्य व परराष्ट्रीय राजकारण यांवर आपला ताबा ठेवून येथील श्रेष्ठ वर्गाचें स्थान आपण स्थिर केले असतां हिंदुस्थानांतील समाजसत्ताक सशस्त्र क्रांति आपण खात्रीनें टाळू शकूं अशी ब्रिटिश मुत्सद्यास आशा वाटत आहे, व म गार्धीशीं तडजोड करून हिंदुस्थानांतील राष्ट्रीय भावनेला त्यांनीं शांत केले, तर या क्रांतीचें हिंसात्मक स्वरूप टळू शकेल असें आम्हांसहि वाटतें.

तथापि, याचा अर्थ समाजसत्ताक क्रांति त्यांना अजिबात टाळतां येईल असें आमचें मत आहे, असें मात्र कोणी समजू नये हिंदुस्थानांतील गेल्या तीन पिढ्यांनीं केलेल्या राष्ट्रीय चळवळीचें फळ म्हणून हिंदुस्थानला मिळणारी स्वराज्यघटना ही हिंदी जनतेचीं दुःखें निवारण करू शकेल असें आम्हांस वाटत नाही. या हिंदी स्वराज्याचा पहिला परिणाम हिंदुस्थानांतील भांडवलशाहीची भरभराट हाच होणार आहे हिंदी शेतकरी-वर्गाचेंहि हित करण्याचें सामर्थ्य या स्वराज्यांत येणार नाही उलट, या स्वराज्याखालीं उद्योगधंद्याप्रमाणें शेतींतहि क्रांति होऊन कारखानदार-वर्गाप्रमाणें जमीनदार-वर्गदेशील वाढण्याचा संभव आहे जोंपर्यंत कारखानदार व कामकरी आणि जमीनदार व शेतकरी असे वर्ग देशांत आहेत, तोंपर्यंत खरी लोकसत्ता प्रस्थापित होणें शक्य नाही. कारखानदार व जमीनदार हे वर्ग नष्ट करून कारखाने, जमिनी, खाणी वगैरें सर्व साधन-संपत्ति (producer's wealth) राष्ट्रीय मालकीची बनल्याखेरीज देशांतील बहुजनसमाजाची खरी उन्नति होणें किंवा करणें शक्य नाही. याचकरितां राष्ट्रांतील तरुण पिढीनें "समाजसत्ताक लोकशाही" (Socialistis Republic) हें आपलें ध्येय निश्चित करणें अवश्य असून या ध्येयाच्या प्रचारार्थ व प्रस्थापनेसाठीं अविरत परिश्रम

करणारा एक समाजसत्ताक लोकशाही पक्षहि स्थापन करण्याचा काळ आता आलेला आहे

समाजसत्ताक लोकशाही म्हणजे काय ? — समाजसत्ताक लोकशाही या शब्दप्रयोगांतील दोन्ही शब्दांचा अर्थ स्पष्ट करणे अवश्य आहे. प्रथमतः लोकशाही हा शब्द आम्हीं कोणत्या अर्थाने योजिला आहे तें विशद करूं. हिंदी लोकांना आतां लोकसत्तेची तहान लागली आहे हें निश्चित. ही लोकसत्ता (Democracy) आज दोन स्वरूपांत जगांत नांदत आहे. एक लोकसत्ताक राजशाही (Constitutional Monarchy) व दुसरी शुद्ध लोकशाही (Republic). दोन्ही स्वरूपांच्या राज्यव्यवस्थेंत सत्ता लोकांच्याच हातीं असते; परंतु पहिलीत राज्याच्या शिरोभागी एक नामधारी राजा असतो, तर दुसऱ्या पद्धतींत राज्याचें आधिपत्य राष्ट्राध्यक्ष (President) नांवाच्या लोकनियुक्त व्यक्तीकडे असतें. इंग्लंड हें पहिल्या पद्धतीचें उदाहरण असून अमेरिका, फ्रान्स, जर्मनी, रशिया वगैरे दुसऱ्या वर्गांत येतात इंग्लिश लोक हे राजकीय बाबतींत एका अर्थाने पुराणप्रिय व मूर्तिपूजक आहेत, व म्हणूनच त्यांनीं अनेक ऐतिहासिक कारणामुळे आपल्या राज्यावर आनुवंशिक राजघराणें व राजशाहीचें बाह्य स्वरूप कायम ठेविलें आहे. त्यांचेंच अनुकरण करून आमच्यातीलहि कांहीं लोक आपल्या देशांत हें लोकसत्ताक राजशाहीचें तत्त्व चिरंतन करूं इच्छीत आहेत पण हें युक्त नसून आपण शुद्ध लोकशाहीच्या तत्त्वाचाच पुरस्कार केला पाहिजे पहिली गोष्ट ही ध्यानात घेतली पाहिजे कीं, सर्व ब्रिटिश साम्राज्यानें एक राजघराणें केवळ औपचारिक विधीकरितां, भावनेकरितां किंवा पुराणप्रियतेकरितां पोसणें आणि एका हिंदुस्थानने पाच-सहाशें राजघराण्यांचा निरुद्योगी व समाजाला निरुपयोगी असा एक वर्ग पोसणें, यांत फार मोठें अंतर आहे. शिवाय इंग्लंडांतील राजघराण्याशीं तेथील लोकांच्या ज्या प्रकारच्या भावना निगडित झालेल्या आहेत, तशा आमच्या एतद्देशीय संस्थानिक वर्गाशीं झालेल्या नाहीत. उलट, सध्यांच्या संस्थानिकांच्या पूर्वजांनीं मोगल किंवा मराठे साम्राज्यांतील अधिपतींशीं द्रोह करून त्यांचे शत्रू जे इयज त्यांना आपल्या राष्ट्रात घेतलें, अशीच इतिहास साक्ष देईल १८५७ च्या वामधुमीच्या प्रसंगीहि यांचें वर्नेन राष्ट्रीय वृत्तीला धरून झाल्याचें आढळत नाही सात्पर्य, ब्रिटिश लोकांना आपल्या राजघराण्यासंबंधी ऐतिहासिक किंवा भावनेच्या दृष्टीनें जरी आदर वाटत असला, तरी तसा आदर

आमच्या पांच-सहाशे संस्थानिक राजासंबंधीं आम्हास वाटण्याचा कांहींच संभव नाही शिवाय इंग्रज लोकांनीं आपल्या शिरावर एका राजघराण्याचा भार वाहण्याचें ठरविलें असलें, तरी ते लोक पक्के राष्ट्रनिष्ठ व लोकसत्तावादी बनलेले आहेत. एकदा राजाची मूर्ति फोडून शुद्ध लोकशाहीचा कांहीं काळ अनुभव घेतल्यानंतर केवळ अलंकार किंवा उपचार म्हणूनच त्यांनीं फिरून राजपदाच अवलंब सोयीसाठीं केला आहे. पण आमचे लोक अद्यापि खरे राष्ट्रनिष्ठ व लोकसत्तावादी झालेले नाहीत त्यांच्यापैकीं अनेकांच्या अतःकरणांत अद्यापि जातिवत् राजनिष्ठाच वसत आहे. इंग्लिशांची राजनिष्ठा ही वरकरणी किंवा मायावी आहे. अशा स्थितींत आपल्या लोकांना शुद्ध लोकशाहीचाच उपदेश आपण करणें इष्ट आहे इंग्लिशांची मूर्तिपूजा किंवा पुराणप्रियता त्यांच्या प्रगतीस मारक न बनता तारक बनली आहे उलट, आमची मूर्तिपूजा व पुराणप्रियता आम्हाला मारक बनली असून ती आमच्या प्रगतीच्या मार्गांत अडथळा करीत आहे या मूर्तिपूजेमुळे व पुराणप्रियतेमुळे आमच्या राष्ट्राला आज प्रेतकळा आलेली आहे. सारांश, आम्हांला आमच्या देशातील राजघराण्यांचा भार थापुडें केवळ उपचार म्हणूनहि सहन करणें शक्य व हितावह वाटत नाही, हें कठोर सत्य आम्हीं आता उघडपणें प्रतिपादन करण्यास प्रारंभ केला पाहिजे हाच न्याय ब्रिटिश राजपदासहि लागू पडतो हिंदुस्थान देश ब्रिटिश राष्ट्रसंघाशीं सख्य करून राहिला, तरी आपल्या गुलामगिरीचें चिह्न चिरंतन करण्यास तो तयार नाही हें आपण जाहीर केलें पाहिजे. भरतसडानें ब्रिटिश राष्ट्रसंघाशीं सख्य केल्यास तो एक भारत-ब्रिटिश राष्ट्रसंघ (Indo-British Commonwealth) होईल व त्यांपैकीं भारतवर्षाचें आधिपत्य लोकनियुक्त राष्ट्राध्यक्षाकडेच राहिल. आनुवंशिक राजपदाच्या तत्वाला अभिमानानें कवटाळण्यास भारतीयांचा इतिहास प्रोत्साहन देत नाही मग बोल्डनचाळून परकीय राजघराण्याशीं यावच्चंद्रदिवाकरौ एकनिष्ठ राहण्याचें तत्त्व भारतीय जनता कशी व कां मान्य करील ?

या संस्थानिक वर्गाप्रमाणेंच जमीनदार, इनामदार व कारखानदार या वर्गाची आज समाजाला उपयुक्तता उरलेली नाही. समाजाला अनुपयुक्त झालेल्या वर्गालाहि पिढ्यान्पिढ्या पोसण्याचें तत्त्व एकदा संस्थानिक-वर्गाच्या बाबतींत आपण मान्य केलें म्हणजे जमीनदार, इनामदार व कारखानदार या वर्गाच्या बाबतींतहि ते स्वीकारणें अवश्य होऊन बहुजनसमाजाची उन्नति करण्यास

आपणाला मुळीच अवसर मिळणार नाही. कोणाहि सुद्ध व प्रौढ व्यक्तीस शारीरिक किंवा बौद्धिक धर्म केल्याखेरीज योगक्षेम चालविता येण्याचा हक्क प्राप्त होता कामा नये, हे तत्त्व आपण सर्वत्र लागू केले पाहिजे. समाजसत्तावादाचे हे एक मूलभूत तत्त्व आहे. औद्योगिक क्षेत्रांत उपभोग्य संपत्ति निर्माण करण्याची साधने—म्हणजे जमिनी व कारखाने ही साधनसंपत्ति—ज्यांच्या मालकीची असतात, त्यांना केवळ आपल्या स्वामित्वाच्या हक्कांवरून मिळणाऱ्या मोबदल्यांतून पिढ्यान्पिढ्या निरुद्योगी राहून प्रतिष्ठेने योगक्षेम चालविता येतो; आणि या निरुद्योगी सुखवस्तु वर्गाच्या हाती हल्लींच्या समाजांतील बहुजनसंख्येची जीवितसाधने गेल्यामुळे या वर्गाचे आर्थिक दास्य बहुजनसमाजाला करावे लागते. हे आर्थिक दास्य नष्ट झाल्याशिवाय सामाजिक, आर्थिक किंवा राजकीय असे कोणत्याहि प्रकारचे स्वातंत्र्य लोकांना उपभोगता येणार नाही. शरीर हे ज्याप्रमाणे सर्व मानव-व्यवहाराचे आद्य साधन आहे, त्याचप्रमाणे आर्थिक स्वातंत्र्य हाच सर्व प्रकारच्या भौतिक, बौद्धिक किंवा आध्यात्मिक स्वातंत्र्याचा आधार आहे. जेपर्यंत आम्ही बहुजनसमाजाला आपल्या पायांतील आर्थिक दास्याच्या शृंखला तोडण्यास उद्युक्त करीत नाहीं, तेपर्यंत त्याची सुस्थिति परराज्याप्रमाणे स्वराज्यांतहि होणे शक्य नाही.

‘समाजसत्ताक लोकशाही’ या शब्दांचा अर्थ आतां वाचकांच्या ध्यानांत आला असेल, अशी आशा आहे. समाजाचे सर्वांगीण स्वातंत्र्य आणि राजकीय व आर्थिक लोकसत्ता यांचा त्यांत अतर्भाव होतो. राष्ट्रातील संस्थानिक, जमीनदार, कारखानदार व सावकार हे वर्ग अजिबात नष्ट करून संस्थाने, जमिनी, कारखाने व पेढ्या या सर्वांवर लोकांची सत्ता स्थापन करावयाची आणि हे सर्व व्यवहार समाजांतील बहुजनसंख्येचे सुख व स्वातंत्र्य यांची वृद्धि होईल अशा प्रकारे चालू देवावयाचे हाच समाजसत्ताक लोकशाहीचा व्यावहारिक अर्थ आहे.

विवेकयुगाची घोषणा—एवढी मोठी सामाजिक, आर्थिक व राजकीय क्रांति घडवून आणावयाची म्हणजे सामान्य जनतेतील अंधश्रद्धा व पुराणप्रियता नष्ट होणे अवश्य आहे. कुटुंब, जात, वर्ग, राष्ट्र, धंदा, धन, धर्म यांसंबंधीचे आमचे सर्व व्यवहार केवळ परंपरागत रूढीप्रमाणे अंधश्रद्धेने चालू आहेत. आमच्या बुद्धीला लागलेले हे अंधश्रद्धेचे ग्रहण सुटून आमचा विवेकसूर्य पूर्ण प्रकाशाने तळपू लागल्याखेरीज सामान्य जनतेच्या हातून एवढी मोठी क्रांति

होणार नाही आमचे बहुतेक सामाजिक व आर्थिक व्यवहारच नव्हेत, तर राजकीय व्यवहारहि एक प्रकारच्या धर्मभावनेवर उभारलेले आहेत. हा धर्म सनातन असून त्याने लावून दिलेली परंपरागत कर्तव्ये ईश्वरप्रणीत आहेत व त्यांत फिरवा-फिरव किंवा सुधारणा करण्याचा आम्हां मानवाना अधिकार नाही अशी कल्पना सामान्य जनतेच्या अंतःकरणांत खोल रुजलेली आहे ही कल्पना निर्मूल करून राजा व प्रजा, सरकार व कुळ, जमीनदार व शेतकरी, कारखानदार व कामकरी, ब्राह्मण व शूद्र, पति व पत्नी, आईबाप व मुलें यांच्यातील संबंध व तज्जन्य सर्व संस्था, रुढी किंवा कायदे या सर्वांना विवेकाच्या निकषावर घासून किंवा विवेकाच्या अर्मांत झाळून पाहण्याचा हक्क प्रत्येक पिढीतील लोकाना आहे याची जाणीव जनतेला करून दिली पाहिजे. तसेच मनुष्याने आपल्या बुद्धिप्रकर्षाने आज निसर्गाच्या दास्यशृंखला तोडून टाकून आपल्या उन्नतीस होणारा निसर्गाचा विरोध नष्ट केला असून मानवी दास्याला व कष्टाना आज नैसर्गिक कारणें उरलेलीं नाहीत, हा सिद्धांतहि जनतेला पटवून दिला पाहिजे मनुष्यसमाजातील प्रत्येक व्यक्तीचा योगक्षेम व जीवितयात्रा अनायासे होऊन प्रत्येक व्यक्तीस आपली बौद्धिक, नैतिक व आध्यात्मिक उन्नति करून घेऊन सत्यसोधन, सौंदर्यसर्व्हेन व समाजसेवा करण्यास अवश्य ती विश्रांति मिळेल इतकी सामाजिक सुधारणा करणे आज शक्य आहे आज अशी स्पृहणीय अवस्था मानव-समाजास प्राप्त होत नसली आणि प्रत्येक राष्ट्रांतील सामान्य जनतेस दारिद्र्य, अज्ञान, अनारोग्य व अनीति यांच्या कर्दमांत लोळावे लागत असले, तर त्यांचे कारण निसर्गाचा विरोध, देवाचा प्रकोप किंवा देवाची गति यापैकीं एकहि नसून अन्याय आणि विषमता यांच्या पायावर उभारलेल्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय संस्था याच आहेत आणि सामान्य जनता मनांत आणील तर या सर्व अन्यायांतून व विपत्तींतून तिला आपली मुक्तता करून घेता येईल, हा आत्म-विश्वास किंवा आपल्या विवेकशक्तीवरील विश्वास जनतेत वाढला पाहिजे श्रीमंत व गरीब, स्पृश्य व अस्पृश्य, स्त्री व पुरुष यांच्या सुखांत, स्वातंत्र्यात व ज्ञानात जें अंतर आढळते, तें सर्व नष्ट करून समतेची प्रस्थापना करणे शक्य आहे यांत पूर्वजन्म, पुनर्जन्म, देव किंवा दैव यांचा कांहींएक संबंध नाही. एका राष्ट्रांतील बालमृत्यूंची संख्या दुसऱ्या राष्ट्रांतील त्याच संख्येहून अधिक कां? एका राष्ट्रांतील आयुर्मान दुसऱ्या राष्ट्राहून कमी किंवा अधिक कां आहे? कांहीं लोकाना मोडक्या खोपटात

जन्म येऊन खोपटांतच मरावे कां लागते व दुसऱ्या काहीना वाढ्यात जन्म येऊन वाढ्यांतच मृत्यु कां येतो ? काहीना आजन्म उन्हातान्हांत कायाडकष्ट कहनहि पोटभर अन्न, अगभर वस्त्र किंवा निवान्याची जागा कां मिळत नाही व काहीना अल्प श्रमाने किंवा बिनश्रमाने या सर्व बाबतींत चैनीने कालक्रमणा करी करतां येते ? काहीना बुद्धि नसून शिक्षणाप्रीत्यर्थ शेंकडों रुपये उडवितां कसे येतात व काहीना बुद्धि असूनहि शिक्षणाची सधि कां मिळत नाही ? काहीना आपणांस व आपल्या मुलावाळास साध्या पडशासोकल्यावरहि लगेच औषधोपचार करता येतो व काहीना प्राणांतिक आजाराच्या वेळीहि वैद्यकीय मदत कां मिळत नाही ? काहीना आपल्या कुटुंबियाची सर्व जन्माची चोख व्यवस्था लावून मरतां येते, तर काहीना त्यांना वाऱ्यावर सोडून मृत्युवश का व्हावे लागते ? या सर्व प्रश्नांचा विचार शुद्ध विवेकाच्या साहाय्याने केल्यास प्रस्तुत सर्व आपत्ती सामाजिक व राजकीय अन्यायांतून व विषमतेतून निर्माण होतात, असें दिसून येणार आहे. सामान्य जनतेचे लक्ष अद्यापि ऐहिक उन्नतीकडे लागलेलेच नाही आपल्या सर्व आपत्तींच्या कारणांचीं मुळे त्यांना पूर्वजन्माच्या अज्ञात क्षेत्रात रुजलेलीं दिसत असून त्याची उपभोगलालसा मरणोत्तर प्राप्त होणाऱ्या स्वर्गीय सुखाशीं निगडित झालेली आहे सामाजिक अन्यायाच्या व विषमतेच्या नरकांतून निघून न्यायाच्या व समतेच्या राज्याची प्रस्थापना करणे हाच स्वर्ग होय, हे जनतेला समजावून दिले पाहिजे. तसेच वैयक्तिक स्वार्थ सोडून समाजसेवेत आनंद घानणे हाच खरा मोक्ष आहे, असें लोकांना वाटू लागले पाहिजे

जनतेची संघटना व प्रत्यक्ष प्रतिकारः—आतां हे ध्येय साध्य कसे करावे यासंबंधी थोडे विवेचन केले पाहिजे. सामान्य जनतेचे स्वातंत्र्य हे स्वतः सामान्य जनतेनेच मिळविले पाहिजे व टिकविले पाहिजे, हे ध्यानात ठेवणे जरूर आहे. केवळ बौद्धिक जागृति झाल्याने जनता आपल्या दास्यांतून व दैन्यांतून मुक्त होईल ही आशा व्यर्थ आहे तसेच राजकीय लोकसत्तेची प्रस्थापना होऊन प्रत्येक प्रौढ व्यक्तीला मताधिकार मिळाल्यानेहि जनतेचे सामाजिक व आर्थिक दास्य नष्ट होऊ शकत नाही, असा अनुभव इंग्लंडादि युरोपीय देशांच्या इतिहासावरून आलेला आहे. जोंपर्यंत समाजांत काहीं लोकांना केवळ स्वामित्वावर उपजीविका करितां येत आहे आणि या परोपजीवी वर्गाच्या हातीं श्रमोपजीवी क्षा बहुजनसमाजाचीं जीवितसाधने आहेत, तोंपर्यंत जनतेचे दैन्य व दास्य

याचा विनाश होत नाही. हें खरें असल्यास या परोपजीवी वर्गांच्या हातून बहु-जनसमाजाची जीवितसाधने म्हणजे राष्ट्रातील साधनसंपत्ति—जमिनी व कारखाने—काढून घेऊन तीं सार्वजनिक मालकीचीं करण्यास हल्लींच्या प्रातिनिधिक राजकीय सस्था असमर्थ आहेत, असा गेल्या बारा वर्षांचा युरोपीय इतिहास स्पष्ट साक्ष देत आहे. समाजसत्तेचें ध्येय मान्य करणाऱ्या मजूर पुढाऱ्यांचें बहुमत आज इंग्लंड, जर्मनीसारख्या युरोपीय देशातील लोकसमांत होऊन हे पक्ष आपल्या देशांत मंत्रिपदारूढहि झाले आहेत; पण एकद्वारा रशियाखेरीज अद्यापि कोणत्याहि देशाची समाजसत्तेच्या ध्येयाकडे निश्चित प्रगति होत असल्याचें दिसत नाही. यावरून केवळ आपले प्रतिनिधी लोकसमांत पाठवून समाजसत्ताक क्रांति करणें अगदीं अशक्य नसलें, तरी अल्पकाळांत तरी असंभवनीय आहे, असा अनुभव इंग्लंडादि युरोपीय देशातील जनतेला आलेला आहे किंवा येऊ लागला आहे आहे ही समाजपद्धति कायम ठेवून तींत काहीं विशिष्ट सुधारणा घडवून आणणें या मार्गानें शक्य आहे; परंतु समाजसत्ताक पद्धति प्रस्थापित करण्यास हा मार्ग अपुरा आहे, असें इंग्लंडातील स्वतंत्र मजूरपक्षाचे एक प्रमुख पुढारी मि. बेल्स्फोर्ड यानाहि कबूल करावें लागलें आहे. ते म्हणतात:—“ (समाजसत्ता प्रस्थापित करण्यास) केवळ राजकीय सत्ता हस्तगत करणें पुरेमें होणार नाही. पार्लमेंटातील पक्षाच्या पाठीमागे मजूरसंघांनीं सघटित केलेली औद्योगिक कामगाराची सेना उभी असली पाहिजे. अखेरीस सध्याची सांपत्तिक विभागणी व सत्तेची विभागणी सहन करण्यास खाणींतील व कारखान्यातील कामकरी अधिकाधिक नाखुष होत आहेत हाच चुक्तिवाद ही मूलभूत सुधारणा घडवून आणण्यास विनतोड ठरणार आहे ” तात्पर्य, देशांतील कामगारवर्गानें सध्यांचें अन्याय्य समाजयंत्र यापुढें चालू देण्यास आम्ही तयार नाहीं असें स्पष्टपणें जाहीर केल्याखेरीज केवळ लोकसभेंत आपले प्रतिनिधी

1 “ Nor will Political power alone suffice. Behind the parliamentary party must stand the industrial army organised in trade-unions. In the end, the unanswerable argument for fundamental change will be the increasing reluctance of the organised workers in mine and factory to tolerate the present distribution of wealth and power ”

हरगोबिंद लाल सार्वभौम [Socialism for Today, p 67

३१ मार्च २०२३
केंद्राक ७४२२

पाठवून कायद्याने प्रस्तुत सामाजिक अवस्थांतर घडवून आणणे शक्य नाही, हे मजूरपक्षातील निदान नव्या पिढीस तरी आज पटू लागले आहे. अर्थात् प्रस्तुत राज्ययंत्र व समाजयंत्र जनतेने प्रत्यक्ष प्रतिकारा (Direct Action) ने बंद पाडले तरच समाजसत्ताक समाजयंत्र निर्माण होऊ शकेल असे म्हणावे लागते.

सर्व जनतेने संघटित होऊन प्रचलित समाजयंत्राचा व राज्ययंत्राचा हा जो प्रत्यक्ष प्रतिकार करावयाचा तो कोणत्या स्वरूपाचा असावा याबद्दलहि आपण निश्चित मत बनविणे अवश्य आहे. औद्योगिक प्रगतीत पुढारलेल्या देशांत सार्वत्रिक सप (General Strike) हा एक प्रत्यक्ष प्रतिकाराचा मार्ग असून १९२६ साली इंग्लंडातील जनतेने संघटित होऊन कोळशांच्या खाणीतील मजुरांच्या गाऱ्यांच्याची दाद लावून घेण्याच्या कामी या मार्गाचा अवलंब एकदोन आठवडे करूनहि पाहिला होता, परंतु इंग्लंडातील अधिकारारूढ पक्षाने हा सार्वत्रिक सपाचा मार्ग बेकायदेशीर व बेसनदशीर ठरविला आणि 'बेकायदेशीर व 'बेसनदशीर' या शब्दाना चुजणाऱ्या मजूर-पुढाऱ्यांनी घाबरून जाऊन इंग्लिश भाडवलशाहीविरुद्ध सोडलेला हा रामबाण पुनः आपल्या भात्यांत घातला व शरणागति स्वीकारली ! यानंतर राजकीय किंवा सामाजिक क्रांति घडवून आणणारे सार्वत्रिक सप बेसनदशीर व बेकायदेशीर ठरविणारा कायदाहि इंग्लंडातील भाडवलशाहीने मंजूर करून घेतला ! असे कायदे आज सर्व युरोपीय देशांत होत असून आमच्या देशातील नोकरशाहीने या कामी सर्वांत आघाडी मारली आहे अर्थात् कायदेशीर व सनदशीर मार्गांच्या कक्षेत राहून प्रचलित राज्ययंत्राला किंवा समाजयंत्राला विरोध करणे आज जनतेला अशक्य झाले आहे हे करणे झाल्यास कायदेभंगाचा अवलंब करण्याखेरीज गत्यंतर नाही. इंग्लिश जनतेला व तिच्या पुढाऱ्यांना अद्यापि कायदेभगाचे तत्त्वज्ञान पटत नाही कायदेभगाचे पर्यवसान नेहमी सशस्त्र क्रांतीतच होत असते व सशस्त्र क्रांति झाल्यास आपल्या संस्कृतीचा व राष्ट्रीय जीवनाचाहि विनाश होईल, अशी भीति इंग्लिश मजूर-पक्षातील पुढाऱ्यांसदेखील वाटते ! अर्थात् वर सांगितलेल्या परिस्थितीत सार्वत्रिक सपाचे ब्रह्मास्त्र आवरून घेऊन प्रतिपक्षाला शरण जाण्याखेरीज त्यांना इतर कोणताहि मार्ग दिसला नाही हे साहजिकच आहे.

म. गांधीसारखा शांततेच्या कायदेभंगाचे तत्त्वज्ञान शोधून काढणारा पुढारी

१९२६ साली इंग्रज जनतेला लाभला असता, तर असा नामुष्कीचा प्रकार तिला सहन करावा न लागता आणि आपल्या सत्याग्रहाच्या जोरावर आपलें म्हणणें तिनें ब्रिटिश भांडवलशाहीस मान्य करावयास खास लावलें असतें, असा धाड्यास भरंवसा वाटतो प्रचलित राज्यत्राचा प्रत्यक्ष प्रतिकार करण्याला सामान्य जनतेस उद्युक्त करण्याचें कार्य ज्यांनीं स्वीकारलें त्यांनीं आपण हें कार्य कायद्याच्या कक्षेंत राहून करू शकूं ही आशा सोडून दिली पाहिजे. सामुदायिक कायदेभंग व सार्वत्रिक करवदी याचा अवलंब केल्याखेरीज प्रचलित राज्ययंत्र चंद्र पाडण्याची अपेक्षा सफल होणार नाही. जी गोष्ट १९२६ सालीं इंग्लंडातील मजूर-पुढाऱ्यांना करतां आली नाही, ती १९३० सालीं म. गांधींनीं हिंदुस्थानांत करून दाखविली आहे. म्हणजे जनतेच्या प्रत्यक्ष प्रतिकारापुढें त्यांनीं देशांतील राज्यसूत्रधारांना आज वाकविलें आहे, व ह्या कामी ते अखेरपर्यंत सर्वस्वी यशस्वी न होतां बहुतांशीं जरी यशस्वी झाले, तरीहि त्यांनीं प्रत्यक्ष प्रतिकाराच्या मार्गांत सर्व जगाच्या पुढें एक पाऊल टाकलें, असें खात्रीनें सिद्ध होणार आहे किंहुना, सामुदायिक कायदेभंग व सार्वत्रिक करवदी यांचा शांततेनें अवलंब करून निःशस्त्र राज्यक्रांति घडवून आणण्याचे धडे जगाला घालून देणें हेंच म. गांधींचें जीवितकार्य आहे.

म. गांधींनीं निःशस्त्र क्रांतीचें जें एक नवें साधन शोधून काढिलें आहे, त्याचा उपयोग समाजसत्ताक क्रांति करण्याच्या कामीं सर्व जगाला होणार आहे; व याच दृष्टीनें पाश्चात्य देशांतील विचारी लोकांचें लक्ष आज त्यांच्या शांततायुद्धाकडे लागलें आहे यांत शका नाही. औद्योगिक संस्कृतीमुळे आज प्रत्येक युरोपीय राष्ट्रांत व अमेरिकेंत परोपजीवी भांडवलवाले व श्रमोपजीवी कामगार यांच्यांत एक-प्रकारचें वर्गयुद्ध सारखें चालू असतें जाणि या युद्धाचा अंत समाजसत्ताकपद्धति रूढ झाल्याखेरीज होणें अशक्य आहे असेंहि पुष्कळांना पटलेलें आहे. पण एवढी मोठी क्रांति घडवून कशी आणावी हा मोठा कूट प्रश्न तेथील विचारी लोकांपुढें येऊन पडलेला आहे. रशियातील कम्युनिस्ट लोकांचें या कूट प्रश्नाला उत्तर अगदीं सोपें आणि सरळ आहे तें असें कीं, पाश्चात्य भांडवलप्रधान राष्ट्रें साम्राज्य-वृद्धीसाठीं भांडतां भाडता एक मोठें जागतिक महायुद्ध निर्माण होईल, आणि या जागतिक महायुद्धाच्या प्रसंगीं प्रत्येक देशांत सशस्त्र क्रांति होऊन समाज-सत्तेची प्रस्थापना होईल याकरितां सर्व देशांतील समाजसत्तावाद्यांनीं आपापल्या देशांतील कामकरी व शेतकरी वर्गांची या दृष्टीनें सवटना करीत राहून या भावी

जागतिक राज्यक्रांतीला त्यांना सज्ज करून ठेवावे. रशियांत झाली त्या प्रकारची समाजसत्ताक राज्यक्रांति जागतिक महायुद्धाच्या संधीशिवाय कोणत्याहि देशात होऊ शकत नाही, हे हि गेल्या दहावारा वर्षांच्या अनुभवाने त्यांना पटू लागले आहे. पण प्रत्येक देशांत ज्या मानाने हे समाजसत्ताक क्रांतीचे भय वाढत आहे, त्या मानाने साम्राज्यवादी भांडवलप्रधान राष्ट्रातील सूत्रधार हे जागतिक युद्ध टाळण्याचा किंवा पुढे ढकलण्याचा शक्य तो उपाय योजीत आहेत यामुळे सशस्त्र क्रांतिवादी समाजसत्ताक पक्षाला अनुकूल असणारी जागतिक महायुद्धाची संधी सध्या तरी प्राप्त होऊ शकत नाही

शिवाय, या जागतिक महायुद्धात आणि जागतिक क्रांतीत होणाऱ्या मनुष्य-हानीचे व धनहानीचे भीषण स्वरूप मनश्चक्षुपुढे उभे राहिले, म्हणजे कोणाहि विचारी मनुष्याच्या अतःकरणांत उद्विग्नतेचे आणि निराशेचे साम्राज्य पसरल्याखेरीज रहात नाही, व एवढ्या भयंकर मनुष्यसंहारानंतर व धनहानीनंतर मानव-संस्कृति म्हणून कांहीं शिल्लक उरू शकेल किंवा नाही याबद्दल शंका वाटू लागते अर्थात् मानव-संस्कृतीवरील व मानव-समाजाच्या अस्तित्वावरील हे भयंकर संकट टाळून जगांत न्यायाची, शांततेची व समतेची प्रस्थापना करण्याचा कांहीं उपाय निघाल्यास तो शोधून काढण्याकडे सर्व दूरदर्शी व मानवहितदक्ष थोर विभूतींचे धाज लक्ष लागलेले आहे भांडवलशाही, लष्करशाही व साम्राज्यशाही यातून निश्चितपणे उद्भवणाऱ्या या भावी जागतिक महायुद्धातून व जागतिक सशस्त्र क्रांतीतून मनुष्यजातीला सोडविण्याचे सामर्थ्य सामान्य जनतेच्या सघटित शांततामय प्रत्यक्ष प्रतिकारांत आहे असे आम्हांस वाटते. भांडवलशाही लष्करशाही व साम्राज्यशाही या सर्वांच्या मुलतानी व सैतानी जुलुमाचे अस्तित्त्व जगातील कामकरी व शेतकरी लोकांच्या सहकारितेवर व सहनशीलतेवर अवलंबून आहे हे कोणासहि विचाराअतीं दिसून येण्यासारखे आहे कोणत्याहि राष्ट्रांतील कामकरी व शेतकरी वर्ग हा आपल्यावर जुलूम करून आपल्या श्रमावर जगणारी जी परोपजीवी भांडवलशाही, लष्करशाही व साम्राज्यशाही तिला आपण सहाय्य करणार नाही असा निर्धार करील आणि सार्वजनिक कायदेभंग व करबंदी ह्या शस्त्रांनी शांततेची क्रांति करून समाजसत्ता व विश्वकुटुंब (Socialism and Communism) यांची प्रस्थापना करण्याचा प्रयत्न करील, तर फार थोड्या

काळांत त्याला यश मिळून मानव-संस्कृतीच्या इतिहासांत एका नव्या युगाचा प्रारंभ होईल यात शंका नाही.

समाजसत्ताक निःशस्त्र क्रांति कशी होईल ?—वर वर्णन केलेली निःशस्त्र क्रांति घडवून आणून सशस्त्र क्रांति व सशस्त्र युद्ध या रानटी उपायांऐवजी मनुष्यत्वाला साजेल व मानव-संस्कृतीला पुढे नेईल असा मार्ग जनतेला दाखवावयाचा झाल्यास अहिंसावाद व समाजसत्तावाद या दोहोंवर विश्वास असणाऱ्या लोकांनी एक पक्ष स्थापन करून त्यामार्फत आपल्या देशातील कामकरी व शेतकरी लोकांचे संघटन करण्याचे कार्य अगावर घेतले पाहिजे. आज हे कार्य करित असणाऱ्या लोकांत सुधारणावादी व सशस्त्र क्रांतिवादी असे दोनच पक्ष आहेत. एकाचा ओढा प्रातिनिधिक संस्था, इंग्लंडातील मजूरपक्ष, राष्ट्रसंघ व 'सेकंड इंटरनेशनल्' यांकडे आहे, तर दुसऱ्याचा ओढा मॉस्को येथील 'थर्ड इंटरनेशनल्' कडे आहे.

गांधींचा निःशस्त्र क्रांतिकारक पक्ष अद्यापि समाजसत्ताक ध्येय स्वीकारून कामकरी व शेतकरी वर्गांची संघटना करण्यास पुढे येत नाही. या पक्षापैकीं पुष्कळांना औद्योगिक संस्कृतीची आवश्यकताच वाटत नाही, किंवा, सर्व यांत्रिक औद्योगिक संस्कृति ही मानव-संस्कृतीवर एक आपत्ति आलेली आहे अशी त्यांची कल्पना दिसते. पण आधुनिक औद्योगिक संस्कृति ही अनिष्ट नसून तिच्यावर ज्या धनिक वर्गांचा पगडा बसला आहे तो अनिष्ट आहे व तिचीं सर्व सूत्रे सर्व समाजाच्या हानीं दिल्यास तिचे अनिष्ट स्वरूप नष्ट होऊन तिला मंगल स्वरूप प्राप्त होईल, अशी समाजसत्ताक पक्षाची श्रद्धा आहे. अर्थात् समाजसत्तेचे ध्येय आणि निःशस्त्र प्रत्यक्ष प्रतिकार (non-violent direct action) चे साधन या दोहोंवर ज्यांची निष्ठा आहे अशा लोकांचा एक पक्ष आतां हिंदुस्थानात अस्तित्वांत येणे आवश्यक व अपरिहार्यहि दिसते. कामकरी व शेतकरी वर्गां-मार्फत सावकार, जमीनदार, कारखानदार व सरकार यांचा जो प्रत्यक्ष प्रतिकार करावयाचा तो सध्यां घोरण या दृष्टीने निःशस्त्र किंवा अनत्याचारी असावा असे म्हणणारे आज पुष्कळ लोक आहेत; पण आपण अखेरपर्यंत शांततेच्या मार्गासच चिकटून राहूं असे म्हणणारे लोक कामकरी व शेतकरी वर्गांच्या संघटनेत फारसे आढळणार नाहीत. परंतु यापुढे जगांत भाडवलशाही, लष्करशाही व साम्राज्यशाही आम्ही चालू देणार नाही असे मानणारा, पण कोणत्याहि परिस्थितीत सशस्त्र क्रांतीचा अवलंब न करणारा असा पक्ष निर्माण झाल्याखेरीज हा निःशस्त्र क्रांतीचा प्रयोग

यशस्वी होणार नाही. म गांधींनी हिंदी स्वराज्याच्या चळवळीत प्रवेश केला त्यावेळी त्या चळवळीची जी स्थिति होती, तीच स्थिति आज समाजसत्ताक चळवळीला हिंदुस्थानांत व इतर देशांत प्राप्त झालेली आहे. केवळ सनदशीर व कायदेशीर चळवळीने इष्टफलप्राप्ति होत नाही आणि सशस्त्र क्रांतिहि शक्य दिसत नाही. या परिस्थितीतून म गांधींनी आपल्या सत्याग्रहाच्या तत्त्वाचा अवलंब करून जसा स्वराज्याच्या चळवळीत पुढे मार्ग काढिला, तसाच मार्ग सर्व जगातील समाजसत्तावाद्यांनी आज काढला पाहिजे

म. गांधींचे सत्याग्रहाचे तत्त्व ज्यांना पटले आहे, परंतु औद्योगिक संस्कृति ही केवळ आसुरी मानून तिचा सर्वस्वी त्याग करणे ज्यांना शक्य व इष्ट वाटत नाही, त्यांनी या कामी पुढाकार घेतला पाहिजे तसेच कामकरी व शेतकरी लोकांची ही संघटना प्रथमपासूनच द्वेषभावनेपासून अलिप्त ठेविली पाहिजे. आपला लढा संस्थानिक, जमीनदार व कारखानदार या वर्गातील व्यक्ती-विरुद्ध नसून त्या त्या सामाजिक संस्थाविरुद्ध आहे, आणि हे सर्व वर्ग नष्ट करावयाचे याचा अर्थ त्यांतील व्यक्तींना मारून टाकावयाचे हा नमून त्यांचे फक्त परोपजीवन नष्ट करून त्यांना श्रमोपजीवी बनवावयाचे एवढाच आहे, हे प्रथमपासून जनतेला स्पष्ट करून सांगितले पाहिजे. अर्थात् कामकरी व शेतकरी वर्गांची संघटना करून त्यांना असहकारिता, कायदेभंग व करबंदी किंवा खंडबंदी यांचे शिक्षण देत असतांनाच आपली परोपजीवी वृत्ति हे पाप आहे व ती सोडून देऊन स्वतः श्रमोपजीवी बनणे हे आपले कर्तव्य आहे, या भावनेची जाणीव कारखानदार, जमीनदार व सावकार या लोकांत निर्माण करण्याबद्दलहि प्रयत्न केले पाहिजेत याशिवाय समाजातील मध्यम वर्गाचीहि सहाय्यभूति मिळवून घेऊन समाजसत्ताक अवस्था मानव-संस्कृतीच्या व प्रगतीच्या दृष्टीने कशी अपरिहार्य व आवश्यक आहे याबद्दल अनेक दिशांनी प्रयत्न करून लोकमत अनुकूल करून घेतले पाहिजे इतकेच नाही, तर सध्याच्या भांडवलप्रधान संस्कृतीतून समाजसत्ताक संस्कृतीत जातांना कांहीं संक्रमणावस्थेस आवश्यक अशा तडजोडी-सुद्धा कराव्या लागतील, हे या शांततावादी पक्षाने नेहमी ध्यानांत बाळगिले पाहिजे सशस्त्र क्रांतिकारकांनाहि अशा तडजोडी कराव्या लागतात, हे रशियाच्या इतिहासावरून दाखवून देता येण्यासारखे आहे तात्पर्य, हल्लीच्या भांडवलप्रधान समाजाला श्रमप्रधान स्वरूप देण्याचे कार्य क्रांतीखेरीज होणार नाही हे खरे असले,

तरी ही क्रांति सशस्त्रच झाली पाहिजे व तीत अगणित मनुष्यसंहार व अनंत धनहानि झालीच पाहिजे, म्हणजे, हे अपरिहार्य आहे असें आम्हांस वाटत नाही. बहुजनसमाजाने अहिंसेच्या मार्गाने हे घडवून आणण्याचा निर्धार करून त्या-करतां वाटेल तो स्वार्थत्याग करावयाचें ठरविल्यास तें अगदी शक्य आहे. या बाबतींत "शास्त्रीय समाजसत्तावादाचीं मूलभूत तत्त्वे " या पुस्तकात अमेरिकेतील एक ग्रंथकार मि. ए. एस्. सॅक्स हे पुढीलप्रमाणे लिहितात - " मार्क्सने कल्पिलेली समाजक्रांति रक्तपातानेच किंवा कोणत्याहि स्वरूपाच्या अत्याचारानेच घडून येणे अपरिहार्य आहे असें नाही एका वर्गाच्या हातांतील सत्ता दुसऱ्या वर्गाच्या हातीं जाणे किंवा एक समाजस्थिति पालटून दुसरी प्रस्थापित होणे, हे जें संक्रमण तोच सामाजिक क्रांति या शब्दाचा अर्थ आहे. अत्याचारी मार्गाने हे संक्रमण घडवून आणणे जितकें सुसाध्य आहे, तितकेंच तें पूर्णपणे शांततेनेहि घडवून आणणे शक्य आहे. या संक्रमणावस्थेंत काय काय गोष्टी घडतील हे अनेक परस्परावलंबी गोष्टी-वर अवलंबून आहे. उदाहरणार्थ, ज्या वर्गाने आपली सत्ता सोडावी अशी आपली अपेक्षा आहे, त्याच्या कृती कशा आहेत, तसेंच जो वर्ग सत्ता संपादन करूं पाहत आहे, त्याची आर्थिक स्थिति व मानसिक वृत्ति कशी आहे, या व यासारख्या अनेक गोष्टींवर हे अवलंबून आहे." तेव्हां समाजसत्ताक क्रांति

१ The Social Revolution as conceived by Marx does not necessarily imply blood-shed or the employment of violence in any form. The term simply describes the process of change from one social system to another, the transfer of political power from one class to another. This transition may be brought about in a thoroughly peaceful manner, just as readily as by violent means. The accompanying phenomena of this transitional event depend largely upon several closely related circumstances, such as the actions of the class that is expected to surrender the power, as well as upon the economic and mental state of the class that is seeding to acquire that power, and other similar conditions."

--Basic Principles of Scientific Socialism, P. 180

रक्तपातानेंच झाली पाहिजे हें मत जर बरोबर नसेल, तर ती बिनरक्तपातानेंच भाषण घडवून आणूं असें प्रतिज्ञाकरण हातास बांधून तें कार्य करण्यास पुढें येणारा एक पक्ष निघणें अवश्य नाहीं काय ?

शिवाय, हें कार्य सामान्य जनतेच्या निःशस्त्र प्रतिकारानें घडवून आणिल्यास दुसरा एक फायदा होणार आहे सशस्त्र क्रांतीनंतर कांहीं काळ तरी एका अल्प-सख्याक वर्गाचा सत्तीचा अंमल सर्व जनतेला सहन करावा लागतो आणि तो काळ संपेपर्यंत लोकसत्ता व भाषणस्वातंत्र्य किंवा मुद्रणस्वातंत्र्य यांचा लोप होतो. शेतकरी व कामकरी वर्गांच्या निःशस्त्र अशा प्रत्यक्ष प्रतिकारातून समाजसत्ता प्रस्थापित झाल्यास ही आपत्ति टळून पूर्ण लोकसत्ताक वातावरणात जनतेला वावरतां येईल व सर्व समाजसत्तावाद्यांना अभिप्रेत अशी जी अराजक विश्व कुटुंबाची सामाजिक अवस्था त्या दिशेनें मानवसमाजाची प्रगति अत्यंत वेगानें होऊं लागेल. अर्थात् भांडवलशाहीबरोबरच लष्करशाहीचाहि लोप होऊन सर्वत्र शांतियुगाच्या छायेंत मानव-संस्कृतीची अमर्याद वाढ होऊ शकेल

लोकशिक्षण : }
जुलै, १९३१ }

‘गीतारहस्यां’तील नीतिशास्त्र

: : ६

‘गीतारहस्यां’तील प्रतिपक्षी कोण ?

कोणत्याहि थोर पुरुषांच्या चरित्राचा आणि कर्तृत्वाचा पुरा उलगडा होऊन त्याच्या कार्यांचे महत्त्व बरोबर लक्षांत येण्यास त्याच्या वेळच्या परिस्थितीचे पूर्ण आकलन प्रथमतः झाले पाहिजे. हा नियम जसा लोकमान्याच्या राजकारणाला व राजकीय विचारांना लागू आहे, त्याचप्रमाणे तो त्यांच्या तत्त्वज्ञानाला व तार्किक विचारांनाहि लागू आहे. लोकमान्यांच्या गीतारहस्यातील तत्त्वज्ञानाचा किंवा नीतिशास्त्राचा विचार करीत असतां त्या वेळचे त्यांचे प्रतिपक्षी कोण होते व त्यांनी आपल्या विचारांची माडणी कोणास उद्देशून केलेली आहे हे प्रथम समजून घेतले पाहिजे. या दृष्टीने विचार करू लागले असतां आपणांस असे दिसून येते की, त्या वेळचे त्यांचे मुख्य प्रतिस्पर्धी किंवा प्रतिपक्षी म्हणजे (१) निवृत्तिमार्गी वेदान्ती किंवा अध्यात्मवादी आणि (२) प्रवृत्तिमार्गी जडवादी किंवा भौतिक सुखवादी हे होत. लोकमान्यांना प्रवृत्तिपर अध्यात्मवाद अभिप्रेत होता व तोच त्यांनी गीतारहस्य ग्रथांत प्रतिपादिला आहे. एका पक्षास सर्वच संसार आणि व्यवहार हा माया-रूप मानून त्यासंबंधी पूर्ण औदासिन्य स्वीकारणारे वेदान्ती आणि दुसऱ्या बाजूस अध्यात्म व वेदान्त हे सर्व मायाजाल मानून ते तोडून टाकण्यास उद्युक्त झालेले आणि आधिभौतिक सुखावरच सर्व नीतिशास्त्राची किंवा सांसारिक अथवा सामाजिक कर्तव्यशास्त्राची इमारत उभारू इच्छिणारे जडवादी या दोघांचेहि खडन गीतारहस्यांत केलेले आहे.

नीतिशास्त्राचा मूलभूत सिद्धांत

गीतारहस्यांत अध्यात्मवाद आहे पण तो प्रवृत्तिपर आहे; आणि त्यांत प्रवृत्तिवाद आहे, पण तो आध्यात्मिक आहे हे नेहमी ध्यानात ठेवले पाहिजे “सर्वांभूतीं एक आत्मा” हा अव्यात्मशास्त्रांतील मूलभूत तात्त्विक सिद्धान्त किंवा अंतिम सत्य. या अंतिम सत्याचा साक्षात्कार हाच जीवमात्रांचा मोक्ष, या मोक्षप्राप्तीसाठी मनुष्याला प्राप्त करून घ्यावी लागणारी आत्मौपम्य समबुद्धि हाच योग आणि या बुद्धियोगावर आरुढ होऊन आत्मौपम्य बुद्धीला आणि आत्मैक्य ज्ञानाला अनुरूप असे घडणारे जे लोकसंग्रहार्थ व्यवहार तीच नीति किंवा नीतिशास्त्र होय, असा थोडक्यात गीतारहस्यांतील मूलभूत सिद्धांत सांगता येईल. या नीतिशास्त्रात समाजधारणेला महत्त्व आहे, पण ही समाजधारणा केवळ अर्थ व काम या दोन पुरुषार्थांपासून होणार नसून धर्म आणि मोक्ष यांच्यापासूनच होऊ शकेल, असे या नीतिशास्त्राचे सांगणे आहे. दुसऱ्यासंबंधीची कर्तव्यभावना हीच समाजाचे धारण करणारी धर्मभावना होय व या धर्मभावनेने मनुष्याच्या अर्थ व काम या भावनाना नियंत्रित व संयमित केले पाहिजे. समाजात धर्मभावना जागृत असली म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीला दुसऱ्यासंबंधी कर्तव्याची जाणीव राहते. यासुळे समाजाच्या संस्थात योग्य सुधारणा होत राहून समाजाच्या अर्थ-कामाचा प्रश्नहि सुटतो. पण ही धर्मभावना किंवा कर्तव्यभावना जिवंत राहण्यासहि अखेर सर्व-भूतात्मैक्याचा अनुभव निदान काहीं व्यक्तींना तरी आलेला असला पाहिजे. हाच मोक्ष हाच वया पुरुषार्थ आहे व त्याच्या आधारेच धर्म व नीति याची बरोबर उपपत्ति लावता येते. आत्मौपम्य बुद्धि आणि आत्मज्ञानाचा अनुभव यांपासून प्राप्त होणारे आध्यात्मिक सुख हेच सर्व सुखांत श्रेष्ठ असून, त्याची प्राप्ति स्वतःस करून घेणे व ती इतरांस करवून देण्यासाठी प्रयत्न करणे हेच मनुष्याचे परम कर्तव्य आहे. ही आत्मौपम्य बुद्धि प्राप्त होण्यास मनुष्याने निष्काम, निर्वैर आणि निर्द्वंद्व जाले पाहिजे आणि हीच अवस्था इतरांस प्राप्त होऊन मनुष्यजातीला पूर्णावस्था प्राप्त करून देण्यासाठी प्रत्येकाने झटत राहिले पाहिजे.

मानवजातीची पूर्णावस्था हे ध्येय

सूक्ष्म दृष्टीने विचार केल्यास आपणांस असे दिसून येईल की, या नीतिशास्त्राचे ध्येय वैयक्तिक मुक्ति किंवा वैयक्तिक पूर्णावस्था याहून अधिक उच्च आहे. मानव-

जातीची पूर्णावस्था हे त्याचे ध्येय आहे व म्हणून व्यक्तीला आत्मज्ञान झाल्या-
नंतरही त्याला कर्तव्य उरते असे या नीतिशास्त्रांत म्हटले जाते; पण हे कर्तव्य
सामान्य अर्थाने कर्तव्य उरत नाही. कारण जो स्वतः पूर्ण झाला तो इतरांना
पूर्ण बनविण्यासाठी खटपट केल्याशिवाय कसा राहील? हा त्याचा स्वभावच
बनतो व त्याला 'तू हे कर्तव्य कर' म्हणून शास्त्र सांगत नाही. कारण तो शास्त्रांचा
जनक असतो; शास्त्रांचा गुलाम नसतो कर्तव्य हाच त्याचा स्वभाव बनल्यामुळे
त्याचे बंधन त्याला उरलेले नसते. त्याच्या आचार-विचाराकडे पाहून इतरांनी
कर्तव्य शिकावयाचे असते असे पूर्णत्वाप्रत गेलेले लोक दोन प्रकारचे असतात :
(१) सांख्य किंवा कर्मसन्यासी व (२) योगी अर्थात् कर्मयोगाचा आश्रय
करणारे. यापैकी कर्मसन्यासापेक्षा कर्मयोग श्रेष्ठ असे गीता सांगते व तेच युक्ति-
दृष्ट्याही बरोबर आहे मनुष्यजातीची पूर्णावस्था हे ध्येय ठरले म्हणजे व्यक्तिशः
मुक्त झालेल्या मनुष्याने इतरांच्या उद्धाराचे प्रयत्न कां करावेत असा प्रश्नच उरत
नाही एकनाथी भागवत म्हणते,

‘ पावनियां ब्रह्मज्ञान
स्वये उद्धरिता आपण ।
न कगी तोचि दीनोद्धरण
हे मडपण ज्ञात्याचे ॥

अशा आत्मज्ञानी मनुष्यापुढे समाजाचा उद्धार हा मुख्य प्रश्न असतो व म्हणून
तो समाजाच्या सुखवृद्धीचा प्रयत्न करीत असतो तथापि, सुख या शब्दाने तो केवळ
बाह्य इंद्रिय-सुख असा अर्थ घेत नसून बुद्धीची समता व आत्म्याची प्रसन्नता
यांपासून प्राप्त होणारे खरे, नित्य, सात्त्विक सुख हेच श्रेष्ठ मानतो (तत्सुख
सात्त्विक प्रोक्त आत्मबुद्धिप्रसादजम्) म्हणून समाजाच्या भौतिक सुखात भर
घालावी आणि त्याची शारीरिक दुःखे नष्ट करावीत असा जरी तो प्रयत्न करीत
असला, तरी केवळ भौतिक सुखाची वृद्धि हे त्याचे ध्येय नसून समाजातील व्यक्तींच्या
बुद्धीची समता व आत्मोन्नति इकडे त्याचे मुख्य लक्ष असते यासंबंधी लोकमान्य
लिहितातः—

“ तसेच, ज्याची बुद्धि पूर्ण साम्यावस्थेस पोचली, तो लोकांस केवळ आधि-
भौतिक सुख मिळवून देण्यासाठीच आपले सर्व व्यवहार करील हे संभनीय नाही. तो

दुसऱ्याचें नुकसान करणार नाही हें खरें पण हें त्याचें मुख्य ध्येय नसून समाजांतील मनुष्याची बुद्धि अधिकाधिक शुद्ध होत जाऊन आपल्याप्रमाणेंच अखेर सर्व लोक जेणेंकडून आध्यात्मिक पूर्णावस्थेस पोचतील असे प्रयत्न स्थितप्रज्ञ करीत असतो.” (गी. र. पृ. ३८०) “साम्यबुद्धि वाढविण्याचा अभ्यास प्रत्येकानें केला पाहिजे; आणि या क्रमानें जगांतील सर्व मनुष्यांची बुद्धि जेव्हा पूर्ण साम्यावस्थेस पोचेल तेव्हांच कृतयुगप्राप्ति होऊन मानवजातीचे जें परमसाध्य किंवा पूर्णावस्था ती सर्वास प्राप्त होईल.”

आधिभौतिक सुखवाचांस आध्यात्मिक सुखाचें, बुद्धीच्या समत्वाचे आणि आत्मैक्य साक्षात्काराचे जसे महत्त्व पटवून दिलें, तसेच अध्यात्म-पंथांतील लोकांस भौतिक सुखाचें व उन्नतीचेंहि महत्त्व गीतारहस्यांत पटवून दिलें आहे. ‘नुसत्या ऐश्वर्यापिप्सां नुसतें आत्मज्ञान जरी अधिक योग्यतेचें असलें, तरी या जगांत ज्यास रहावयाचें आहे त्यांस लोकाप्रमाणेच ऐहिक समृद्धीहि आपणास किंवा आपल्या देशास प्राप्त करून घेण्याची आवश्यकता व नैतिक हक्कहि असल्यामुळें मनुष्याचें या जगांत परमसाध्य काय या प्रश्नात शांति व पुष्टि, प्रेय व श्रेय, किंवा ज्ञान व ऐश्वर्य या दोहोंचा समुच्चय, हेंच आमच्या कर्मयोगशास्त्राचें शेवटचें उत्तर आहे... . तथापि, ज्ञानाखेरीज नुसतें ऐश्वर्य आसुरी संपत्त होय असें गीताच सांगत आहे म्हणून ऐश्वर्याबरोबर ज्ञान व ज्ञानाबरोबर ऐश्वर्य किंवा शांति आणि पुष्टि या दोहोंचीहि जोडी नेहमीं कायम ठेविली पाहिजे अस सिद्ध होतें ज्ञानाबरोबरच कां होईना पण ऐश्वर्य पाहिजे, असें म्हटल्यावर कर्म करणें ओघानेंच प्राप्त होतें.”

—गी. र. पृ. ११८-१९

माणसाचें परमसाध्य कोणतें ?

मनुष्यानें जगांत वागत असतां आपणापुढें कोणतें परमसाध्य ठेवून वागावें या प्रश्नाची उत्तरे पुढीलप्रमाणें देतां येतील —

- (१) स्वतःचें सुख, वैभव, किंवा ऐश्वर्य
- (२) स्वतःचें आत्मसुख किंवा वैयक्तिक मोक्ष व आत्मज्ञान
- (३) सार्वत्रिक सुख (बाह्य सुख)
- (४) सार्वत्रिक आत्मसुख

(५) सार्वत्रिक भौतिक व आत्मिक सुख

यांपैकी गीतारहस्यांतील नीतिशास्त्राला पाचवे उत्तर हे प्राह्य वाटते व त्यालाच मानव-समाजाची पूर्णावस्था असें नांव देता येईल. यांत भौतिक सुखाचा अंतर्भाव झाला असला, तरी तो गौणत्वाने व साधन या दृष्टीनेच झालेला आहे तथापि ते वाग उपेक्षणीय नाही हे विसरतां कामा नये. हीच गोष्ट दुसऱ्या शब्दात सांगावयाची म्हणजे समाजातील सर्व व्यक्तींना धर्म, काम आणि मोक्ष यांची प्राप्ति होणे म्हणजेच समाजाची पूर्णावस्था होय व ती प्राप्त करून घेण्यासाठीच सर्वांनी आपली अतःशुद्धि करित राहून समाजाच्या सुखात भर घातली पाहिजे व त्याचा आत्मोद्धार करण्यासाठी झटले पाहिजे स्वतःच्या उन्नतीतच नव्हे, तर समाजाच्या सेवेतहि वाह्य भौतिक सुखापेक्षां आत्मोपम्य बुद्धीच्या वाढीस आणि आत्मानुभवाच्या प्राप्तीस अशा प्रकारे प्राधान्य दिले आणि सर्व मनुष्यजातीला आध्यात्मिक पूर्णत्व प्राप्त करून देण्याचे ध्येय स्वीकारले म्हणजे समाजहित किंवा सर्वभूतहित या शब्दांनाहि अधिक खोल आणि श्रेष्ठ प्रतीचा अर्थ प्राप्त होतो. भौतिक उन्नति हेच ध्येय न राहतां 'अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन' यात अभिप्रेत असणाऱ्या अमृतत्वाची प्राप्ति, याला साहजिकच प्राधान्य मिळते

सत्य, अहिंसा व तप

या नीतिशास्त्रात सत्य, अहिंसा व तप या नीतिनियमांना एक प्रकारचे शाश्वत आणि नित्य असें स्वरूप प्राप्त होते आजच्या समाजाच्या अपूर्णावस्थेन या शाश्वत नीतिधर्माचे शुद्ध स्वरूप जरी आपणांस प्रतीत होत नसले आणि समाजाच्या अपूर्णावस्थेत मोठमोठ्यांच्या हातूनहि सत्यादि नीतिधर्माचे पूर्णपणे पालन होत नसले, तरी हा त्या नीतिधर्माच्या अपूर्णत्वाचा पुरावा नसून समाजाच्या अपूर्णावस्थेचाच तो पुरावा आहे, असें गीतारहस्यात सांगितले आहे नीतिधर्माचे पूर्ण किंवा परमावधीचे शुद्ध स्वरूप कोणते याचा जेव्हा विचार करावयाचा असतो, तेव्हां कृतयुगांतील समाजांत कोणते नीतिनियम प्रत्ययास येतील किंवा आचरिले जातील हे पाहूनच ठरविले पाहिजे. हे परमावधीचे शुद्ध स्वरूप आजच्या समाजांत आचरित नसल्यास ती समाजाची अपूर्णता समजून ही अपूर्णता नष्ट करी होईल याबद्दल झटले पाहिजे, सत्यादि नीतिधर्मास नावे ठेवू नयेत, असें रहस्यकाराचे मत आहे.

शुद्ध नीति व व्यवहार

“ पूर्णावस्थेतील समाजांतून खाली उतरलें म्हणजे अनेक गोष्टींचा सारासार विचार करून परमावधीच्या नीतिधर्मांत जर थोडाबहुत तरी फरक करावा लागतो, तर नीतिधर्माची नित्यता कोठें राहिली, आणि ‘ धर्मो नित्यः ’ म्हणून व्यासांनी ‘ भारतसावित्री ’त जें तत्त्व सांगितलें आहे त्याची वाट काय, अशी आधिभौतिक-वाद्याची एक शंका आहे. त्यांचें असें म्हणणें आहे कीं, धर्माचें अध्यात्मदृष्ट्या सिद्ध होणारें नित्यत्व केवळ काल्पनिक असून प्रत्येक समाजाच्या स्थितीप्रमाणें त्या त्या काळीं ‘ पुष्कळाचें पुष्कळ मुख ’ या तत्त्वानें जे नीतिधर्म प्राप्त होतील, तेच खरे नीतिनियम होत परंतु हा कोटिक्रम बरोबर नाही. भूमितिशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें रुंदीविषय सरळ रेष किंवा सर्वांशीं निर्दोष वर्तुळपरीघ जरी कोणास काढता आला नाही, तरी तेवढ्यामुळें सरळ रेषेची किंवा शुद्ध वर्तुळाची शास्त्रीय व्याख्या जशी चुकीची किंवा निरर्थकहि होत नाही, तद्वत् सरळ व शुद्ध नीतिधर्मांची गोष्ट आहे शिवाय एकाद्या गोष्टीचें परमावधीचें शुद्ध स्वरूप काणतें याचा आधीं निश्चय केल्याखेरीज व्यवहारांत त्या गोष्टीचीं जीं अनेक रूपे नजरेस पडतात, त्यात सुधारणा करणें किंवा सारासार विचारानी त्यांतील तारतम्य ओळखणेंहि शक्य नाही, व यासाठीच वावून कसी सोनें कोणतें याचा सराफ प्रथम निर्णय करित असतो. दुष्ट व लोभी लोकांच्या समाजात अहिंसा, सत्य वगैरे नित्य नीतिधर्म पूर्णपणें पाळितां येत नाहींत हें खरें, पण त्याचा दोष या नित्यधर्मास देणें योग्य नाही. सूर्याच्या किरणानी एकाद्या पदार्थाची सावली सपाट प्रदेशावर सपाट आणि उंच-सखल प्रदेशावर उंच-सखल पडते, म्हणून ती सावली मुळातच उंचसखल असली पाहिजे असें ज्याप्रमाणें अनुमान करतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें दुष्ट लोकांच्या समाजांत नीतिधर्माचें पराकाष्ठेचें शुद्ध स्वरूप आढळून येत नाहीं, म्हणून अपूर्णावस्थेतल्या समाजात आढळून येणारें नीतिधर्माचें अपूर्ण स्वरूपच मुख्य किंवा मूळचें होय, असें म्हणतां येत नाहीं हा दोष समाजाचा आहे; नीतीचा नाही म्हणून जे पुरुष शहाणे आहेत, ते शुद्ध व नित्य नीतिधर्माशीं तंट्टा करित व बसतां समाज जेणें-करून चढत्या पायरीस लागून पूर्णावस्थेत पोचेल असे प्रयत्न करित असतात. लोभी मनुष्यांच्या समाजात अशा प्रकारें वागत असतां अपरिहार्य म्हणून नित्य नीतिधर्मांना कांहीं अपवाद आमच्या शास्त्रकारांनीं

सांगितले असले तरी त्यासाठी ते प्रायश्चित्तें सांगतात आणि पाश्चिमात्य आधि-
भौतिक नीतिशास्त्र हेच अपवाद उजळ माथ्यानें प्रतिपादन करीत असून, सदर
अपवाद ठरवितांना उपयोगी पडणारें बाह्य फलांच्या तारतम्याचें तत्त्व भ्रमानें
नीतीचें मूलतत्त्व मानितात ”

—गी र. पृ. ३७४-७६

भौतिक सुखावाद्यांची चूक

भौतिक सुखावरच नीतिशास्त्राची इमारत उभाळ पाहणाराची मुख्य चूक
मनुष्याच्या अतःशुद्धीला गौणत्व देण्यांत होत असते मनुष्य हा अपूर्ण असून
त्याला पूर्ण बनविणें हे नीतिशास्त्राचें ध्येय आहे. त्याचें अपूर्णत्व नाहीसें करण्यास
त्याच्या परिस्थितीची सुधारणा पुरेशी पडत नाही इतकेंच नाही, तर तो पूर्ण बनण्याचा
कळत अगर नकळत यत्न न करील तर त्याला आपल्या परिस्थितीची सुधारणा करतां
येणार नाही यासाठी आत्मोन्नति व आत्मशुद्धि यांना नीतिशास्त्रांत प्राधान्य दिलें
पाहिजे हाच आध्यात्मिक नीतिशास्त्राचा आधार आहे या आत्मशुद्धीत इद्रियें
व मन यांच्या निग्रहाला किंवा संयमाला नेहमीच स्थान दिलें पाहिजे आत्म्याच्या
अधीन बुद्धि, बुद्धीच्या अधीन मन व मनाच्या अधीन इंद्रियें अशी व्यवस्था असल्या-
खेरीज मनुष्याला आपले कर्तव्य कळणार नाही व कळलें तरी तें वळणार नाही;
म्हणजे हातून घडणार नाही हा इंद्रियांचा व मनाचा संयम म्हणजेच तप यानंतर
प्रेम—निःस्वार्थी—निष्काम—निरपेक्ष प्रेम—हा दुसरा शाश्वत नीतिधर्म आहे यालाच
अहिंसा हें दुसरें नांव आहे सर्व भूतात्मभाव हें आत्म्याचें सत्य स्वरूप आहे व
सत्याचा साक्षात्कार म्हणजेच मुक्ति होय. अशा रीतीनें सत्य, अहिंसा आणि
तप हे आध्यात्मिक नीतिशास्त्रांतील शाश्वत नीतिधर्म असून त्याच्यापासून दळणें
हें मनुष्याचें अपूर्णत्व आहे या तत्त्वाना शास्त्रकारांनीं जरी काहीं अपवाद
सांगितले असले किंवा कांही ठिकाणीं ज्ञानी पुरुषांनींही या बाबतींत विशेष अड-
चणीच्या प्रसंगीं फार ताणून धरलेलें नसलें, तरी तो गौण पक्ष आहे व त्याबद्दल
प्रायश्चित्त घेतलें पाहिजे असेंहि त्यांनीं म्हटलें आहे

“ केवळ सत्यशब्दोच्चारण म्हणजे नुसतें वाचिक सत्य आणि सर्वभूतहित
म्हणजे वास्तविक हित, या दोहोंमध्ये जेथें विरोध येतो तेथें व्यवहार दृष्ट्या अपरि-
हार्य म्हणून असत्य बोलून निर्वाह करून घेण्यास काहीं ठिकाणीं त्यांनीं परवानगी

दिली आहे खरी. तथापि, सत्यादि नीतिधर्म त्यांच्या मते नित्य म्हणजे सर्वकालीं एकसारखेच अवाधित असल्यामुळे, पारलौकिक दृष्ट्या सामान्यतः हे थोडे तरी पापच होय असें ठरवून त्यासाठीं त्यांनीं प्रायश्चित्तें सांगितलीं आहेत ”

—गी र पृ ३७

आपद्धर्माचें स्वरूप

लोकसंग्रहासाठीं सुद्धां अपरिहार्य म्हणून जी हिंसा किंवा असत्याचरण करावें लागतें तें गौण आहे; इतकेच नाही, तर तें पाप आहे व त्याबद्दल प्रायश्चित्त घ्यावें असें म्हणण्याचे कारण असत्याचरण किंवा हिंसा यांच्यामुळे जें लोकहित आपण साधतो असें म्हणतो, तें तितकेंसे साधत नाही कारण त्यामुळे बाह्यहित साधलें तरी लोकांना अधिकाधिक सत्यनिष्ठ, प्रेममय व तपोधन बनविण्याचें जें कार्य तें मागे पडतें, हें कोणासहि मान्यच करावें लागतें. लोक जर सत्यनिष्ठ, प्रेममय व तपोधन बनणार नाहीत, तर त्यांना पूर्णत्व प्राप्त होऊन सत्यधुगप्राप्ति कशी होणार ? तितक्या पुरतें हें ध्येय सुटलें असें म्हणावें लागतें व म्हणूनच लोकसंग्रहार्थ अपरिहार्य म्हणून करावी लागणारी हिंसा किंवा असत्याचरण हा आध्यात्मिक नीतिशास्त्राच्या दृष्टीनें गौण पक्ष ठरतो.

याचसाठीं ही हिंसा शक्य तितकी कमी करण्याचा सतत प्रयत्न सत्पुरुषांनीं केला पाहिजे. केवळ आज जग अपूर्ण आहे म्हणून हिंसा अपरिहार्य समजून ती करित सुटणें हा धर्म नव्हे यासंबंधीं हि गीतारहस्यांतील पुढील दोन उतारे वाचनीय आहेत

‘ सत्याप्रमाणेच क्षमा हा धर्महि अखेर म्हणजे समाजाच्या पूर्णावस्थेंत अपवाद-रहित व नित्य रूपानें शिल्लक राहिल यांत संशय नाही. किंबहुना, समाजाच्या हल्लींच्या अपुऱ्या अवस्थेंतहि पुष्कळ प्रसंगीं शांततेनें जें काम होतें तें रागानें होत नाही, असें नजरेस येतें ’

—गी र पृ. ३८९-९०

“ पण या ठिकाणीं दुसरें असेंही लक्षात ठेवलें पाहिजे की, दुष्ट पुरुषाचा प्रतिकार साधुपणानें होणें शक्य असलें, तर प्रथम तो साधुपणानेंच करावा कारण दुसरा मनुष्य दुष्ट झाला म्हणजे तेवढ्यामुळेच आपणहि त्याबरोबर दुष्ट झालें पाहिजे किंवा एकजण नकटा झाला म्हणून इतरानींहि त्यासाठीं आपलीं नाकें कापून घ्यावीं

असें होत नाही किंवा हुना, हा धर्महि नव्हे.....पण असल्या साधुपणाने दुष्टाच्या दुष्ट कृत्याचे निवारण होत नसेल तर, किंवा सामोपचाराचे व शिष्टाईचे बोलणे या दुष्टास पसत नसेल तर “कंटकेनैव कंटकम्” या न्यायाने पोष्टिसाने बाहेर न पडणारा काटा अखेर साध्या किंवा लोखडी कांट्याने म्हणजे सुईनेच बाहेर काढणे जरूर आहे कारण केव्हाहि झाले तरी लोकसंग्रहार्थ दुष्टाचा निग्रह करणे, हे भगवताप्रमाणे साधुपुरुषाचेहि धर्मदृष्ट्या पहिले कर्तव्य होय ‘साधुपणाने दुष्टाचा जिंकावा’ या वाक्यातहि दुष्टाच्याचा जय किंवा निवारण करणे हे साधुपुरुषाचे मुख्य कर्तव्य आहे, ही गोष्ट पहिल्याने गृहीत धरूनच मग तत्सिद्धार्थ प्रथम उपाय कोणता योजावा याचे निदर्शन केले आहे साधुपणाने निवारण होणे शक्य नसेल, तर जशास तसे होऊन दुष्टाचे निवारण करू नये, त्याच्या दुष्ट कृत्यास साधुपुरुषांनी बळी पडावे, असे आमच्या धर्मग्रंथाकारांनी कोठेहि प्रतिपादन केले नाही ”

— गी र पृ ३९४-९५

लोकसंग्रहार्थ अपरिहार्य हिंसा

अशा प्रकारे ज्या ठिकाणी लोकसंग्रहार्थ हिंसा करणे अपरिहार्य असेल व अहिंसेने तें कार्य होणे अशक्य असेल, तेथे ती करावी असे रहस्यकार सांगतात. येथेच गांधीजी व लोकमान्य यांच्या तत्त्वज्ञानांत अनुलंघनीय भेद आहे असे काहींचे मत आहे पण आम्हास हे तितकेसे पटत नाही गांधीजींनाहि विशिष्ट परिस्थितींत, विशिष्ट समाजांत, विशिष्ट प्रकारची अपरिहार्य हिंसा करणे हे मनुष्याचे-अहिंसाधर्मी मनुष्याचेहि-कर्तव्य वाटते यासंबंधी पुढील उतारा वाचावा :

“ Thus we arrive at the following result from the foregoing

(1) It is impossible to sustain one's body without the destruction of other bodies to some extent

(2) All have to destroy some life [a] for sustaining their own bodies. [b] for protecting those under their care [c] sometimes for the sake of those whose life is taken

(3) (a) and (b) in (2) means himsa to a greater or less extent. (c) means no himsa and is therefore ahimsa. Himsa in (a) and (b) is unavoidable

(4) A progressive ahimsaist will therefore commit the himsa contained in (a) and (b) as little as possible only when it is unavoidable, and after full and mature deliberation and having exhausted all remedies to avoid it.

... .. And therefore, although there can be no absolute duty to kill dogs etc, it becomes a necessary duty for certain people, at certain times and under certain circumstances."

—Young India

भाषान्तरः—“ अशा प्रकारें आपण वर लिहिलें त्यावरून पुढील निष्कर्ष काढूं शकतो

(१) कांहीं प्रमाणात इतर शरीराची हिंसा केल्याखेरीज आपलें शरीरहि आपण धारण करूं शकत नाहीं.

(२) सर्वांनाच कांहीं हिंसा करावी लागते.

[अ] स्वतःच्या शरीरधारणार्थ.

[ब] आपले जे पाल्य आहेत त्याच्या संरक्षणार्थ.

[क] कित्येक वेळां ज्यांची हिंसा करावयाची त्यांच्या हिताकरिताच.

[आसन्नमरण वासराचें उदाहरण]

(३) दोन कलमांतील पोटकलमें अ व ब ही हिंसा आहे पण क ही हिंसा नव्हेच.

(४) अहिंसेचा धर्म क्रमशः आचरण करणारा मनुष्य अ व ब पोटकलमांतील हिंसा शक्य तितक्या कमी प्रमाणांत करील पण जेव्हां ती अपरिहार्य असेल, तेव्हांच पूर्ण विचारांतीं टाळण्याचे शक्य ते प्रयत्न केल्यानंतरच करील.

... .. आणि म्हणून जरी कुत्रीं वगैरे सारणें हा निरक्षेप धर्म केव्हाच होऊं शकत नाहीं, तरी विशिष्ट लोकाचें, विशिष्ट परिस्थितीत व विशिष्ट कार्कीं तें अवश्य कर्तव्य बनतें ”

ही विचारसरणी गांधीजी केवळ जनावरांनाच लावतात असें नाही; तर ते ती मनुष्यालाहि लावतात. याच लेखात ते लिहितात:—

‘Suppose man runs amuck and goes furiously about sword in hand and killing one that comes his way and no one dares to capture him alive. Any one who dispatches this lunatic will earn the gratitude of the community and be regarded a benevolent man.

From the point of view of Ahimsa it is the plain duty of every one to kill such a man. There is indeed one exception if it can be so called. The yogi who can subdue the fury of this dangerous man may not kill him. But we are not dealing with beings who have almost reached perfection, we are considering the duty of the society, of the ordinary erring human beings.”

—Young India, 1924-26, p. 969

भाषान्तर:—“ कल्पना करा कीं, एक मनुष्य हातांत तलवार घेऊन बेकामपणानें जो मार्गांत येईल त्याला ठार करित सुटला आहे आणि त्याला जिवंत पकडावयास कोणी धजावत नाही. अशा वेळ्याचा जो समाचार घेईल त्याला समाज परोपकारी समजून स्वतःस त्याचा उपकृत मानील अहिंसा-दृष्टीनें अशा मनुष्यास ठार मारणें हें प्रत्येकाचें स्पष्ट कर्तव्य आहे. यालाहि तसेंच म्हटले तर एक अपवाद आहे. जर एकादा योगी त्याचा बेकामपणा शांत करू शकेल तर त्यानें त्याला मारूं नये पण अशा जवळ जवळ पूर्णावस्थेस पोहोचलेल्या विभूतींचा आपण विचार करित नसून सामान्य प्रमादी मनुष्यांच्या व समाजाच्या कर्तव्यासंबंधींच आपण विचार करित आहोंत. ”

गांधीजींचे हे विचार जो वाचील व त्यांची गीतरहस्यांतील वरील उताऱ्याशी जो तुलना करील, त्याला या दोन विभूतींच्या तात्त्विक नीतिशास्त्रांत जमीन-अस्मानइतकें अंतर आहे असें म्हणतां येणार नाही. समाजाच्या अपूर्णावस्थेंत समाजहितासाठीं अपरिहार्य म्हणून इतर सर्व मार्ग नाहीसे झाल्यावर हिंसा करावी लागते व ती करणें समाजाचें या परिस्थितींत कर्तव्य होतें हें गांधीजींनाहि मान्य आहे. तसेंच, दुष्टावा जिंकण्याचें कार्य अहिसेनें शक्य असेल तर तें अहिसेनेंच केले पाहिजे, केवळ

दुसरा दुष्ट झाला म्हणून आपण दुष्ट होऊ नये व या तत्त्वाचा उपयोग हल्लींच्या अपूर्ण समाजांतहि अनेक वेळां होऊ शकतो, हें लोकमान्यांनाहि मान्य आहे लोकसंग्रहार्थहि हिंसा करणे हा गौण मार्ग आहे, हेंहि त्यांना मान्य आहे तसेच अहिंसा हेंच नीतिधर्माचें शुद्ध व नित्य स्वरूप आहे, हेंहि त्यांना मान्य आहे मग—

भेद कोठें आहे ?

गांधीजी व लोकमान्य यांच्यांत मुळीच भेद नाही असें आमचें मन नाही पण तो भेद तत्त्वज्ञानांत फारसा नसून वर्तन-तत्त्वांत, धोरणांत आणि विशिष्ट कार्यांत 'जशास तसें' हें तत्त्व लागू करणे अपरिहार्य आहे किंवा नाही, या बाबतीत आहे 'दुष्टाशीं दुष्ट होऊ नये, त्याचा दुष्टाचा भेमानेंच जिंकावा' हें तत्त्व लोकमान्यांनीं आपलें वर्तनतत्त्व म्हणून गृहीत केलें नव्हतें तें तत्त्व श्रेष्ठ असलें, तरी आपल्या आजच्या राजकारणांत त्यानें कार्य होईल असें त्यांना वाटत नव्हतें त्यांचं सर्व राजकारण कायद्याच्या मर्यादेतीलच असून जशास तसें या तत्त्वावरच अधिष्ठित झालें होतें आमच्या राजकारणाचा लढा "अक्रोधेन जयेत् क्रोधम्" या तत्त्वानें सुटणें शक्य नाही, असें वाटत असल्यामुळे आज अपरिहार्य म्हणून जशास तसें हें तत्त्व आचरणें भाग आहे असें त्यांना वाटे पण कायद्याच्या कक्षेबाहेर राजकारण गेल्यावर काय करावयाचें, याबद्दल त्यांचें मन साशंकच असावें. कायद्याच्या बाहेर जाऊन जशास तसें हे तत्त्व अवलंबिल्यास सशस्त्र क्रांतीच्या क्षेत्रात तें शिरतें व तीच त्याची परिणति पण ती तर अशक्य दिसत होती निःशस्त्र क्रांति हेच भवितव्य त्यांना दिसत होतें. तेंच त्यांनीं बोलून दाखविलें पण ती आचरणांत आणावयाची तर 'जशास तसें' हें तत्त्व सोडून

अक्रोधानें क्रोध जिंकावा ' या वर्तनतत्त्वाचा अवलंब करावा लागतो, हें त्यांच्या बुद्धीला पटलें होतें. गांधीजींचा मार्ग मोठा आहे, त्याची योग्यता मोठी आहे, असें ते लिहितात पण आजच्या जगांत तो आचरणां येईल काय ? सशस्त्र क्रांति ही आजच्या स्थितीत अपरिहार्य हिंसा नव्हे काय ? असेहि विचार त्यांच्या डोक्यांत खेळत असतील. पण आज आरणांस तेंहि शक्य नाही, अशी एक प्रकारची साशंक वृत्ति दिसते येथें

अपरिहार्य हिंसा कशी ठरवावी ?

असा तात्त्विक प्रश्न उद्भवतो त्याला सार्वकालिक उत्तर नाही हे उत्तर

स्थलकालसापेक्षतेने द्यावे लागते. याचा निर्णय कोणी करावयाचा ? याबद्दल गीतारहस्य म्हणते, "पण मनुष्याचे व्यवहार त्याच्या इच्छाधीन असल्यामुळे, आणि वर सांगितलेल्या त्रैलोक्यचिंतामणीमात्रेचा दुष्टावर केव्हा उपयोग करावा हे निश्चित ठरविण्यास लागणारे धर्मज्ञानहि अत्यंत सूक्ष्म असल्यामुळे आपण करू इच्छितो तो प्रकार योग्य कां अयोग्य, धर्म्य की अधर्म्य, याबद्दल मोठमोठ्या माणसांसहि प्रसंग-विशेषीं मोह पडत असतो—' किं कर्म किमकर्मेति कवयोप्यत्र मोहिता.' "

—गी. र पृ. ४१६

' अशा प्रसंगी नुसत्या विद्वान् पण नेहमीच धाड्याबहुत स्वार्थबुद्धीने पछाडलेल्या पुरुषाच्या पांडित्यावर किंवा केवळ आपल्या सारासार विचारावरच भिस्त न ठेवतां, पूर्ण साम्यावस्थेस पोचलेल्या परमावधीच्या साधुपुरुषाच्या शुद्ध बुद्धीसच अखेर शरण जाऊन त्या गुरूचा निकाल प्रमाण मानिला पाहिजे "

—गी र पृ. २९६

" साम्यबुद्धि प्रमाण मानली म्हणजे विशेष अडचणीच्या प्रसंगी धर्माधर्म निर्णयार्थ ज्ञानवान् साधु पुरुषासच शरण गेले पाहिजे असे प्राप्त होते खरे; पण त्यास कांहीं इलाज नाही "

—गी र. पृ ६०२

काही लोक अशा ठिकाणी केवळ शास्त्रवचनांवरच विसरून राहतात पण तेहि लोकमान्यांना पटत नाही " अत्यंत सर्वमान्य झालेल्या शास्त्रकारांची बुद्धि अशा प्रकारची शुद्ध असते व त्यामुळेच ' तस्माच्छास्त्रं प्रभणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितो '—...असें भगवंतानीं अर्जुनास सांगितले आहे तथापि, कालमानाप्रमाणे पुढच्या पुढच्या साधु पुरुषांस या शास्त्रांतहि फरक करण्याचा अधिकार प्राप्त होत असतो, हे विसरतां कामा नये "

—गी र पृ ३९६

तेव्हां केवळ आजपर्यंतच्या धर्मशास्त्रात विशिष्ट गोष्टीसाठीं हिंसा अपरिहार्य आहे असें सांगितले, यावरून प्रत्येक वेळेचा प्रश्न सुटू शकत नाही

निःशास्त्र कांतीचे ध्येय

भरतखंडांत नि शास्त्र किंवा अद्विसामय कांतीचे ध्येय प्रथम गाधीजींनीच पुकारलेले

नाहीं. लो. टिळक व योगी अरविंद घोष या दोघानींहि तें पुकारलें होतें अरविंद वाचू म्हणतात,

“On their fidelity to Swadeshi, to Boycott, to passive resistance, rested the hope of a peaceful and spiritual revolution. On that it depended whether India would give the example unprecedented in history of a revolution worked only by moral force and peaceful pressure.”

—Aurobindo's speeches, p 211-12

“शांततेच्या व आध्यात्मिक कांतीची आशा स्वदेशी, बहिष्कार व सत्याग्रह यांवरील आमच्या निष्ठेवर अवलंबून आहे केवळ आत्मबलानें व शांततेच्या दडपणानें घडून आलेल्या कांतीचें इतिहासात अपूर्व असें उदाहरण हिंदुस्थान दाखवून देणार किंवा नाहीं हें त्यावर अवलंबून आहे ”

तात्पर्य, आपण एक आत्मबलाची अपूर्व कांति करित आहोंत याची कल्पना लो टिळक व योगी अरविंद यांना होती. पण त्यांची प्रकृति किंवा त्यानीं अवलंबिलेलें वर्तनतत्त्व-जशास तसेचें तत्त्व-या कांतीच्या ध्येयाशीं विसंगत होतें यामुळें त्यांच्याजवळ जरी एक अपूर्व कार्यक्रम होता, तरी तो कार्यक्रम अमलांत आणणारा नेता सध्यां नाहीं याची जाणीव त्यांना होती योगी अरविंद हे पँडेचरीस जाण्याच्या अगोदर थोडेच दिवस लिहितात.—

The party is there, not less pervading and powerful as before, but in want of a policy and leader. The first it may find, the second only God can give it..... The men who have led hither-to have been strong men of high gifts and commanding genius, great enough to be protegonists of any other movement for even they were not sufficient to fulfill one which is the chief current of a worldwide revolution. Therefore the Nationalist party, custodians of the future must wait for the man who is to come, calm in the midst of calamity, hopeful

९९ अतुल्य २०३० वि. चारुणिक
 नो. वि. १९५५

under defeat, sure of eventual emergence and triumph and always mindful of the responsibility which they owe not only to their Indian posterity, but to the world "

—Ibid, p 225-26

भाषान्तरः—“ पूर्वीइतकाच प्रबल व व्यापक असा राष्ट्रीय पक्ष आहे. पण त्याला कार्यक्रमाची व नेत्याची आज वाण आहे कार्यक्रम त्याला मिळेल, पण नेता हा फक्त परमेश्वरच देऊ शकेल आजपर्यंत ज्यांनी नेतृत्व केलें तेहि खंदे पुरुष आहेत व त्यांच्या अर्गी उच्च गुणहि आहेत. त्याची प्रतिभा प्रभावी आहे इतर कोणत्याहि चळवळीचे नेतृत्व करण्याइतके ते मोठेहि आहेत. पण तेसुद्धां सर्व जगद्र्यापक अशा कातीचा एक प्रमुख प्रवाह बनलेल्या या कातीचे नेतृत्व करण्यास पुरेसे पडले नाहीत. म्हणून भविष्यकालाचा रखवालदार असा जो राष्ट्रीय पक्ष त्यानें पुढें येणाऱ्या नेत्याची वाट पहातच कांहीं काळ कठिला पाहिजे. हा भावी नेता आपत्तींनिहि शांत राहील, पराभवांतहि आशावादी असेल, अतिम यशाबद्दल निश्चित व सश्रद्ध असेल आणि आपल्या भारतीय वंशजासंबंधींच नव्हे, तर सर्व जमासंबंधीहि आपली जी जबाबदारी आहे, तिची त्याला पूर्ण जाणीव असेल ”

टिळकांनीं काय केलें असतें ?

तात्पर्य, आजच्या राजकारणांत 'जशास तसें' याच तत्त्वाचा अवलंब करणें अपरिहार्य आहे, असें मानणारे आपल्या बरोवरीचे पुढारी अहिंसामय कांतीचा मार्ग जमाला दाखवून देण्यास प्रकृतिगुणांनींच असमर्थ आहेत व या कातीचे नेतृत्व करणारा कोणी असामान्य नेता आल्याखेरीज हें कार्य तडीस लागत नाही, याची जाणीव या पत्रात योगी अरविंद यांनी व्यक्त केली आहे लोकमान्यांच्या उत्तर आयुष्यांत त्यांनाहि ही जाणीव झाली असल्याचें दिसतें. म्हणूनच ते गांधीजींना तुमचा मार्ग श्रेष्ठ आहे खरा, पण तो लोक कितपत अनुसरतात तें पहा, लोक तुमच्यामार्गे आले, कीं मी केव्हाहि आहेच असें म्हणत असत. कित्येक वेळां हाच भावी भरतखंडाचा नेता असेंहि गांधीजींबद्दल ते बोलत. भरतखंडाच्या राजकारणाचें अहिंसामय काति हेंच भवितव्य त्याच्या बुद्धिरूप नेत्राना दिसत होतें दुष्टाचा दुष्टाचा भेमानें जिंकणें हाच खरा नित्यधर्म आहे, असेंहि त्यांना वाटे मनुष्यजातीला

पूर्णावस्थेस नेण्याचा हाच मार्ग असून त्याच केव्हां अवलंबन करावे व अपरिहार्य म्हणून नित्य नीतिधर्माला सोडून केव्हां वर्तन करावे, हे सामान्यबुद्धीला ठरविता येत नाही, असेहि त्यांचे मत होते हा मार्ग केवळ खिस्ती किंवा बुद्ध धर्मातच सांगितला आहे असे नसून त्याची महति आमच्या उपनिषदांनीहि गाइली आहे अशा स्थितीत गांधीजींना त्यांनी शक्य ते साहाय्य केले असते असे आमच्या बुद्धीस वाटते त्यांच्यातील खरा भेद अंतिम तत्त्वाचा नव्हता तो परिस्थितीच्या स्वरूपनिर्णयासबधींचा थोडासा असेलहि, पण मुख्यतः प्रकृतीचा होता आणि आजन्म आचरिलेल्या वर्तनतत्त्वाचा होता पण भारतीय राजकारणाच्या भावी विकासास भिन्न वर्तनतत्त्वाच्या व भिन्न प्रकृतीच्या नेत्याची आवश्यकता आहे. अशीहि जाणीव त्यांना असेल काय ? व म्हणूनच कदाचित् हा पुरुष भावी भारतीय नेता होईल असे उद्गार त्यांच्या तोंडून निघत असतील काय ? कोणी मांगवे ?

जमीन-अस्मानाइतके अंतर नाही

एक गोष्ट निश्चित वाटते की, दोघांच्या नीतिशास्त्रात जमीन-अस्मानाइतके अंतर आहे, हे मत फोल आहे दोन्हीहि नीतिशास्त्रे एकच असून दोहोंनाहि सत्यादि नीतिधर्मांचे नित्यत्व मान्य आहे व त्यांचे शुद्ध स्वरूप ज्या समाजांत पूर्णपणे प्रतीत होऊ शकेल असा सत्यनिष्ठ, प्रेममय व तपोधन समाज निर्माण करणे हेच त्या नीतिशास्त्रांचे आध्यात्मिक ध्येय आहे. हे ध्येय गाठण्यासाठी कायावाचामनाने शुद्ध सत्यनिष्ठ व अहिंसावादी राहण्याचा शक्य तो यत्न केला पाहिजे. समाजाच्या अपूर्णावस्थेत हीं तत्त्वे अमलांत येऊ शकत नाहीत म्हणून अशा अपूर्ण समाजांत हिंसा हे लोकसंग्रहार्थ कर्तव्य बनते हेहि खरे, पण त्यामुळे सत्य, अहिंसादि नित्य नीतिधर्मांशीं भांडत न सुटतां जेणेकरून समाजाचे पाऊल पूर्णावस्थेकडे अधिकाधिक पडत राहील तसे वर्तन करित राहिले पाहिजे. कित्येक प्रसंगी कायिक हिंसा करावी लागली, तरीहि वाणीला व मनाला तिचा स्पर्श न होऊ देण्याचा शक्य तो प्रयत्न केला पाहिजे. लोकसंग्रहाचे कर्तव्य केव्हांच सोडता उपयोगी नाही या कार्यार्थ करावी लागणारी हिंसाहि शक्य तितकी कमी व अपरिहार्य अशीच असली पाहिजे व ती उत्तरोत्तर कमी करण्यासाठी झटले पाहिजे यथपर्यंत दोघांचे तत्त्वज्ञान एकच आहे गांधीजी यांच्यापुढे जाऊन सांगतील की, 'राजधर्मातील सर्वच हिंसा नाहीशी करून दंडहीन समाज स्थापन करणे जरी मला आज

शक्य नसलें, तरी प्रजाधर्मांत अहिंसामय कांतीचा मार्ग दाखवून देऊन मानव-समाजाला अधिक उन्नत अवस्थेला नेणें आज शक्य आहे व हें करून दाखविण्याचें कार्य आज भरतखंडाकडे आलें आहे. सशस्त्र कांति ही आजपर्यंतच्या राजकीय कर्मयोगांत अपरिहार्य गणली असली व त्या दृष्टीने शास्त्रसंमत असली, तरी आज ती अपरिहार्य हिंसेच्या सदरात येत नाही. आज लोकसंग्रहाला ती अवश्य नाही. आज जगाला शस्त्रसन्यासाचा संदेश हवा आहे व तो भरतखंड देऊं शकेल ही गोष्ट लो टिळक व योगी अरविंद यांनींही बोलून दाखविली आहे व तीच मी आचरीत आहे. लोक जर माझ्या पाठीमागून येतील, तर या पूर्वाचार्यांच्या बुद्धीचा आशीर्वाद माझ्या कार्याला आहे. ज्यांना अध्यात्म व अहिंसा तत्त्वच मान्य नाही त्यांना हें पटणार नाही. पण माझे पूर्वाचार्ये तसे नव्हते. भारतीय संस्कृतीहि तशी नाही. येथें अध्यात्मवादाचें आजपर्यंत पोषण झालें आहे व त्यामुळेच अहिंसामय कांतीचे तत्त्वज्ञान येथें आज निर्माण झालें आहे."

गांधीजींचें राजकारण जसें लोकमान्याच्या बहिष्कारयोगांत बसतें, त्याचप्रमाणें त्याचा वर्धिष्णु अहिंसान्वादहि गीतारहस्यातील आध्यात्मिक नीतिशास्त्रांत अशा प्रकारें बसूं शकतो

लोकशक्ति :
१ ऑगस्ट, १९३५ }

म० गांधींचा धर्म आणि व्यवहार : : ७

‘ योगः कर्मसु कौशलम् । ’—भगवद्गीता
I am not come to destroy, but to fulfil ”
—Sermon on the Mount

म० गांधी हे धर्मनिष्ठ आहेत त्याचप्रमाणे ते व्यवहारकुशलहि आहेत. अंनिम-दृष्ट्या धर्म आणि व्यवहार यातील द्वैत त्यांना मान्य नाही. व्यवहारातील त्यांची यशस्विता त्यांच्या धर्मनिष्ठेवर अवलंबून आहे आणि त्यांच्या अंतःकरणातील धर्म-प्रवृत्ति त्यांना जगातील व्यवहार करण्यास प्रवृत्त करित आहे. अर्थकाममूलक सर्व मानव-व्यवहारांना धर्माधिष्ठित बनविणे हे आपले पवित्र कर्तव्य आहे, असे ते मानतात. धर्माची तत्त्वे पर्वताच्या गुहेत किंवा अंतःकरणाच्या खोल दरीत दडून न राहतां त्यांच्या ज्ञानमय प्रकाशांत मानवांचे सर्व ऐहिक व्यवहार चालले पाहिजेत, असा त्यांचा आग्रह आहे. धर्म आणि व्यवहार याची फारकत झाली असतां धर्म पंगु बनतो व व्यवहार अध होतो. अर्थात् या दोहोंचे सहकार्य होण्या-वरच मानव-समाजाची खरी उन्नति अवलंबून आहे.

गौतम बुद्ध व येशू ख्रिस्त यांच्याप्रमाणे म. गांधी सत्यनिष्ठ व अहिंसावादी आहेत. श्रीकृष्ण व महंमद पैगंबर यांच्याप्रमाणे ते कर्मयोगीहि आहेत. बुद्धाने व ख्रिस्ताने राजकारण केले नाही, परंतु सत्य आणि अहिंसा यांचे शुद्ध स्वरूप व्यक्त केले. श्रीकृष्ण आणि महंमद यांनी राजकारण केले, परंतु सत्य आणि अहिंसा यांना मर्यादा घातल्या म. गांधी राजकारण करित असूनहि सत्य आणि अहिंसा यांना मर्यादा आहेत किंवा अपवाद आहेत असे मान्य करित नाहीत; तथापि,

जगाची व स्वतःची अपूर्णता ते मान्य करीत असल्यामुळे या तत्त्वांच्या आपल्या आचरणातहि अपूर्णता आहे ही गोष्ट ते प्रांजलपणे कबूल करतात. एकदर जगाची प्रगति हिंसेतून अहिंसेकडे, असत्यातून सत्याकडे किंवा अपूर्णातून पूर्णाकडे आहे अशी त्यांची श्रद्धा आहे. ते ज्याप्रमाणे स्वतःला पूर्ण समजत नाहीत, त्याचप्रमाणे इतिहासातील श्रीकृष्ण, बुद्ध, ख्रिस्त किंवा महमद यांपैकी कोणासहि पूर्ण समजत नाहीत. श्रीकृष्ण, बुद्ध, ख्रिस्त किंवा महमद या ऐतिहासिक विभूतींही त्यांच्या त्यांच्या भक्तांच्या अतःकरणंतील श्रीकृष्ण, बुद्ध, ख्रिस्त किंवा महमद हे भिन्न आहेत. गीतेतील श्रीकृष्ण म्हणजे 'संपूर्ण ज्ञान' असे गांधीजी म्हणतात; परंतु त्याचबरोबर तो ऐतिहासिक नसून काल्पनिक आहे असेहि त्यांचे मत आहे.

प्रत्येक भूमिमात्राच्या रूपाने जगाचे आदिकरण जे शुद्ध चैतन्य तेंच व्यक्त होत असते, या दृष्टीने प्रत्येक मनुष्य हा परमेश्वरी अवतारच आहे. तथापि, सर्वांत हे चैतन्य सारख्याच प्रमाणात व्यक्त होत नसल्यामुळे ज्या व्यक्तींत तें तत्कालीन व तद्देशीय इतर व्यक्तींहीन अधिकांत अधिक व्यक्त झालेले दिसते, त्यास ईश्वरांश किंवा परमेश्वरी अवतार अथवा ईश्वराचे प्रेषित मानण्याची प्राचीन परंपरा आहे. असेच लोक धर्मस्थापना करून गेलेले आहेत. "धर्मस्थापनेचे नर । ते ते ईश्वराचे अवतार । मार्गे झाले पुढे होणार । देणे ईश्वराचे ॥" या दृष्टीने म० गांधींसहि केवळ भक्तियुगांत लोकांनी अवतारी पुरुषांत गणले असते असे आम्हांस वाटते. परंतु आज विवेकयुग असल्यामुळे असे कोणीहि म्हणणार नाही व तेंच योग्य आहे. आजपर्यंतचे अवतारी पुरुषहि अपूर्ण होते व मी स्वतःहि अपूर्ण आहे, असे जो म्हणतो त्याला अवतारी कोण म्हणणार ? सर्वच धर्मस्थापकांचे कार्य अहिंसेचे, सत्याचा व तपोबलाचा अधिकाधिक विकास करणे हेच आहे अशी त्यांची श्रद्धा असल्यामुळे बुद्ध आणि ख्रिस्त यांच्या उपदेशांत त्यांना ज्याप्रमाणे सत्य आणि अहिंसा यांचा उपदेश आढळतो, त्याचप्रमाणे श्रीकृष्ण व महमद यांच्या उपदेशांतहि त्यांना सत्य आणि अहिंसा हीच तत्त्वे दिसतात. त्यांच्या उपदेशात या तत्त्वांशी विसंगत असे जे कांहीं आढळते किंवा या तत्त्वाना त्यांनी ज्या मर्यादा ठेविल्या होत्या, त्या तत्कालीन जगाच्या व त्या व्यक्तीच्या अपूर्णतेच्याच निदर्शक आहेत असे ते मानतात. क्षत्रियाने हिंसा करावयास हरकत नाही या वचनाचा अर्थ करतांना इतर सर्व वर्णांनी हिंसा करू नये असे सांगण्याचाच

उपदेशकाचा हेतु आहे असें ते लोकांना सांगतात. राज्यसंस्था हीसुद्धा अहिंसे-
करिताच, म्हणजे जगात शांततेची प्रस्थापना करण्यासाठीच निर्माण झालेली
असल्यामुळे तिचे ध्येय हिंसा हे नसून अहिंसा हेच आहे असें ते समजतात या
अहिंसेच्या ध्येयासाठी राज्यसंस्था समूळ नष्ट करणे हेहि ते आपलें कर्तव्य मान-
तात. सर्व मानवकुळास अरात्रक अवस्था प्राप्त करून देणे हे त्यांचे ध्येय
आहे. राज्यसंस्था निर्माण होण्यापूर्वीच्या मत्स्यन्यायाशी तुलना केली असता
राज्यसंस्थेखाली अहिंसेचा विकास अधिक झालेला आहे हे खरें असलें, तरी
राज्यसंस्थेचे हिंमक स्वरूप कमी करीत नेणे व अखेरीस ती पूर्णपणे नष्ट करणे
हेच मनुष्यमात्राचें ध्येय आहे एके काळीं क्षात्रधर्माचा उदय झाला तो अहिंसेच्या
प्रस्थापनेसाठीच झाला असला, तरी आज क्षात्रधर्माचा विकास करून त्याला
सत्याग्रहाचें स्वरूप देणे अवश्य आहे असें ते म्हणतात; व हे करीत असतांना
भगवद्गीतेतील धर्मयुद्धाच्या उपदेशाच्या विरुद्ध आपण जात नाहीं, तर त्या धर्म-
युद्धाच्या कल्पनेचा आपण अधिक विस्तार करीत आहोंत असें ते प्रतिपादितात.

म गाधी हे निरपेक्ष किंवा निरपवाद अहिंसावादी असले व या दृष्टीने ते
आत्यंतिक तत्त्वनिष्ठ किंवा ध्येयवादी असले, तरी दुसऱ्या एका दृष्टीने ते अत्यंत
व्यवहारकुशल आहेत. याचें मुख्य कारण म्हणजे त्यांना आपल्या व जगाच्या
अपूर्णतेची पूर्ण जाणीव आहे हेच होय आपल्या स्वतःच्या मर्यादा ते ओळखतात व
या गोष्टीचा नेहमी उच्चारहि करून दाखवितात संपूर्ण अहिंसेचें व सत्याचें
आचरण आज आपल्या हातून होत नाही हे ते जाणून आहेत तथापि, याचा
दोष ते जगाच्या अपूर्णतेवर सहसा लादित नाहींत अपूर्ण जगाला पूर्ण बनविणे
हाच आपला धर्म आहे असें ते समजत असल्यामुळे जगाच्या अपूर्णतेकडे पाहून
ते आपल्या अपूर्णतेचे समर्थन करू इच्छित नाहींत अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची
त्यांची बुद्धि अहिंसा-वृत्तीइतकीच जागृत असल्यामुळे ज्यांना अहिंसेनें आपल्या-
वर होत असणाऱ्या अन्यायाचा प्रतिकार करतां येत नसेल, त्यांनीं हिंसा-
मार्गानेहि तसा प्रतिकार केला तरीहि त्यात शौर्य आहे, अशी त्यांची खात्री आहे.
क्षात्रधर्मातील शौर्यवृत्तीचा ते गौरव करतात व आपल्या सत्याग्रहाच्या धर्मयुद्धात
त्यांनीं या वृत्तीला अवकाश करून दिलेला आहे आपल्या स्वातंत्र्याचें व स्वत्वाचें
संरक्षण करण्याच्या कामीं देहपातापर्यंत स्वार्थत्याग करणे हे प्रत्येक व्यक्तीचे कर्तव्य
आहे, असा उपदेश ते सोदाहरण करीत असल्यामुळे लोकांतील स्वत्व, स्वाभिमान

आणि स्वार्थत्याग या वृत्ती ते असामान्य प्रमाणांत जागृत करूं शकतात. प्राचीन निवृत्तिमार्गी साधुसत्ताहून म. गांधींचा हाच विशेष आहे. ते केवळ अहिंसेचा व सत्याचा उपदेश करूनच थांबत नाहीत, तर जगातील अन्यायांचे व पारतंत्र्याचे निवारण करण्याचा शांततेचा व सत्याचा मार्ग लोकांना दाखवून देऊन त्यांत त्यांचे धुरीणत्व स्वतः स्वीकारण्यासहि पुढें सरसावतात; आणि त्या कार्मी व्यवहारज्ञ मुत्सद्या-इतकेंच, किंबहुना, त्याहूनहि अधिक यश संपादन करून दाखवितात. जगातील सर्वच अन्याय, विषमता व पारतंत्र्य नष्ट करून सर्वत्र एकदम न्याय, समता व स्वातंत्र्य याची प्रस्थापना करणे शक्य नाही याची त्यांना पूर्ण जाणीव असल्यामुळे स्वपरबलाबल अजसावून योग्य प्रसंगी योग्य तडजोडी करण्यासहि ते तयार असतात. कोणत्या प्रसंगी कृती तडजोड करावी हे ओळखण्यास लागणारे व्यवहारकौशल्य त्यांच्या अर्गी आहे. पण जगातील रूढ व्यवहारांत सुधारणा

असल्यामुळे रूढ व्यवहारापुढें त्यांना नेहमीच नमावें लागत नाही, तर रूढ व्यवहाररूपी परिस्थितीला ते क्षणोक्षणी नमवीत असतात. जगातील सर्व अन्यायांची, विषमतेची किंवा पारतंत्र्याची उभारणी सामान्य जनतेच्या अज्ञानावर, भीरुत्वावर, क्षणिक स्वार्थभावनेवर आणि सत्ताधान्याशीं होणाऱ्या तिच्या सहकारितेवरच झालेली आहे, याची जाणीव म. गांधींना आहे. सामान्य जनतेनें संघटित होऊन शौर्यानें आपल्यावरील अन्यायाचा व जुलुमाचा प्रतिकार करण्याचा निश्चय केला, तर जगातील सर्व जुलुमाचा प्रतिकार करणे अशक्य नाही, जनतेच्या या संघटित सामर्थ्यापुढे पृथ्वीवरील कोणत्याहि बलाढ्य सत्ताधान्यांचें सामर्थ्य टिकू शकणार नाही, अशी त्यांची श्रद्धा आहे व ती यथार्थ आहे.

जुलुमानें गांजलेल्यांना ते सहकारितेचे व शस्ताचेच यत्न घ्याव्यात असे जगतात. जगतातील अत्याचार-प्रवृत्तीला ते कधीहि चालना देत नाहीत. यामुळे जगात बेवद-शाही मात्रून वाईटाबरोबर चांगल्याचीहि आहुति पडण्याची भीति या मार्गांत नाही. जुलुमी सत्ताधान्याशीं असहकार व त्याचा आज्ञाभंग हीं दोन सत्या-ग्रहाचीच अंगे आहेत आणि त्यांत विलक्षण सामर्थ्य आहे. हे सामर्थ्य प्रकट करून सत्य आणि अहिंसा या तत्त्वांना त्यानीं तपोबलाची जोड देऊन प्रभावशाली बनविले आहे. हे तपोबल म्हणजेच त्यांची सत्याग्रहाची शिस्त होय. "शमप्रधानेषु

तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ” या सिद्धान्ताचा अनुभव त्यांनीं आज सर्व पृथ्वीवर प्रबल बनलेल्या जुलुमी साम्राज्यसत्तेस आणून दिलेला आहे तसेंच सत्याचा विजय होण्याला तपश्चर्येची आवश्यकता आहे, हेहि त्यांनीं तितक्याच स्पष्ट शब्दात जनतेला शिकविलेले आहे. जनतेचा पक्ष केवळ सत्पक्ष आहे एवढावर तिचा विजय होणार नाही; तसें होण्यास तिनें उग्र तपश्चर्या केली पाहिजे

जगाचें आदिकारण केवळ ज्ञानमय किंवा केवळ प्रेममय नाही. ज्ञान, प्रेम आणि सामर्थ्य असें त्याचें त्रिविध स्वरूप आहे या त्रिविध स्वरूपांतून सत्य, अहिंसा आणि तपश्चर्या या तीन तत्त्वांचा उगम होतो. असत्य आणि सत्य, हिंसा आणि अहिंसा व शरीरबल आणि तपोबल यांचा लढा जगांत सर्वत्र दृष्टीस पडतो सत्य, अहिंसा आणि तपश्चर्या यांना असत्य, हिंसा आणि पशुबल यांच्यावर पित्रय मिळावा अशी जगाची घटना आहे. प्राचीन क्षात्रधर्मांत तपोबल शौर्याच्या रूपानें अंतर्भूत झालेले होते, परंतु त्याचा कौर्याशीं संयोग झालेला होता. यामुळे कोणतेहि युद्ध खरें धर्मयुद्ध होऊं शकत नसे प्रत्येक युध्यमान पक्षांत शौर्य आणि कौर्य याचा संयोग दिसत असल्यामुळे कोणता सत्पक्ष आणि कोणता असत्पक्ष याचा निर्णय देणें जवळजवळ अशक्य होत असे सत्याग्रह-संग्रामांत एका पक्षास शुद्ध शौर्य आणि दुसऱ्या पक्षास शुद्ध कौर्य असा देखावा दृष्टीस पडतो. निःशस्त्र वीराचें शौर्य सशस्त्र वीराहून श्रेष्ठ प्रतीचें असतें व निःशस्त्र वीरावर आघात करणाऱ्याचें कौर्य तितकेंच हीन असतें. शुद्ध शौर्य आणि शुद्ध कौर्य यांतील हा लढा पाहून मानवी अतःकरणात लपून बसलेला परमेश्वर प्रकट होतो आणि सन्-पक्षाच्या बाजूला धावून येतो, या श्रद्धेवर सत्याग्रहाची उभारणी झालेली आहे विश्वांतील प्रत्येक अणुरेणूंत ज्ञान, प्रेम आणि सामर्थ्य हे गुण गूढ रूपानें वास्तव्य करीत असतात, आणि सत्य, अहिंसा व तपश्चर्या हीं त्यांचींच रूपें असल्यामुळे त्यांना यश मिळावें अशीच विश्वाची घटना आहे, अशी श्रद्धा असणें व तदनुसार आचरण घडणें हाच आस्तिक्यवाद होय. ही आस्तिक्यभावना सत्याग्रहाच्या बुडाशीं आहे. सत्याग्रहाचा विजय होणें म्हणजे या आस्तिक्य भावनेचाच विजय होणे होय.

आज जगांतील सर्व देशांत संपत्ति आणि सत्ता यांची विषम विभागणी झालेली दिसते प्रत्येक देशांतील एका अल्पसंख्य वर्गांत सर्व संपत्ति आणि सत्ता

संकलित झाली असून बहुसंख्य सामान्य जनतेला दारिद्र्य आणि दास्य याच्या कर्दमांत नित्य रखडावे लागत आहे. ही विषमता नष्ट करून सर्वत्र स्वतंत्रता, समता व बंधुता यांची प्रस्थापना करणे हे आजचे धर्मकार्य झालेले आहे या तत्त्वाच्या प्रस्थापनेसाठीच फ्रेंच किंवा रशियन् राज्यक्रांत्या झाल्या. लोकसत्ता आणि समाज-सत्ता या तत्त्वाचा उदयहि याच धर्मबुद्धीतून झालेला आहे. परंतु या राज्यक्रांति-कारकांनी किंवा समाजक्रांतिकारकांनी हिंसेच्या साधनाचाच उपयोग केलेला असल्यामुळे अद्यापि स्वतंत्रतेचे, समतेचे व बंधुतेचे युग सुरू होऊ शकत नाही. म० गाधींनी दरिद्रीनारायणाची उपासना करण्याचा जो धर्म प्रवृत्त केला आहे, त्याच्या बुडाशीहि हीच तत्त्वे आहेत. परंतु त्याचबरोबर सत्य, अहिंसा व तप-श्र्चर्या याच साधनांनी हीं साध्यें सिद्ध होऊ शकतील असें ते जगाला सांगत आहेत साध्यें जशीं उच्च होऊं लागलीं त्याचप्रमाणें साधनेंहि उच्च झालीं पाहिजेत. चाटेल त्या साधनानें चाटेल तें साध्य प्राप्त करून घेता येणार नाही. ज्यांना स्वतंत्र-तेची लालसा आहे, त्यांनीं शस्त्रसामर्थ्यानें दुसऱ्यावर सक्तीचा अमल गाजवितां उपयोगी नाहीं ज्यांना बंधुतेची प्रस्थापना करावयाची आहे, त्यांनीं हिंसेचा आश्रय करता उपयोगी नाहीं वैरभावनेतून बंधुभावनेची आणि हिंसेतून अहिंसेची प्रस्था-पना करण्याचे प्रयत्न सफल होणार नाहीत हाच म. गाधींचा जगाला संदेश आहे.

सर्व जगातील दरिद्री जनतेच्या अंत करणांत परमेश्वरी सामर्थ्य आहे. सत्य, अहिंसा आणि तपश्र्चर्या या साधनांनी हे सामर्थ्य प्रकट करता येणें शक्य आहे. हे सामर्थ्य प्रकट झाल्यानें पुराणग्रथांत वर्णन केलेल्या सत्ययुगाचा अवतार पृथ्वीतलावर होऊ शकेल

नेव राज्य न राजासीन्न च दंडो न दांडिकः ।

धर्मेणैव प्रजा. सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥

असें सत्ययुगाचे वर्णन श्रीमन्महाभारतांत केलेले आहे सत्याग्रहाच्या साधनाचा अवलंब केल्यानें हे सत्ययुगाचे ध्येय गांठणें शक्य होऊ शकेल. आज पाश्चात्य देशातील कम्युनिस्ट लोकांनीहि या अराजक स्थितीचे ध्येय स्वीकारलेले आहे; परंतु त्या ध्येयास अनुरूप असा सत्याग्रहाचा मार्ग मात्र अद्यापि ते स्वीकारीत नाहीत.

या कम्युनिस्टांखेरीज इतर काहीं लोक विश्वबंधुत्वाच्या ध्येयानें प्रेरित होऊन

अहिंसेचा व शांततेचा उपदेश पाश्चात्य देशांत करीत आहेत. त्यांनीं शस्त्र-संन्यासाचें ध्येय पुढें ठेवलेलें असून कोणत्याहि युद्धांत सरकारशीं सहकार्य करू नये असा उपदेश ते आपल्या अनुयायांस करीत असतात. सत्याग्रही या नात्यानें म० गांधीचें ते अभिनंदन करतात. परंतु त्यांच्या काहीं कृती व उक्ती यांसबधीं त्यांना कित्येक प्रसंगीं आश्चर्य वाटतें. म० गांधी जर अहिंसावादी आहेत, तर त्यांनीं महायुद्धाच्या प्रसंगीं ब्रिटिश साम्राज्यासाठीं सैनिकांची भरती कां केली याबद्दल त्यांना अचवा वाटतो. तसेंच मानव-समाजाला अराजक अवस्था प्राप्त करून देणें हें ध्येय ज्यानें स्वीकारलें त्यानें हिंदुस्थान सरकारचें सैन्य हिंदी राष्ट्राच्या ताब्यांत आणण्याची खटपट कां करावी, याचाहि त्यांना उलगडा होणार नाही इतकेंच नाही, तर ब्रिटिशानी हिंदुस्थानला समान दर्जाची भागीदारी दिली तर जगत-कल्याणासाठीं ब्रिटिशांशीं खाद्यास खादा लावून लडण्यासहि हिंदुस्थान तयार होईल, असें जें परवां गोलमेज-परिषदेत महात्माजीनी बोलून दाखविलें, तेंहि या शांततावाद्यांना तितकेंसें पसंत पडणार नाही या ठिकाणींहि म० गांधी हे केवळ ध्येयवादी नसून व्यवहारज्ञ मुत्सद्दाहि आहेत हें ध्यानांत घेतलें अस्तां त्यांच्या कृतीचा उलगडा होऊ शकतो. एकाद्या राष्ट्रावर परचक्र आलें अस्तां त्याचें निवारण करण्याचा कोणताहि परिणामकारक मार्ग दाखवून न देतां केवळ सत्याचा व अहिंसेचा उपदेश करीत स्वस्थ बसणें हें सन्या लोकनायकाचें लक्षण नव्हे कोणत्याहि अन्यायाचें निवारण झालेंच पाहिजे व ज्याच्यावर तो अन्याय होत असेल, त्यानें त्याचा प्रतिकार केलाच पाहिजे. सत्याग्रहाच्या साधनानें असा प्रतिकार करणें हा सर्वोत्तम मार्ग होय. परंतु ज्या राष्ट्रास किंवा व्यक्तिसमुदायास या मार्गानें जातां येत नसेल, त्यानें सत्य आणि अहिंसा या तत्त्वांचा केवळ जप करीत स्वस्थ बसतां उपयोगी नाही, तर अशा परिस्थितीत शस्त्र धारण करूनहि अन्यायाचें निवारण केलें पाहिजे असें म० गांधीचें स्पष्ट मत आहे, आणि यांतच पाश्चात्य देशातील शांततावाद्यांपेक्षां त्यांची व्यवहारज्ञता दिसून येते. हिंदुस्थानांतील प्रस्थापित राजसत्तेच्या जुलुमातून आपली मुक्तता सत्याग्रहाच्या मार्गानें करूी करून घ्यावी हें प्रत्यक्ष दाखवून देऊन त्या कामी हिंदी लोकांची संघटना करून त्यांचें धुरीणत्व स्वीकारण्यास गांधीजी पुढें आले नसते, तर त्यांच्या शांततावादास आज हिंदी लोकांचा जो पाठिंबा मिळत आहे तो मिळाला नसता.

आज सत्याग्रहाच्या शस्त्राचा उपयोग प्रस्थापित राजसत्तेच्या जुलुमांतून प्रजेनें

कमी मुक्तता करून घ्यावी हें दाखविण्याच्या कामीच म० गांधी करीत आहेत. अद्यापि एकाद्या राष्ट्रावर एकदम आलेल्या परचक्राचें निवारण सत्याग्रहानें कसे करावें तें प्रत्यक्ष कोणीहि दाखवून दिलेलें नाहीं. सत्याग्रहानें परचक्रनिवारणाचें कार्य यशस्वी रीतीनें पार पाडतां येईल असें प्रतिपादन आपल्या प्रथातून बस्टूंड रसेल, विल्फ्रिड् वेल्सप्रभृति कांहीं पाश्चात्य प्रथकारानीं केलेलें आहे. परंतु या प्रथकारांच्या अंगी ही गोष्ट प्रत्यक्ष करून दाखविण्याचें सामर्थ्य नाहीं व तितकी त्यांची तपश्चर्याहि नाहीं. म० गांधींनाहि केवळ तात्त्विक दृष्ट्या सत्याग्रहानें कोणत्याहि राष्ट्रास आपलें परचक्रापासून संरक्षण करतां येईल हें मान्य आहे; परंतु ही गोष्ट प्रत्यक्ष व्यवहारांत आपण आणूं शकू असा आत्मविश्वास अद्यापि त्यांना वाटत नाहीं अशी जोंपर्यंत त्यांची स्थिति आहे, तोंपर्यंत सर्व राज्यसंस्था नष्ट करणें किंवा कोणत्याहि एका राष्ट्रांनें सर्वस्वीं शस्त्रसंन्यास करून सर्व मूळ नष्ट करणें अशा पायावर ते आपले व्यावहारिक राजकारण आखणार नाहींत अर्थात् तोंपर्यंत परचक्राच्या आक्रमणप्रसंगी ज्यांनीं अहिंसावादाचा धर्म म्हणून स्वीकार केलेला नाहीं व जे तत्प्रीत्यर्थ तपश्चर्या करण्यास तयार नाहींत, त्यांनीं सशस्त्र सैनिक बनून आपल्या देशातील प्रस्थापित राजसत्तेचें संरक्षण करण्यास पुढें आलें पाहिजे असाच ते उपदेश करतील हें उघड आहे. ही त्यांची व्यावहारिक दृष्टि समजून घेतली म्हणजे टॉल्स्टॉयसारख्या केवळ ध्येयवादी तत्त्वज्ञांंहून म० गांधींचें श्रेष्ठत्व कोटें आहे तें दिसून येतें.

सत्य आणि अहिंसा हीं तत्त्वां निरपवाद आहेत असें जरी ते म्हणत असले, तरी आपलें सामर्थ्य व आपली तपश्चर्या हीं अपूर्ण आहेत याची जाणीव ते सदैव ठेवीत असतात. तसेंच या अपूर्ण जगांत या तत्त्वांची प्रस्थापना क्रमाक्रमानेंच होणार आहे याचीहि त्यांना जाणीव आहे. गेल्या सालीं सत्याग्रह-संग्राम सुरू करण्यापूर्वी एका सशस्त्र क्रांतिकारकाला उत्तर देतांना त्यांनीं असें स्पष्ट म्हटलें होतें कीं, सत्याग्रहाच्या मार्गानें हिंदी स्वातंत्र्याचा प्रश्न तीन वर्षांत जर मी सोडवूं शकलों नाहीं तर या शस्त्राचा उपयोग करण्यास मी अपात्र आहे, असेंच मी समजेन, व मग तुमच्या मार्गांत मी अडथळा उत्पन्न करणार नाहीं. दुसरा एकादा तत्त्वज्ञ असता तर तो हीच गोष्ट अन्य रीतीनें व्यक्त करता. सत्याग्रह यशस्वी करून दाखविण्यास माझी तपश्चर्या पुरेशी नाहीं असें न म्हणतां, सत्याग्रहानें स्वातंत्र्याचा प्रश्न सोडविण्याइतकी अद्यापि जगाची उन्नति झालेली नाहीं

असे उद्गार त्याने काढले असते म० गांधी असे कधींहि म्हणणार नाहीत. ते या सर्वांचा दोष आपणावरच ओढवून घेतात माझ्या तपश्चर्येने मी जगाला उन्नत करू शकेन असा अमर्याद आत्मविश्वास त्यांच्या अर्गी वसत असल्यामुळे परिस्थितीच्या अपूर्णतेवर दोषारोप करून किंवा अहिंसा व सत्य या तत्त्वानाच अपवाद आहेत असे म्हणून ते आपले समाधान करून घेत नाहीत. असे केल्याने प्रगतीला अवकाश रहात नाही. अपूर्ण जगात पूर्ण मनुष्यासहि किंवा सिद्ध पुरुषासहि कित्येक प्रसंगी असत्याचा किंवा हिंसेचा अवलंब करावा लागतो असे म्हणण्यापेक्षा अपूर्ण जगात कोणीहि पूर्ण असूच शकत नाही, हा सिद्धान्त अधिक तर्कशुद्ध व उन्नतिकारक आहे. ज्याला अहिंसेने, सत्याने व तपश्चर्येने दुष्टांचा निग्रह करता येत नसेल, त्याने आपले अपूर्णत्व ओळखून व त्याला मान्यता देऊन हिंसेचा आश्रय करावा, केवळ परमेश्वराचा धावा करीत स्वस्थ बसू नये, असे म० गांधी म्हणतील. परंतु त्याचबरोबर पूर्वीच्या अवतारी लोकांनाहि दुष्ट-निग्रहाकरिता हिंसेचा आश्रय करावा लागला आहे म्हणून आपणहि तसेच करावे किंवा ही हिंसाच नव्हे, असे म्हणण्यास ते केव्हाहि तयार होणार नाहीत कारण तसे एकदां मान्य केले, म्हणजे पूर्वी जितका अहिंसेचा व सत्याचा विकास झाला त्याहून तो अधिक होणे अशक्य आहे असेच म्हटल्यासारखे होते. जगाच्या प्रगतीला कायमची मर्यादा घालण्यास लोकनायकांनी केव्हांहि मान्यता देतां कामा नये. प्रत्येक लोकनायक जग अद्यापि अपूर्ण आहे म्हणून हिंसेचे व असत्याचे समर्थन करू लागेल, तर अहिंसेचे व सत्याचे पूर्ण विकसन होणार तरी कसे ?

हिंदी स्वातंत्र्याचा प्रश्न सत्याग्रहाच्या मार्गाने म० गांधींनी सोडविला, तर पुढे त्याच शस्त्राच्या साहाय्याने शस्त्रसन्त्यास करूनहि आपल्या राष्ट्राचे परकीय शत्रूपासून संरक्षण कसे करावे आणि प्रत्येक राष्ट्रांत समाजसत्ताक व्यवस्था कशी प्रस्थापित करावी, हे प्रश्न सोडविण्याचे कार्य सत्याग्रही संप्रदायाच्या लोकांना करावे लागणार आहे आज सर्व जगांतील लोक भौतिक साधनांच्या शोधांमुळे एकमेकांच्या अत्यंत निकट आलेले आहेत अनेक अनोळखी लोकांना एका घरांत कोंडून घालावे तशी त्याची स्थिति झालेली आहे अशा स्थितीत विश्वकुटुंबाची प्रस्थापना न होईल तर सर्व मनुष्यजातीचा संहार होण्यास फारसा काळ लागणार नाही. तसेच युद्धाला जागतिक महायुद्धाचे व प्रत्येक देशातील क्रांतीला जागतिक क्रांतीचे स्वरूप आता प्राप्त होऊं लागलें आहे. शिवाय भौतिक

विद्येतील प्रगतीमुळे मनुष्याची संहारसाधनेंहि कल्पनातीत वाढलेली आहेत. अशा परिस्थितीत भौतिक विद्येतील ज्ञानवृद्धीमुळे आणि मानवकुलांतील निर-निराल्या शाखाच्या सान्निध्यामुळे मानवकुलाचा, मानवसंस्कृतीचा अत्यंत विनाश व्हावयाचा असल्यास विश्वकुटुंबाची प्रस्थापना करण्याखेरीज गत्यंतर नाही. मानवकुलांतील सर्व संपत्ति व सर्व संस्कृति समाईक मालकीची समजून तिचा वारसा प्रत्येक पिढीतील सर्व व्यक्तींना समानतेने प्राप्त झाल्या पाहिजे बाल, रुग्ण आणि वृद्ध यांच्या पोषणाची, शुश्रूषेची, संगोपनाची व शिक्षणाची जबाबदारी सर्वांनी समानतेने उचलली पाहिजे कोणाहि प्रौढ व सुदृढ व्यक्तीस अकष्टार्जित उत्पन्न मिळविण्याचे मार्ग मोकळे असू नयेत व सर्वांनी समाईक संपत्तीत व संस्कृतीत भर घालण्याचे सारखेच प्रयत्न केले पाहिजेत, या तत्त्वांवर मानव-समाजाची संघटना होणे अवश्य आहे. म० गांधींच्या अस्तेयाच्या कल्पनेत या सर्व तत्त्वांचा समावेश होऊ शकतो समाजाचे यज्ञचक्र चालू ठेवण्याच्या कामी स्वतः कष्ट न करता समाजाच्या संपत्तीचा उपभोग घेणे आणि आपल्या नित्याच्या गरजांपेक्षा अधिक धनसंचय करणे, हे म० गांधींच्या अस्तेयाच्या व अपरिग्रहाचा तत्त्वांच्या विरुद्ध आहे. या दृष्टीने विचार केल्यास म० गांधींचा आध्यात्मिक विश्वकुटुंबवाद पाश्चात्य देशांतील आधिभौतिक विश्वकुटुंबवादाहून अधिक श्रेष्ठ दर्जाचा आहे, अशी खात्री झाल्याखेरीज राहणार नाही. विश्वकुटुंबाची प्रस्थापना होऊन सत्ययुगांतील अराजक अवस्था किंवा सर्वांगीण मुक्तावस्था मानवकुलास प्राप्त करून देण्याचे सामर्थ्य सत्याग्रहाच्या साधनांतच आहे. मनुष्यसमाजाचे अंतिम ध्येय तेंच असून त्याच दिशेने त्यांच्या सर्व इतिहासाचा ओघ आजपर्यंत चहात आलेला आहे. आतापर्यंत होऊन गेलेल्या सर्व धर्मसंस्थापकांनी याच दिशेने मनुष्यसमाजाची प्रगति करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे, व म० गांधी तेंच कार्य पुढे चालवीत आहेत. सत्य आणि अहिंसा या तत्त्वांना पूर्वीच्या धर्मसंस्थापकांनी घातलेल्या मर्यादा आपण कायमच्या न समजतां एकसारखे पुढे जाण्याचा प्रयत्न करणे हे गांधीजी आपले कार्य समजत असले, तरी आपणांसहि त्या तत्त्वांची पूर्णपणे प्रस्थापना करतां येणार नाही याची जाणीव ठेवून, जनतेच्या नित्य व्यवहाराचे एकेक प्रश्न हातीं घेऊन ते सोडवून दाखविण्यात आपली व्यवहारनिपुणता आणि कार्यकुशलता हे गुण ते व्यक्त करीत असतात. यामुळे पूर्वीच्या धर्मसंस्थापकांच्या कार्या-बद्दल त्यांना पूर्ण आदर व अभिमान वाटतो. कृष्ण, बुद्ध, ख्रिस्त, किंवा महमद

यांच्या कार्याकडे द्वैतदृष्टीने ते पहात नाहीत प्रत्येकानें आपापल्या परिस्थितींत एकच कार्य केलेलें आहे व तेंच कार्य आपणहि पुढें चालवीत आहोंत, अशी त्यांची भावना आहे आज जगांतील सर्व धर्मांचे अनुयायी त्यांना पूज्य मानूं लागले आहेत ख्रिस्ती धर्मातील व्यक्तींप्रमाणें महमदी धर्मातील व्यक्तीहि त्यांच्या तत्त्वाकडे आकर्षित होऊं लागल्या आहेत सरहद्द-प्रांतांतील पठाणजातींत अहिंसा-तत्त्वाला धर्मदृष्टीने मान्यता देणारा संप्रदाय निर्माण होणें याहून मोठा चमत्कार कोण करूं शकेल? अर्थात् म. गांधींच्या धर्म आज विश्वधर्म वनू लागला असून दारिद्रनारायणाची उपासना आणि सत्याग्रह या तत्त्वाची सर्व जगभर प्रस्थापना होण्याचा काळ सध्यां आलेला आहे याच दृष्टीने म० गांधी हे आजचे जगद्गुरु व युगपुरुष आहेत असें आम्ही समजतो

लोकशिक्षण
ऑक्टोबर, १९३१ }

तुरुंगांतील माझी विचारवाढ

: : ८

माझे एकदर जीवन विचारप्रश्न आहे. चिंतन आणि चर्चा हे माझे नित्याचे व्यवसाय आहेत लेखन आणि अध्यापन हे दुय्यम व्यवसाय आहेत वर्तमानपत्रांत चालू विषयावर सामान्य वाचकासाठी लिहिणे आणि ग्रथांत अभ्यासू वाचकांसाठी तात्त्विक विवेचन करणे या दोहोंत अंतर आहे तसेच एकाद्या महाविद्यालयात अभ्यासक्रमासाठी नेमलेले ग्रथ शिकविणे आणि समाजातील अनुभवी सार्वजनिक कार्यकर्ते एकत्र आले असता त्यांच्यापैकी काहींना काही विषयाचे ज्ञान हवे असेल तर ते करून देणे यांतहि अंतर आहे. वर्तमानपत्रांतील चालू विषयांवरील लिखाणापेक्षा ग्रथलेखनांत स्वतःच्या विचारवाढीचा आनंद अधिक उपभोगता येतो, त्याचप्रमाणे महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना नियोजित ग्रथ शिकविण्यापेक्षा समव्यवसायी, अनुभवी सार्वजनिक कार्यकर्त्यांपुढे समान पातळीवरून एकाद्या विषयावर व्याख्यान देणे अथवा काहीं ग्रंथांवर प्रवचने करणे यांत विचारवाढीचा आनंद अधिक चाखावयास मिळतो यात शंका नाही १९३० साली रत्नागिरीच्या तुरुंगांत सहा महिने, १९३२-३३ साली नाशिक तुरुंगांत पावणेदोन वर्षे आणि १९४२-४३-४४ या सालांत सुमारे तितकाच काळ येरवडा तुरुंगांत मी काढला. यापैकी प्रत्येक अवधीत मला माझ्या वरील व्यवसायामुळे विचारवाढीचा आनंदी अनुभव चाखतां झाला

विचारांची संध वाढ

माझ्या विचारांची वाढ भावनोद्रेकाने होत नसून चिंतन व चर्चा या मार्गांनी

होत असल्याने तिच्यांत एक प्रकारचा सथपणा दिसून येतो गेल्या पंचवीस-तीस वर्षांत माझ्या विचारात बरीचशी वाढ झाल्याचे मला दिसून येते; तथापि त्यांत एकदम अनपेक्षित उलथापालथ अथवा आमूलाग्र विचारपरिवर्तन झाल्याचा मला कधी अनुभव आलेला नाही प्रत्येक वेळीं कोणत्याहि नवीन विचाराचा स्वीकार करताना त्याचे मनाशी वितन व समव्यावसायिकाशी चर्चा करून मग ग्रहण करावयाचे, आणि आपल्या आजपर्यंतच्या विचारांशी त्याची तुलना करून पाहावयाची अशी वृत्ति माझ्यांत असल्याने मी लिहू लागल्यापासून आतांपर्यंतच्या सर्व लिखाणांतून विचाराचा एक धागा असल्याचे कोणाहि वाचकास दिसून येते हा माझ्या विचार-प्रधान प्रकृतीचा परिणाम आहे. तुरुंगातील जीवन हे बाहेरच्या नित्याच्या व्यवसायांतील व्यवहारांपासून सक्तीनेच तोडलेले असल्याने माझ्यासारख्या संथ वृत्तीच्या मनुष्याच्या विचारांतहि धाडी अधिक जलद विचारवाढ होणे अगदी साहजिक आहे. त्यांतून मी ज्या ज्या वेळीं तुरुंगांत होतो त्या त्या वेळीं बाहेर कांतिकारक चळवळी चालू असल्याने त्या चळवळींच्या आंदोलनाचा परिणाम माझ्याहि विचारावर होणे अपरिहार्यच होते अर्थात् प्रत्येक वेळीं तुरुंगांत जाताना माझे जे विचार होते, त्याचे स्वरूप मी बाहेर आलो त्या वेळीं बरेच पालटलेले अथवा वाढलेले मला आढळून आलेले आहे. १९४२-४३-४४ या वर्षातील तुरुंगवासांत हाच अनुभव मला अधिक प्रमाणांत आला. कारण, या काळातील राष्ट्रीय आंदोलनाचे स्वरूपहि पूर्वीच्या काळातील आंदोलनाहून फार मोठे होते राष्ट्राच्या आणि राष्ट्रसभेच्या जीवनांत या आंदोलनाने एक नवे युग निर्माण केले आहे गेल्या पंचवीस वर्षांत राष्ट्राची जी वाढ झाली, तिच्याहून अधिक प्रभावी आणि अधिक त्वरित अशी वाढ होण्याचा काळ आता आला आहे राष्ट्रसभेच्या जीवनांत एक नवे युग आज सुरू होत आहे, याचा अनुभव १९४२ च्या ऑगस्ट ९ ला-ज्या आम्हांस तुरुंगात नेऊन ठेविले त्यांना-तुरुंगांत असताना हरघडीस येत होता. या अनुभवाचा परिणाम इतराप्रमाणे माझ्याहि विचारवाढीवर होणे साहजिक व अपरिहार्य होते; आणि तो तसा झालाहि.

हिंसा-अहिंसेच्या मर्यादा

ऑगस्ट ९ ला आम्हांस येरवड्यात नेऊन कोंडले मी इस्लामपुरास होतो तेथून सातारा जिल्ह्यांतील इतर दहा मंडळींच्याबरोबर मोटारीतून नेऊन संध्याकाळी साताच्या सुमारास आम्हांस येरवड्यात नेऊन ठेवण्यांत आले पहिले चार महिने मी

जेथे होतो तेथे माझ्याबरोबर साताऱ्याहून आलेले दहा लोक, मुंबईचे पचवीस-तीस लोक व पुण्याचे दोन-तीन लोकच होते सात-आठ दिवस गेल्यानंतर आमचे अध्यापन-कार्य सुरू झाले हे कार्य तुरुगांतील माझ्या वास्तव्यांत प्रकृति बरी असली म्हणजे सतत चालू असे महाराष्ट्रांतील इतर लोक आमच्यापासून दूर होते पुढे नोव्हेंबर-अखेर आम्ही जवळजवळ दोनशे स्थानबद्ध लोक रेफरमेटरीत येऊन राहिले. तेथे सर्व महाराष्ट्रांतील अनेक लोक एकत्र आले अर्थात् अध्यापनकार्यासहि अधिक व्यापक स्वरूप आले समाजवाद व गांधीवाद याचा तुलनात्मक अभ्यास करणारे लोक मजकडे येत असत मार्क्सवादावरील पुस्तके मी शिकवीत असे व ती शिकवितांना सत्याग्रही दृष्टीने त्यांतील प्रत्येक सिद्धान्तावर काय म्हणतां येईल त्यासंबंधी चर्चा करी या कार्याकडे मी स्वतःच्या विचारवाढीच्या दृष्टीने पाहत असे व दररोज काहीतरी नवीन भर पडत आहे असा अनुभव येत असे. मार्क्सवादाची व गांधीवादाची चर्चा करताना विश्वघटनेपासून समाजघटनेपर्यंत व वेदशाच्या मानसशास्त्रापासून स्थितप्रज्ञाच्या आत्मानुभवापर्यंत सर्व विषयांना स्पर्श करावा लागे तथापि, माझा प्रमुख विषय राज्यशास्त्र, राज्यक्रांति व समाजाची आर्थिक घटना हाच प्राय असे. राज्य चालवितांना, राज्य सुधारताना, राज्यक्रांति करताना अहिंसावाद आणि हिंसावाद याचे दृष्टिकोन कसे भिन्न असतात, अहिंसेच्या व्यावहारिक मर्यादा कोणत्या आणि हिंसेच्या तात्त्विक मर्यादा कोणत्या, तत्त्वज्ञान व व्यवहार यांचे संबंध काय आहेत आणि तात्त्विक निष्ठा व व्यवहारनैपुण्य यांचा समन्वय कसा साधता येतो, हे विषय नित्य चर्चिते जात. गांधीवाद हे व्यवहारपराङ्मुख तत्त्वज्ञान नाही आणि समाजवाद हा ध्येयशून्य वास्तववाद नव्हे, हा मुद्दा मी वारंवार लोकांपुढे मांडीत असे. आजपर्यंत हिंदी राज्यक्रांतीला प्रत्यक्ष सुरवात झाली नव्हती; आतां तसा प्रत्यक्ष प्रारंभ झाला आहे आजपर्यंत समाजवादी व गांधीवादी क्रांतीची पूर्वतयारी करीत होते, आतां ते प्रत्यक्ष क्रांति करू लागले आहेत क्रांतीच्या पूर्वतयारीत गांधीवादी व समाजवादी यांचे सहकार्य टिकणे इष्ट आणि अवश्य आहे, असे मी आजपर्यंत प्रतिपादीत असे त्याचप्रमाणे हे त्यांचे सहकार्य क्रांतिकालांत टिकण्याचीहि आवश्यकता आहे असे माझे मत मी पूर्वीहि अनेक वेळा सूचित केले आहे पण त्याचे अधिक स्पष्टीकरण मला आतां करावे लागले

१९४२ च्या लढ्यांत दोन दशे अगदी स्पष्टपणे जगाच्या निदर्शनास आले.

केवळ तात्त्विक दृष्टीने विचार करण्याची ज्यांना सवय आहे त्यांना तीं मानसिक दृष्टीने पूर्वीहि न्याहाळता आलीं असलीं, तरी त्यांचें प्रत्यक्ष दर्शन १९४२ च्या ऑगस्टनंतर झालें पद्विले दृश्य असें, कीं आंतरवाह्य दडपणानें आपलें राज्ययंत्र कोसळून पडणार असे दिसलें तर त्या राज्ययंत्राला प्रत्यक्ष कोसळू न देता हिंदी जनतेच्या पुढाऱ्यांच्या हाती तें देण्यास दूरदर्शी स्वार्थबुद्धीनें ब्रिटिश राज्यकर्ते तयार होतील, ही आशा चर्चिल-मंत्रिमंडळानें भगून टाकली जागतिक लोकमत आणि दोस्तांचा सल्ला यामुळे तरी हें गहाणपण त्यांना सुचेल, असा शेवटचा आशांतु म गाधीचें प्रायोपवेशन व फिलिप्सचा अधिकृत वृत्तान्त होऊन जाईपर्यंत टिकून होता; पण फिलिप्स येथून जाताना म गाधींची भेट त्यांना नाकारून चर्चिल-मंत्रिमंडळानें तोहि तोडून टाकिला, अर्थात् हिंदी राज्यक्रांति संपूर्ण सफल होण्यापूर्वीं एक राज्ययंत्र कोसळून दुसरें राज्ययंत्र निर्माण होण्यापर्यंतच्या सधिकाळीन अवस्थेंतून राष्ट्राला जावें लागणार आहे, हें अनेकाना स्पष्टपणे दिसू लागलें. १९२० सालापासून १९३० सालापर्यंतच्या काळात मला हें दृश्य अपरिहार्यच वाटत असे; पण १९३१ मध्ये गाधी-अर्बिन करार झाल्यानंतर मलाहि हें दृश्य परिहार्य होऊ शकेल असें वाटू लागलें म्हणजे क्रांतिपूर्व अराजक सधिकालातून न जाता हिंदी राज्यक्रांतीचा प्रश्न ब्रिटिशांच्या दूरदर्शी स्वार्थाने सुट्ट शकेल असें मला वाटू लागलें ९ ऑगस्ट १९४२ नंतरच्या घडामोडी सुरु झाल्यानंतर हळूहळू ही आशा नष्ट होऊ लागली; व फिलिप्स येथून निघून गेल्यानंतर ती पार मावळली!

याच काळांत आणखी एक अधिक महत्त्वाचें दृश्य हिंदी राजकीय क्रांतिकारकांच्या व जगातील विचारवंतांच्या दृष्टीस पडलें देशांत अराजक माजेल किंवा वर्गविग्रह माजेल अशी भीति असल्यास म गाधी आपला सत्याचा आग्रह ऐनवेळीं सोडून देतील व ते प्रतिक्रांतिकारक बनतील, अशी अनेकांना भीति अथवा आशा वाटत असे म गाधीनीं 'चले जाव' ची घोषणा करून ही भीति अथवा आशा निराधार आहे हें स्पष्टपणें दाखवून दिलें हें दृश्य हिंदी क्रांतिकारकांना उत्साहजनक वाटलें, तसेंच ब्रिटिश साम्राज्यनिष्ठांना व मुत्सद्दद्यांना उद्देगजनक वाटलें मला या दृश्यांत अनपेक्षित असें कांहींच नव्हतें कारण, मी हें मत तात्त्विक-दृष्ट्या अनेकापुढें मांडीत असें पण तसें म्हणण्यास प्रत्यक्ष पुरावा मला देतां येत नसे. तो पुरावा या दृश्यानें मला उपलब्ध झाला यामुळे क्रांतिपूर्व संधिकालातील समाजवादी व सत्याग्रही यांच्या परस्पर-सहकार्याचें, श्रमविभागाचें व कार्यपूर्ततेचें

जें तात्त्विक विवेचन मी करीत असं, तें बहुतेकाना-म्हणजे माझ्या श्रोत्यांपैकीं बहुतेकाना-घटत असे. सत्याग्रही व समाजवादी या दोन्ही पक्षांनीं परस्परांचें महत्त्व ओळखून हिंदी क्रांतीचें कार्य पुरें केलें, तर त्या दोघांच्या सहकार्यानें हिंदुस्थानांत सत्याग्रही समाजवाद निर्माण होऊन समाजसत्ताक लोकशाहीची स्थापना होऊ शकेल, या माझ्या सिद्धान्तातील अनेक सूक्ष्म प्रश्नांची चर्चा मला करतां येत असे या चर्चेपासून माझ्या विचारवृद्धीस निश्चित साहाय्य झालेलें आहे. तुरुंगांतून बाहेर आल्यापासून मीं जे थोडेफार लेखन केलें आहे, त्यात कायद्याची मर्यादा सांभाळून मला या नव्या विचारांचें जेवढें स्पष्टीकरण करता आलें तितकें केलें आहे यापुढील राजकारणांत या स्पष्टीकरणासाठीं लिहिलेल्या मुद्द्यांना बरेच महत्त्व प्राप्त होईल असें मला वाटतें गेलीं पचवीस वर्षे अहिंसक क्रांतीच्या भावनेला मूर्त स्वरूप देण्याचा जो प्रयत्न राष्ट्रसभेनें केला, त्या प्रयत्नाचें समग्र निरीक्षण करून या मुद्द्याचा व्यावहारिक व तात्त्विक दृष्टीनें निर्णय करणें राष्ट्रसभेच्या भावी विकासास आज अत्यंत अवश्य झालेले आहे. व्यावहारिक राजकारणाच्या दृष्टीनें आपण आतां क्रांतिपूर्व युगांतून क्रांतियुगांत पदार्पण करीत असल्यानें जे मुद्दे माझ्या आजपर्यंतच्या लिखाणांत पुढील काळचे म्हणून मुग्ध ठेवण्यांत आले होते, ते अधिक निकटचे बनल्यानें त्यांचें स्पष्टीकरण करण्यास महत्त्व प्राप्त झालें आहे हें करतांना हिंसामार्गाच्या तात्त्विक उणिवा व मर्यादा आणि अहिंसामार्गाच्या व्यावहारिक मर्यादा यांची चर्चा करावी लागते त्या चर्चेची सधि गेल्या तुरुंगवासांत मला जशी लाभली, तशी पूर्वी कधींहि लाभली नव्हती

अध्यात्म आणि समाजवाद

तुरुंगांत गीता, उपनिषदे आणि ज्ञानेश्वरी यांचें वाचन करणारे बरेच लोक असतात, तसे ते या वेळींहि आमच्यांत होते व त्याचे वर्गहि चालू होते. तसेच केवळ मार्क्सवादाचें अध्ययन करणारे व ते वर्ग चालविणारेहि आमच्यांत होते माझ्या वर्गांत या दोन्ही विषयांची चर्चा चाले. मार्क्स एजल्सचा विरोध विकासी भौतिकवाद (Dialectical Materialism) आणि शकराचार्य, हेगेल यांचा आध्यात्मिक अद्वैतवाद याचा खूप खल व्हावयाचा विशेषत सिडने हुक यांचें From Hegel to Marx आणि मि. ऑस्वोर्न यांचें Freud and Marx हीं पुस्तके शिकवितांना या विषयांचा सारखा काथ्याकूट होत असे मार्क्सचा

विरोध-विकासी भौतिकवाद हा यात्रिक भौतिकवादाहून भिन्न आहे; यामुळे त्यांत बुद्धिस्वातंत्र्य (Free will), नैतिक ध्येयवाद (Ethical Idealism) आणि कर्मयोगी आत्मानुभव यांना भरपूर अवसर आहे, किंबहुना, त्यांना त्यात विरोधी असे काही नाही असे माझे प्रतिपादन असे. भौतिक जग हा केवळ बुद्धिभ्रम नाही, त्याचे अस्तित्व आभासिक नसून वास्तविक आहे, यावर मार्क्स-वादाचा कटाक्ष आहे जगाचे आदिकारण भौतिक आहे म्हणजे सजीव व सचेतन सृष्टि भौतिकातूनच कालक्रमदृष्ट्या निर्माण झाली आहे, हे मार्क्स-वादाचे मत आजच्या शास्त्रीय संशोधनास अनुसरून असेच आहे व ते कोणत्याहि बुद्धिवादी मनुष्यास आज तरी नाकारून चालणार नाही, हे माझे मत मी सांगत असे तसेच, भौतिक तत्त्व हे द्रव्यरूप नसून ती एक शक्ति (Not matter, but energy) आहे व जी जड द्रव्ये अथवा जड पदार्थ किंवा वस्तू आपण पाहतो तो सर्व या भौतिक शक्तीचाच आविष्कार आहे आणि या शक्तीच्या सागरांत उठलेले ते असह्य तरंग आहेत, असे भौतिक शास्त्र आज सांगत असून या शास्त्रज्ञांना भौतिक नियतीवाद (Material Determinism) आज सिद्ध करता येत नाही व म्हणून त्याच्यापैकी काहीनी तो सोडूनहि दिला आहे, या मुद्द्यावर मी विशेष भर देत असे

भौतिकवादांतील नियतीवाद हा बुद्धिस्वातंत्र्याला मारक असून नैतिक ध्येय-वादाशीहि तो विसंगत आहे तसेच मार्क्सचा भौतिकवाद हा स्वयविकासाचे तत्त्व मान्य करून कारणाहून अधिक गुण कार्यात येऊ शकतात, हे तत्त्व मान्य करीत असल्याने भौतिकातून सजीव सृष्टि आणि जीवसृष्टीतूनच मानवसृष्टि निर्माण होतात असे सांगूनहि ' जड सृष्टीचे नियम जीवसृष्टीचे व्यापार समजण्यास पुरे पडत नाहीत आणि मानवेतर जीवसृष्टीचे नियम मानवसृष्टीचे व्यापार उलगडण्यास पुरे पडणे शक्य नाही ' असे आपणाने सांगू शकतो— किंबहुना, तसे सांगणे हे त्याचे कर्तव्यच बनते यामुळे त्याचे समाजशास्त्र यात्रिक भौतिकवादी व जड नियती-वादी समाजशास्त्रज्ञांच्या शाखांहून कसे व कोठे भिन्न झाले आहे, ते मी वेळोवेळी दाखवून देत असे तसेच, जी शक्ति भौतिक विषयांत प्रकाश, उष्णता, ध्वनि, विद्युत् या रूपांनी प्रकट होते, तीच शक्ति मानवी बुद्धीत ज्ञानाची, अतःकरणांत प्रेमाची व सकल्यांत तपश्चर्येची प्रेरणा निर्माण करते, असे मानण्यांत मनुष्याला कमीपणा वाटण्याचेहि काही कारण नाही भाकडापासून मनुष्याची उत्पत्ति झाली

या सिद्धान्ताविषुद्ध भाडण्यात जसे खिस्ती भटजीना यश आलें नाहीं, तसेच केवळ भौतिकांतून जीवसृष्टि व जीवसृष्टीतून मानवसृष्टि निर्माण झाली या सिद्धान्ताशी हुज्जत घालण्यात अध्यात्मवाद्यांना यश येणार नाहीं, असें मी मान्य करी. पण खरा महत्त्वाचा मुद्दा हा आहे, की मानवी मनाचे व बुद्धीचे व्यापार केवळ भौतिक नियतीनें नियत झालेले आहेत किंवा नाहीत आणि मानवनीति ही पशुनीतीहून भिन्न आहे किंवा नाही, हा आहे सांख्यशास्त्राप्रमाणें आधुनिक भौतिकवाद सत्कार्यवादी होता व म्हणून तो कार्यात कारणाहून अधिक गुण येऊ शकतात हे मान्य करीत नसे यामुळे जड द्रव्यांनी बनविलेल्या यंत्राचे व्यापार जसे पूर्वनियत असतात, तसेच प्राण्याचे व मानवाचे शरीर व मानस व्यापारहि पूर्वनियत व यांत्रिक स्वरूपाचेच आहेत असें मानी जड धातूंपासून बनविलेले घड्याळ, प्राण्याचें शरीर आणि मानवी मन व मंडु यांच्या व्यापारात प्रकारभेद आहे, हें मानल्यावांचून नीतिशास्त्राला आधारच मिळत नाहीं हा प्रकारभेद लक्षात घेऊन सांख्यांनीं प्रकृतीपासून सर्व सृष्टीचा विकास झाला हें तत्त्व मान्य करूनहि आत्मा किंवा पुरुष हें दुसरे तत्त्व गृहीत धरलें हा प्रकारभेद न मानणारा यांत्रिक भौतिकवाद मार्क्सनें सोडून देऊन आपला विरोध विकासी भौतिकवाद माडला, यामुळे भौतिक शक्तीतूनच मानसिक किंवा आत्मिक शक्ति विकास पावते असें मान्य करूनहि मानवी मनोव्यापार आणि बुद्धिव्यापार यांची चर्चा करताना त्याला नियतीवादाचा आश्रय करण्याचें कारण नाहीं. तत्त्वज्ञानांतील हा एक निराळाच वाद असून हेगेलचा जडाद्वैतवाद आणि शकराचार्यांचा चिद्वैतवाद यांहून हा भिन्न आहे स्पेन्सरच्या अज्ञेयवादाहूनहि तो भिन्न आहे. स्निहोझाच्या तत्त्वज्ञानांत त्याचा उगम असला, तरी स्वयंविकासाचें व विरोध-विकासाचें तत्त्व त्यात अंतर्भूत झालें असल्यानें तो त्याच्या चिदचिद्विशिष्ट अद्वैत सिद्धांताहूनहि भिन्न आहे अशा या महत्त्वाच्या तात्त्विक सिद्धांताचें निःपक्षपाती विवेचन धंदेवाईक तत्त्वज्ञान्यांनीं अद्यापि केलेलें नाहीं या सिद्धांतात माझ्या मतें एकच उणीव आहे व ती म्हणजे आत्मानुभव किंवा धर्मानुभव (Religious experience) असें ज्याला म्हणतात त्या अनुभवाच्या पुराव्यापासून निघणारीं अनुमानें त्यानें आत्मसात् केलेलीं नाहीं तशीं ती केल्या- वाचून त्याची धर्ममीमांसा पुरी व यथार्थ होणार नाहीं हें माझे मतहि मी सागत असें. यासंबंधीच्या माझ्या मतांत गेल्या तुरुगावासांत बरीच वाड होऊन स्पष्टता आलेली

आहे. अर्थात् हे माझे मत आहे या विषयावर एकादें पुस्तक लिहून तें विद्वानापुढें मांडल्याचाचून भाड्या या मताची कसोटी लागणार नाही येथें एवढेंच नमूद करावयाचें आहे, कीं अध्यात्म व समाजवाद यांचा समन्वय साधण्या-सचर्धींचे माझे विचार तुम्हांतील चिंतनां व चर्चेनें अधिक स्पष्ट व दृढहि झाले आहेत

निरीश्वरवादी धर्म

धर्मविषयक विचारांच्या बाबतींत माझी आणखी एका दृष्टीनें प्रगति झाली आहे असें मला वाटतें ईश्वरवाद व परलोकसिद्धान्त हाच धर्माचा गाभा आहे हें मत मला पूर्वीहि मान्य नव्हतें. जैन व सांख्यदर्शनें उघडपणें निरीश्वरवादी आहेत आणि बौद्ध-दर्शन अज्ञेयवादी आहे, तरीहि ते धर्म व मोक्ष हे पुरुषार्थ मानतात हें मी प्रो फडके यांना ' पुरोगामी साहित्य ' या विषयावरील वादांत उत्तर देतांना स्पष्ट केलेच होतें यासंबंधी माझे विचार आतां अधिक स्पष्ट व निश्चित झाले असून निरीश्वरवादी धर्मासंबंधीं एक स्वतंत्र पुस्तकच लिहिण्याचा विचार माझ्या मनात अलीकडे घोलत आहे. आत्मानुभवाचा सर्व पुरावा गृहीत धरूनहि ईश्वर-वाद सिद्ध होत नाही असें माझे मत बनलें आहे शंकराचार्यांच्या प्रकरण-ग्रंथातील अनेक श्लोकांत जीवन्मुक्त मनुष्य निरीश्वर धनूं शकतो, असे उल्लेख आहेत. ' आधुनिक भारत ' या माझ्या पुस्तकांत अखेरच्या प्रकरणांत मी तसा एक श्लोक दिलेला आहे तसेंच त्या पुस्तकाच्या सातव्या प्रकरणाच्या शिरोभागी आगरकराचा एक उतारा दिला आहे. त्यात ते म्हणतात :-

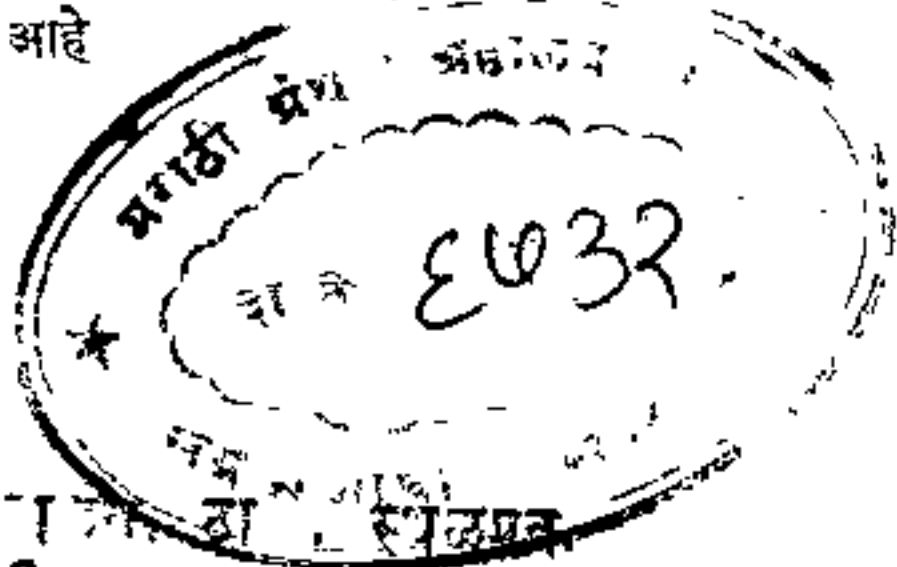
“ आकाशांतून देव येथें कधीं आले नाहीत व येथून परत कधीं गेले नाहीत. आम्हीच त्यांना येथल्या येथें निर्माण करतो, त्यांच्या गुणांचे षोवाडे गातो आणि चाहील तेव्हां त्यांस नाहींसे करतो. जो जो बुद्धीचा विकास होत जाऊन कार्य-कारणाचा संबंध चागला कळू लागतो, तो तो प्राथमिक व पौराणिक कल्पना मिथ्या भासूं लागून भूतपिशाच्च, देवदानव वगैरे शुद्ध कल्पनेनें उत्पन्न केलेल्या शक्तींची असत्यता प्रत्ययास येते, पूजेस आणि प्रार्थनेस ओहोटी लागते आणि काहीं वेळ सर्व ब्रह्मांडास उत्पन्न करून त्याचें परिपालन आणि नाश करणाऱ्या एका परमात्म्याच्या कल्पनेचा उदय होतो पण पुढें वेदान्तविचारांच्या कुंडांत पेटलेल्या अग्नीत हें दैतहि खाक होऊन जातें आणि ' अहं ब्रह्माऽस्मि एवढा अनिर्वचनीय विचार मार्गें राहतो ' व्यक्तीच्या व राष्ट्रांच्या धर्मविचाराचा हा कळस आहे ”

आगरकरांच्या या उद्गारात मला पुष्कळच अर्थ दिसतो "अहं ब्रह्माऽस्मि" हा एक विचार आहे एवढे म्हणून मात्र काम भागणार नाही. तो एक अनुभव आहे व या अनुभवाला व्यक्त करण्यासाठी ते शब्द उच्चारलेले आहेत "अहं ब्रह्माऽस्मि" या शब्दांनी शांकरवेदान्ती जो आत्मानुभव व्यक्त करतात, तोच अनुभव बौद्ध व जैन दर्शनांत निर्वाणपद किंवा अर्हतपद या शब्दांनी व्यक्त होत असतो गीतेंत स्थितप्रज्ञावस्था, ब्रह्मनिर्वाणपद या शब्दांनी तोच अनुभव व्यक्त झालेला आहे सर्व धर्मांचे अंतरंग या अनुभवात अथवा अंतरंग-क्रांतीत सामावलेले आहे सत्यनिष्ठ बुद्धि, प्रेममय अंतःकरण आणि तपःशुद्ध आचरण हे सर्व धर्मांतील अंतरंग-क्रांतीचे ध्येय असून याची प्राप्ति सर्व समाजाला करून देण्यासाठी निरनिराळ्या समाजधारणापद्धती निरनिराळ्या धर्मांनी निर्माण केलेल्या आहेत या समाजधारणांचा धर्म युगायुगानुसार बदलत असतो समाजधारणा होण्यासाठीच जुन्या समाजपद्धती मोडून नव्या समाजपद्धती स्थापवाव्या लागतात. आज समाजवाद हा अशीच क्रांति करू पाहत आहे व त्या दृष्टीने त्याने जी समाजवादी पद्धति शोधून काढली आहे तिला मी युगधर्म मानतो आज हा युगधर्म क्रांतिरूप बनला आहे.

या क्रांतीनंतर त्याला समाजधारणेचेच कार्य करावयाचे आहे पण या कार्याची खरी सिद्धि व परिपाक होण्यास त्याला अंतरंग-क्रांतीच्या सनातन धर्माचीहि उपासना करावी लागणार आहे या सनातन धर्माचे आधुनिक स्वरूप म गाधींच्या सत्याग्रहांतून जगापुढे येत आहे. या सनातन सत्याग्रही धर्माच्या व समाजवादी युगधर्माच्या सहकार्यानेच मानव-संस्कृतीचा भावी विकास होणार आहे असें माझे मत आहे. बुद्धि सत्यनिष्ठ बनवावी, अंतःकरण प्रेममय बनवावे आणि आचरण तपःशुद्ध ठेवावे या मनुष्याच्या अंतःकरणांतील सनातन वृत्ती आहेत या सनातन वृत्तींना आजच्या समाजधारणेत अवसर नाही म्हणून त्याच वृत्ती आज क्रांतिकारक बनल्या आहेत. मार्क्सने समाजधारणा करणाऱ्या धर्माचे क्रांतिकारक स्वरूप जगापुढे मांडले, त्याच वेळी रशियांत मोक्षप्राप्ति करून देणाऱ्या व अंतरंग-क्रांति करणाऱ्या ख्रिस्ती धर्माचे क्रांतिकारक स्वरूप टॉल्स्टॉयने जगापुढे मांडले ख्रिस्ती धर्मातील ईश्वरवादासंबंधीची आयही वृत्ति क्रांतिवृत्तीला पोषक नसून तिला मारक बनेल या भीतीने लेनिनने व त्याच्या अनुयायांनी निरीश्वरवादाची ध्वजा उभारली तसे करतांना धर्म व मोक्ष या पुरुषार्थावरहि हल्ले चढवले आणि अध्यात्म व अंतःप्रेरणा यांच्याकडे दुर्लक्ष

केले समाजवादी समाजघटना व समाजसत्ताक क्रांति यात त्यामुळे उणीव राहिलेली आहे सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाने सत्यनिष्ठा व अहिंसावृत्ति यांचे क्रांतिकारक स्वरूप प्रकट करून ही उणीव भरून काढण्याचा मार्ग दाखविला आहे. इतकेच नाही, तर समाजसत्ताक क्रांतिकालात निर्माण होणारे अनियंत्रित एकपक्षसत्ताक राज्यंत्र लोकसत्ताक बनविण्याचा मार्गहि दाखवून दिला आहे तसेच, समाजसत्ताक राज्यंत्रहि अखेरीस गळून पडावे आणि सर्व प्रकारच्या आंतरबाह्य बंधनातून मुक्त होऊन सर्वांगीण मुक्तावस्था सर्व समाजाला प्राप्त व्हावी, ही आकांक्षा सफल करण्याचा मार्गहि सत्याग्रहाने जगाला दाखवून दिला आहे असे क्रांतिकारक अहिंसावादी सत्याग्रही जितके निघतील, तितकी जगातील राजकीय हिंसा कमी कमी होत जाईल व राज्यसंस्था चालविण्यास किंवा एक राज्यंत्र मोडून त्या ठिकाणी दुसरे उभारण्यास हिंसेची आवश्यकता उरणार नाही जागतिक युद्धे व जागतिक क्रांति या मिषाने हिंसा करण्याचा प्रघात हा प्रतिगामी, किंबहुना, रानटीहि मानण्यांत येईल या काळातील इतिहास हा मनुष्याच्या पशु-अवस्थेतील इतिहास गणला जाईल व या पशुसमाजात निर्माण झालेल्या बुद्ध-ख्रिस्त-गांधी इत्यादि मानवाना भावी मानवांचे पूर्वावतार मानण्यात येईल जितके अधिक लोक ही सत्याग्रही दीक्षा घेतील, तितके हे मानवयुग सन्निध येईल पण ही सत्याग्रही दीक्षा म्हणजे सुळावरील पोळा आहे हे ओळखले पाहिजे सद्यहबुद्धि, सत्तालोभ आणि असयमी वृत्ति याच्या आहारी जाणारांना ही दीक्षा पाळता येणार नाही अशांनी सत्याग्रही दीक्षेचे ढोंग करण्यापेक्षा अहिंसेचा त्याग करून क्रांतिनिष्ठेचे सत्य जिवंत ठेविले, तरी त्यांचा आणि समाजाचा त्यापासून उद्धार होईल म. गांधीनाहि हे मान्य आहे

मनोहर
मार्च, १९४५

प्रगती प्रकाशन, पुणे

अनुक्रमांक १३७ वि. ५२५

क्रमांक ७२५०० नों. दि.

१३/५/५२